

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK **XXVI. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM**

„...*másnak e tájék mit jelent...*”

FÖLDRAJZ ÉS TERMÉSZET A MAGYAR KULTÚRTÖRTÉNETBEN

‘How others see this region...’

(Miklós Radnóti, *How others see....* Transl. Ország-Land, Thomas / Ország Tamás Ervin)

Geography and Environment in the Cultural History of Hungary

A TEMATIKUS LAPSZÁM SZERKESZTŐJE HALMÁGYI MIKLÓS

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság SZEGFŰ LÁSZLÓ (elnök), JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA,
MIKLÓS PÉTER, NAGY GÁBOR DÁNIEL

Munkatársak DARVAI TIBOR, GATTI BEÁTA, MALÉTH ÁGNES

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, GARDA DEZSŐ,
GEBEI SÁNDOR, KOSZTA LÁSZLÓ, KUBINSZKY MIHÁLY, SZAKÁLY SÁNDOR

Számunk az EIKKA Alapítvány, az EMKE Kft., a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriaiért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Humántudományi Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK és a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

Kiadja a BELVEDERE MERIDIONALE ALAPÍTVÁNY. Felelős kiadó: DR. SZEGFŰ LÁSZLÓ

Cím: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36 62/546-252

E-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu, szerk@belvedere.meridionale.hu

ISSN 1419-0222 (nyomtatott) ISSN 2064-5929 (online)

Tartalom | Content

- HALMÁGYI, MIKLÓS: *Prefacio | Preface* {5}
- Tanulmányok | Studies**
- KOVÁCS KITTI: *A Maeotis ingoványai. Történeti-földrajzi vizsgálat antik és középkori szerzők, valamint korai térképek alapján*
 — The Maeotian Marshes. Historical and Geographical Study Based on Antique and Medieval Books and Early Maps — DOI 10.14232/belv.2014.3.1 {7}
- SZABÓ PÁL: *Hol is van Szkítia? – egy földrajzi fogalom történeti topográfiai változásairól*
 — Where is in fact Scythia? Thoughts on the Historical-Topographical Change of a Geographical Concept — DOI 10.14232/belv.2014.3.2 {22}
- VAJDA TAMÁS: *Adatok és észrevételek a Balaton 3–15. század közötti vízállásához*
 — Data and Analysis of the Water Level of Lake Balaton Between the 3rd and 15th Centuries — DOI 10.14232/belv.2014.3.3 {49}
- G. TÓTH PÉTER: *Egy Marsigli-térkép margójára. Észrevételek Csanád város topográfijához*
 — Comments on a Marsigli Map. Observations about the Topography of Csanád City — DOI 10.14232/belv.2014.3.4 {63}
- RÁCZ LAJOS: *A felkelés éghajlata: Sam White környezettörténeti elmélete az Oszmán birodalom hanyatlásáról*
 — The Climate of Rebellion: Sam White's Environmental Theory about the Decline of the Ottoman Empire — DOI 10.14232/belv.2014.3.5 {70}
- VARGA VIKTÓRIA: *Határperek, határjárás Cegléden és környékén (1748–1760) Zlinszky József periratai*
 — Boundary Disputes and Setting the Boundaries in Cegléd and its Surroundings, (1748–1760). The Court Papers of József Zlinszky — DOI 10.14232/belv.2014.3.6 {89}
- BEDE ÁDÁM: *Halmokhoz fűződő történeti és hiedelemmondák a Közép-Tiszántúlon*
 — Historical Legends and Superstitions about the Mounds of the Middle-Transisza Region — DOI 10.14232/belv.2014.3.7 {104}
- KÓSA MAJA: *A magyar lóversenyek világa az Osztrák–Magyar Monarchiában*
 — Horse Races in the Austro-Hungarian Empire — DOI 10.14232/belv.2014.3.8 {117}
- Közlemények | Publications**
- MÓROCZ GÁBOR: *Ricoeur és a braudeli „hosszú idő” problémája*
 — Ricoeur and the Questions of the Braudelian Longue Durée — DOI 10.14232/belv.2014.3.9 {129}
- FELFÖLDI SZABOLCS: *A mikrotörténelmi módszer és a Selyemút kutatása*
 — Microhistory and Silk Road Studies — DOI 10.14232/belv.2014.3.10 {139}
- TEISZLER ÉVA: *Anjou-kori oklevéltár – harminc év, harminc kötet. Az Anjou-kori oklevéltár története.*
 — Anjou-kori Oklevéltár: 30 Years, 30 Volumes. The History of the Series — DOI 10.14232/belv.2014.3.11 {146}

Téka | *Reviews*

Város és folyója. VADAS ANDRÁS: *Körmend és a vizek. Ismerteti: Vajda Tamás* {155}
 — Town and Its River — DOI 10.14232/belv.2014.3.12

Tér és hatalom. SZILÁGYI ISTVÁN: *Geopolitika. Ismerteti: Kovács Dániel* {157}
 — Space and Power — DOI 10.14232/belv.2014.3.13

Számunk szerzői | Authors of the Current Issue

BEDE ÁDÁM	bedeadam@gmail.com doktorjelölt (SZTE TTIK)
KÓSA MAJA	kmaja6@gmail.com hallgató (SZTE BTK)
KOVÁCS DÁNIEL	dkovacs.herrero@gmail.com PHD-hallgató (SZTE BTK)
KOVÁCS KITTI	kovkit@mailbox.hu hallgató (SZTE BTK)
DR. FELFÖLDI SZABOLCS PHD	Felfoldi.Szabolcs@antiq.u-szeged.hu tudományos munkatárs (SZTE BTK)
MÓRO CZ GÁBOR	moroczg@freemail.hu PHD-hallgató (PPKE BTK)
DR. RÁCZ LAJOS DSC	raczl@jgyrk.u-szeged.hu egyetemi tanár (SZTE JGYPK)
DR. SZABÓ PÁL PHD	szbpl@freemail.hu tudományos segédmunkatárs (SZTE BTK)
DR. TEISZLER ÉVA PHD	teiszler@gmail.com tudományos segédmunkatárs (MTA–HIM–SZTE–MOL Medieviztikai Kutatócsoport)
TÓTH PÉTER	galisztoth@gmail.com oktató, doktorjelölt (SZTE BTK)
VAJDA TAMÁS	tamas.vajda@rekt.u-szeged.hu levéltárvezető (SZTE Levéltára)
VARGA VIKTÓRIA	viktoria900919@freemail.hu hallgató (SZTE BTK)

„... másnak e tájék mit jelent...”? (Radnóti Miklós: Nem tudhatom...)

Földrajz és természet a magyar kultúrtörténetben

KEDVES OLVASÓ! | Az emberi történelmet nagymértékben befolyásolja a természeti környezet. Jelen számunk gerincét olyan tanulmányok alkotják, melyek a magyar kultúrtörténet földrajzhoz, természethez kapcsolódó kérdéseit segítenek jobban megérteni. Szellemi kalandozásainkat a magyar őstörténeti hagyománytól indítjuk, és eljutunk a 19. századi lóversenyek világáig. Kovács Kitti tanulmányában a Maeotis (Azovi-tenger) ókori és középkori elnevezéseinek és vízszintváltozásainak összefüggéseiről olvashatunk. Szabó Pál tanulmánya segít megérteni, hogy hajdani szerzők földrajzi világképében „Hol is van Szkitia?” Ehhez a képzeletbeli navigációhoz olyan szerzők munkáit is vizsgálja, melyek Gombocz Zoltán klasszikusnak számító gyűjteményében nem szerepeltek. Szkitia keresése után utunk a Kárpát-medencébe vezet, ahol először a Balatonnál állunk meg. A magyar tenger vízszintváltozását Vajda Tamás követte nyomon tanulmányában. Ennek vizsgálata azért is fontos, mert a vízszintváltozás függvényében a tihanyi apátság a középkorban szigeten állhatott. G. Tóth Péter és Varga Viktória cikkei a korabeli alföldi tájra kalauzolnak bennünket, Bede Ádám írásából pedig megismerkedhetünk a kunhalmokhoz kapcsolódó népi mondákkal, legendákkal. A magyar történelemhez erős szálakkal kapcsolódik az Oszmán Birodalom története. Számunk témakörébe ezért illeszkedik Rác Lajos írása az Oszmán Birodalom 17. század eleji válságának klímátörténeti összefüggéseiről. Eljutva a 19. század időszakába, Kósa Maja cikke megeleveníti a korabeli Magyarország lóversenyeinek lelkes közönségét és a lótenyésztés fontosságát. A tematikus számot Teiszler Éva, Felföldi Szabolcs és Mórocz Gábor írásai teszik teljesebbé.

Fogadják szeretettel!
HALMÁGYI MIKLÓS

Köszönjük Szántó Richárd, Polgár Szabolcs, Galántai Erzsébet, Tóthné Horváth Ágnes, Rác Lajos, Koszta László, Révész Éva, Szőcs Tibor, Mód László, Simon András, Sebők Ferenc, Marjanucz László, Tóth Sándor László, Papp Sándor, Kovács Szilvia, Serfőző Zoltán, Kis Péter és Piti Ferenc lektori közreműködését.

A szerkesztő munkája a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

'How others see this region...'
(Miklós Radnóti, *How others see....* Transl. Ország-Land, Thomas)

Geography and Environment in the Cultural History of Hungary

DEAR READER! | Human history is decisively influenced by our environment. Our thematic issue consists of articles that discuss geographical and environmental questions of the cultural history of Hungary. Our intellectual journey in time and space begins with the Hungarian prehistory and ends with 19th-century horse races. Kitti Kovács examines the correlation between the designations of Maeotis (the Sea of Azov) and the fluctuation of its water level from the antiquity to the middle ages. Pál Szabó helps us to understand the place of Scythia in the worldview of ancient authors; in his imaginary navigation he has included sources that were overlooked even by Zoltán Gombocz's monumental collection. After searching Scythia, we head to the Carpathian Basin where we stop first at Lake Balaton. The fluctuation of the water level of the Hungarian See is analysed by Tamás Vajda. This question becomes even more fascinating, if we consider the situation of Tihany Abbey: it might have been an island in the middle ages depending on the water level. The articles of Péter G. Tóth and Viktória Varga take us to the Hungarian Great Plain, and Ádám Bede presents the legends and myths about the mounds in the same region. The history of the Ottoman Empire and that of the Hungarian Kingdom are strongly connected. This is why the article of Lajos Rácz on the connection between the decline of the Ottoman Empire and the climatic changes at the beginning of the 17th century could find its right place in our thematic issue. Finally, we arrive in the 19th century: the eager audience of the horse races is revived and the importance of Hungarian horse breeding is highlighted by the article of Maja Kósa. Our thematic issue is completed with the works of Éva Teiszler, Szabolcs Felföldi and Gábor Mórocz.

We hope you will enjoy reading it our issue:
MIKLÓS HALMÁGYI, editor

Special thanks to Richárd Szántó, Szabolcs Polgár, Erzsébet Galántai, Ágnes Tóthné Horváth, Lajos Rácz, László Koszta, Éva Révész, Tibor Szőcs, László Mód, András Simon, Ferenc Sebők, László Marjanucz, Sándor László Tóth, Sándor Papp, Szilvia Kovács, Zoltán Serfőző, Péter Kis and Ferenc Piti.

KOVÁCS KITTI

kovkit@mailbox.hu

DOI 10.14232/belv.2014.3.1

A Maeotis ingoványai

*Történeti-földrajzi vizsgálat antik és középkori szerzők,
valamint korai térképek alapján*

— *The Maeotian Marshes. Historical and Geographical Study Based on Antique
and Medieval Books and Early Maps* —

Abstract Maeotis is frequently mentioned in antique and medieval sources and it is mainly considered to be identical to the Sea of Azov by historians. However, the terms which refer to it in ancient texts, such as swamp, quagmire, lake and sea, seemingly contradict this theory. The aim of this article is to present the increase of knowledge about Maeotis from Herodotus to Simon Kézai with special regard to the personal experience of the authors and the transmission of the information.

We collected geographical data about Maeotis from the works of ancient and medieval authors, such as Strabo, Jordanes, Al-Mas'udi and William of Rubruk, and compared the descriptions. As the improvement of geographical knowledge is particularly noticeable on the 16th-18th century maps, these were also included in our research. The cartographic name of Maeotis was *Palus Maeoti(de)s* until the middle of the 18th century and it was depicted as a sea on maps. The environmental-historical analysis of the sources and early maps suggested that the climate change might have influenced the results, but we could not draw general conclusions, since this question still lacks detailed examination.

As all the designations used in the sources (lake, sea, marsh, quagmire) refer to the Sea of Azov, we concluded that the identification of Maeotis with the Sea of Azov is correct. The firth of the Don River and the western part of the Sea of Azov, namely the Sivash Lagoon were described with terms like marshy and swampy.

KEYWORDS historical geography, antiquity, middle ages, cartography

A Maeotis (görög: Maiotis), elnevezést a szakirodalom egyértelműen megfelelteti az Azovi-tengerrel, pedig az ókori és középkori forrásokban gyakran *palus*, azaz mocsár jelzővel szerepel, ami megzavarhatja ezt a párhuzamot. Felmerül a kérdés, hogy a mai Azovi-tenger miben tér el a régi írók leírásaitól. Tónak, tengernek, mocsárnak vagy ingoványnak tekintették? A kutatás földrajzi szemléletét tükrözi, hogy az összegyűjtött források adatait környezettörténeti eredményekkel is összehasonlítottuk, melyek segíthetnek a történeti korokra jellemző geográfiai adottságokat rekonstruálni.

Ókori szerzők közül Hérodotos¹, Strabón², Plinius³, Pompeius Trogus és kivonatolója, Justinus⁴ leírásait vizsgáltuk meg. A középkorra vonatkozólag főleg krónikákra támaszkodhatunk, amelyek számos esetben antik forrásokból merítettek. Közülük Jordanes⁵ személyes tapasztalatai miatt kiemelten fontos. A Maeotis a magyar hagyományokba is bekerült a hun rokonság elméletével, valamint a keletről érkező népek szkíta területről származtatásával, így áttekintettük Regino⁶, Widukind⁷, Anonymus és Kézai Simon⁸ műveit. Ezeken túl közelebről foglalkozunk az örmény Ananias Širakac‘i⁹ művével, valamint a mohamedán forrásokba való betekintésként Mas‘ūdī (Al-Maszūdi)¹⁰ tudósítását is elemeztük. Lényeges forrásként kezeltük Bíborbanszületett Konstantín¹¹ munkáját is. A késő középkorban több szerzetes is elindult Belső-Ázsia felé misszióként és követként, közülük Benedictus Polonus és Rubruk Willelmus¹² beszámolóit tekintjük át.

A következőekben rövid áttekintést adunk a vizsgált forrásokról kronológiai sorrendben, bővebben Strabón, Jordanes, Mas‘ūdī és Rubruk Willelmus beszámolóit emeltük ki, melyek forrásértéke legnagyobb a vizsgált kérdéskörben. Ezt követően bepillantást teszünk a térképi források és a környezettörténeti vizsgálatok eredményeibe.

A geográfiai irodalom már igen korán virágzásnak indult. Hérodotostól (i.e. 484-425) kezdve sorra születtek meg a különböző földrajzi munkák. Hérodotos Történeti Könyveiben nem csak összegyűjtötte az addig felhalmozott tudást az ókor ismert területeiről, de igyekezett az utazásai során szerzett tapasztalatokkal kiegészíteni, helyesbíteni azokat.¹³ Műveiben a Maiotis tóként jelenik meg. A tárgyalt területről a negyedik könyvben hasznos, bár pontatlan éghajlati adatokat is szolgáltat. „Maga az egész leírt vidék annyira zord, hogy nyolcz hónapon át tűrhetetlen a hideg [...]A tenger befagy, valamint az egész kimmeriai Bosporus¹⁴...”¹⁵ Persze túlzás nyolc havi kibírhatatlan hidegről beszélni, de az Azovi-tenger befagyása korunkban sem ismeretlen természeti jelenség.¹⁶ Méreteit tekintve sem megbízható, hiszen fele akkora gondolja, mint a Fekete-tengert. „Van ennek a Pontosnak¹⁷ még egy beléje ömlő, és nálánál nem sokkal kisebb tava, melyet Maiotistnak és a Pontos anyjának neveznek.”¹⁸ Ez a Maeotis tóként való megjelenése a történeti földrajzi irodalomban, amely meghatározás tehát az antik görög ismeretekből Hérodotos közvetítésével hagyományozódott az utókorra.

¹ HERODOTOS 1892. és Herodotos 1893.

² STRABÓN 1977.

³ PLINIUS SECUNDUS, C. 1973. és GÁBLI C. 2005. és GÁBLI C. 2006.

⁴ JUSTINUS, M. J. 1992.

⁵ JORDANES 2004.

⁶ REGINO. Ford. KORDÉ Z. In: HKÍF 1995.

⁷ WIDUKIND: *A szászok története*. Ford.: HORVÁTH J. In: MEH 2002.

⁸ ANONYMUS – KÉZAI 2004.

⁹ PAULIK 2001.

¹⁰ KMOŠKÓ 1997 és KMOŠKÓ 2000.

¹¹ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN 1950.

¹² BENEDICTUS POLONUS 1986., RUBRUK 1986.

¹³ SZABÓ-KÁDÁR 1984. 70–71.

¹⁴ Mai Kercsi-szoros.

¹⁵ HERODOTOS 1893. IV. 27. 28. fejezet 27.

¹⁶ TIMÁR GÁBOR – KERN ANIKÓ: Jégtükör az Azovi-tengeren – Ürfelvetel az ELTE műholdvevő állomásáról.

¹⁷ Fekete-tenger, gyakrabban Pontus Euxinus néven jelenik meg.

¹⁸ HERODOTOS 1893. IV. 86. fejezet 63.

A római kultúrával átítatott szerzőket már nem a tudományos érdeklődés motiválta, műveiket sokszor gyakorlati használatra szánták. Megjelentek a földméréseket is tartalmazó leírások, melyeket gyakran térképen is ábrázoltak. Strabón (i.e.64-i.sz.7.) *Geographikája* kiemelkedő jelentőségű, bőséges adatokat szolgáltatott e területről, melyek híven tükrözték a valóságot, de sajnos munkája a 15. századig nem vált közismertté.¹⁹ Hírnevét a 17 könyvből álló *Geographika hypomnémata*, azaz „Földrajzi feljegyzések” című munkája alapozta meg,²⁰ mely a földkerekség minden lakott részének (oikumené) leírását tartalmazza, melyet Augustus idejében ismertek.²¹ A II. könyvben a különböző területek mezőgazdasági művelési módszereiről ír, amikor egy kitérésben megemlíti: „a Maióti tavának a torkolata körül pedig olyan fagyok vannak, hogy [...]Mithridatés hadvezére tél idején lovasaival a jég hátán győzte le a barbárokat...”²² Hasonló jelenségről tudósított Hérodotos is korábban. A Maiotis az ő művében is tónak van feltüntetve, de nagyságát tekintve pontosabb adatot kaptunk. Az egész Fekete-tenger kerületét 25000 stadionban adja meg, alakját egy kifeszített szkíta íjhoz hasonlította.²³ „A keleti öböl fölött északon fekszik a Maióti tó, amelynek kerülete 9000 stadion,²⁴ vagy valamivel több; a Pontosba áramlik az úgynevezett kimmeriai Bosporosnál,...”²⁵ Hérodotoszal ellentétben helyesebben becsüli meg a Fekete-tenger és az Azovi-tenger egymáshoz viszonyított arányát. 9000 stadionnak becsüli kerületét, ami közgörög stadionnal²⁶ átszámítva 1332 km-nek felel meg, ami nagyjából megegyezik a maival. VII. könyvében jelenik meg először a Maeotis körüli mocsár említése, tehát a Maeotis és a mocsaras terület nem ugyanaz, elkülönül egymástól. A Maeotis nyugati felén egy földszoros által határolt, úgynevezett „rothadt” mocsarat említett, melyet 4000 stadionnyi kerületűnek becsült. „Itt van az a 40 stadion széles földszoros (valószínűleg a mai Perekopi-földszoros, mely a félszigetet a kontinenssel összeköti), mely az úgynevezett rohad mocsarat (sapra limné-t) elválasztja a tengertől és a Taurisi vagy Skytha-félszigetet alkotja; [...]. A rohad mocsár állítólag 4000 stadionnyi és a Maióti nyugati részét alkotja, a Maiótiisszal egy nagy torkolat köti össze. Nagyon iszapos és összevarrt (bőr) csónakokkal is csak nehezen járható.”²⁷ Lehetséges lenne, hogy csak a Don torkolatát illetné a mocsár, mocsaras megnevezéssel, de ugyanebben a bekezdésben „A mocsár egész kerületét 9000 stadionra teszik”²⁸ mondat is szerepel, tehát valószínűbb, hogy eltérő forrásokat használt, és mivel saját tapasztalata nem volt erről a területről, hogy el tudja dönteni, melyik az igaz, így mindkét nézetet beépítette művébe. Ha ránézünk az Azovi-tenger mai térképére, láthatjuk, hogy közte és a Szivas-öböl (az Azovi-tenger nyugati öble) között nem áll fent a 9:4 arány, tehát beszámolója túlzó. Strabón a Tanaisról tudja, hogy északról folyik, a Maeotis északkeleti részénél van a torkolata, és két ággal ömlik bele. Ezen információja is helyes, bár ma nagyjából 30 kisebb ágra szakadva éri el a Don az Azovi-tengert. Egy Nagy Sándorról szóló legenda mögé is bepillantást enged, amikor elmeséli, hogy a Don és a Kaszpi-tenger kö-

¹⁹ STRABÓN 1977. 15.

²⁰ ÓL II/2. 846a.

²¹ STRABÓN 1977. 16.

²² STRABÓN 1977. II/I. 73-74.16. 114.

²³ STRABÓN 1977. II/V. 125. 22. 157.

²⁴ A stadionokat különböző értékekkel szokás átváltani, ami onnan ered, hogy nagyobb távolságokban lépésszám vagy idő alapján becsülték meg őket. Így a lábstadion 198 m, az olimpiai 192 m, az attikai 177,6 m, a közgörög vagy más néven lépés stadion 148 m. (ÓL II/1. 72ab.) Közgörög stadionnal számolva 1332 km a kerülete.

²⁵ STRABÓN 1977. II/V. 125. 23. 157.

²⁶ 148 m. (ÓL II/1. 72ab.)

²⁷ STRABÓN 1977. VII/IV. 308. 1. 325.

²⁸ STRABÓN 1977. VII/IV. 310. 5. 327.

zötti részeket nem foglalta el, de krónikásai ezt az érdemet is neki akarták tulajdonítani, ezért a következőképpen jártak el: „egybefogták a Tanaist magába vevő Maióti tavát és a Kaspi-tengert, ez utóbbit is tónak nevezték és azt mondták, hogy a kettő összeköttetésben van egymással, s az egyik része a másiknak”.²⁹ Polykleitos bizonyítékként a Kaszpi-tengert is csak mocsaras tónak nevezi, a Iaxartést³⁰ a Tanaissal azonosítja, ezzel is igazolva, hogy a Maeotisról beszél.³¹

Plinius (i.sz. 23-79) 37 kötetes *Naturalis historia* című természettudományokkal foglalkozó hatalmas alkotása enciklopédia jellegű,³² de esetenként olyan forrásokból is merített, amelyek hitelességét maga is kétségbe vonta.³³ Töként említi a Maeotist, de több helyen már mocsárként is szerepel. Méreteit nem tüntette fel, de annyit megadott, hogy hajóval a Kercsi-szorostól a Don torkolatáig 79000 lépés,³⁴ azaz 116,92 km a távolság. Ez új az előző két szerzőhöz képest, de nem helyes, kisebb a tényleges hosszúságnál. A lakott területeket határoló tengerekről, öblökről szólva megemlíti az Északi-óceán (tenger) ismeretlenségét: „... és nem találtak meggyőző bizonyítékot a Maeotistra vonatkozólag, [...] hogy vagy annak az óceánnak az öble, vagy keskeny földdel elválasztott ártér.”³⁵ Latinul: „... palus Maetica sive oceani sinus est, sive angusto discreti situ restagnatio”,³⁶ ahol a *palus* szó jelenthet mocsarat, posványt, de tavat is, bár ezt inkább a *lacus* szóval szokás írni. A Maeotis és az Északi-tenger ilyen mértékű közelségét feltételezni egyértelműen hibás, de nem szokatlan.

Az i.sz. 3-4 századtól gyorsuló tempóban hanyatlott a geográfia, mint tudományág, egyre inkább visszaszorult a történetírás kiegészítésére, mely már Pompeius Trogus és kivonatolója, Justinus munkásságában³⁷ is megjelent, akik épp csak megemlítették ezt a területet, jellemzést viszont nem közöltek róla.³⁸

A kereszténység térhódításával Hérodotosnál, Ptolemaiosnál és Justinusnál megakadt a földrajztudomány fejlődése. A geográfia, mint tudományág, szinte meg is szűnt a koraközépkorban, tisztán földrajzi munkáról nincs tudomásunk. Az eltérő népek eredetét feldolgozó krónikákba nagyjából hasonló területleírások kerültek, melyeket rendszeresen mesés elemekkel egészítettek ki. Ezt az irányzatot követte Jordanes, Widukind, Anonymus és Kézai Simon. Az eredetileg szkíta szálláshely bemutatása jelent meg a hunoknál, a gótoknál és a magyaroknál is. Ennek a párhuzamnak köszönhető, hogy a felhasznált középkori források híradásai közös eredetűek, szinte megegyeznek.

Jordanes a 6. század első felében élő, valószínűleg gót származású katonai jegyző,³⁹ aki feltehetőleg saját tapasztalatait vetette papírra a *De origine actibusque Getarum*-ban, közismertebb nevén a *Geticában*.⁴⁰ Mocsárnak nevezi a Maeotist, kerületét 144000 lépésnek, 216 km-nek titulálta. „Scythia közepén van egy hely, amely Asiát és Európát választja el egymástól, tudniillik

²⁹ STRABÓN 1977. XI/VII. 510. 4. 542.

³⁰ A mai Szir-darja az Aral-tóba ömlik. Az ókorban gyakori tévedés volt, hogy azt hitték, a Kaszpi-tengerbe folyik és gyakran összekeverik a Tanaissal. (ÓL I/2. 963a.)

³¹ STRABÓN 1977. XI/VII. 510. 4. 542.

³² GÁBLI 2006. 13.

³³ PLINIUS 1973. 30.

³⁴ 1 lépés = 1,5 m (JORDANES 2004. 249.)

³⁵ GÁBLI 2005, II. 67. 168. 99.

³⁶ PLINI 2. 3. (könyv. oldal.)

³⁷ ÓL II/1. 556a.

³⁸ JUSTINUS 1992. 419–420., 344.

³⁹ JORDANES 2004. 3.

⁴⁰ ÓL I/2. 1006a.

a Riphei-hegyek, melyekből a hatalmas Thanais ered, ami azután a Meotisba ömlik. Ez utobbi mocsárnak a kerülete 144 000 lépés⁴¹ és sehol sem apad mélyebbre, mint nyolc könyök⁴².” E mérettel igencsak kicsinek gondolta, valószínű, hogy csak egyik részére, vagy a Szivas-öbölre, vagy a Taganrogi-öbölre (Don torkolata) értette. Jordanesnél található először adat mélységére, melyet 8 könyöknek,⁴³ vagyis 3,552 m-nek tüntetett fel, ami például megfelel a Taganrogi-öböl mai mélységének. Jordanes következetesen használja a mocsár elnevezést a vizsgált területre, melyet a hun eredetmonda leírásakor is megfigyelhetünk: „A sarvast követve a vadászok gyalog átkeltek a Meotis mocsarán, amelyet a tengerhez hasonlóan átjárhatatlannak véltek.”⁴⁴ Az Azovi-tenger kerületének megadásakor egyértelmű, hogy nem Hérodotosra támaszkodott, hiszen ő sokkal nagyobbra becsülte, valószínűbb, hogy önálló megfigyelésének adott hangot.

Ananias Širakac‘i 7. században keletkezett *A világ bemutatása (Ašxarha‘oyc‘) című földrajzi munkájában*⁴⁵ nem igazán szerepel az eddigiektől eltérő tudósítás, hiszen rá is nagy háttal voltak a klasszikusok. Két változata ismert az örmény Földrajznak, legfőbb különbségük terjedelmükben mutatkozik, de kisebb tartalmi eltérések is fellelhetők.⁴⁶ Fontos, hogy nemcsak tóként, hanem már tengerként is említi a Maeotist, valószínűleg Ptolemaios alapján. Az Európa fejezetben Szarmatia határainak megadásakor a Dont a Riphei (Ripa)-hegyekből eredezteti, ami onnan dél felé folyik „ketté osztja Sarmatiat keletről Asiara és nyugatról Ewropiara [és] a Mēotis tóba ömlik, hajóval járható a Pontos tengerig...”⁴⁷ A mai Krím-félsziget „a biwki tó és a Mēovtis tó és Pontos, és nyugaton az ugyanazon nevű öbölbe [tartó] karkiniti folyó között van.”⁴⁸ A biwki tó (Plinius és Ptolemaios: Byké) párhuzamba állítható a Strabón által említett *sapra limnével*, vagyis rothadt mocsárral, ami a mai Szivas-öbölnek felel meg.⁴⁹ Az Ázsia fejezet Szarmatia részénél az előzőekkel szemben már tengernek⁵⁰ hívja a Maeotist. „Asia 18. országa a sarmatiaiak [földjének] együttese, amely keleti végéről határolódik a Ripaea hegygel és a Tanayis folyóval, és a Meotis tengerrel...”⁵¹ Méreteiről nem nyilatkozik.

Regino (845-815) a németországi Altrip kolostor szerzetese kiemelkedő évkönyvíró volt. 892-899 között töltötte be a prümi apát tisztségét, majd a trieri Szent Márton apátság vezetőjeként halt meg. *Chronicon (Krónika)* című világkrónikáját 908-ban fejezte be, melyben Krisztus születésétől 906-ig, évenkénti lebontásban ismerteti az eseményeket „Az Úr megtestesülésének 889. évében a magyarok féktelen és minden fenevadnál kegyetlenebb népe [...] előjött a szkíta területekről és ama mocsarak közül, amelyeket kiáradásával végtelenül kiterjeszt a Don.”⁵² Ezek a mocsarak egyértelműen a Maeotistra vonatkoznak, valószínűleg annak északkeleti részére, ahol a Don beletorkollik az Azovi-tengerbe. Regino munkája a későbbi magyar krónikairodalom fontos alapját képezte, hozzájárulva az ókori Szkítia toposz továbbéléséhez.

⁴¹ 1 lépés = 1,5 m (JORDANES 2004. 249.) Tehát a Maeotis kerülete itt 216 km-esnek van feltüntetve.

⁴² JORDANES 2004. V. 32. 48.; 1 könyök 0,444 m, tehát 3,552 m mélynek becsüli.

⁴³ 1 könyök = 0,444 m (JORDANES 2004. 249.)

⁴⁴ JORDANES 2004. XXIV. 124. 67.

⁴⁵ PAULIK 2001. 28.

⁴⁶ PAULIK 2001. 29.

⁴⁷ PAULIK 2001. 41. 16:10–13.

⁴⁸ PAULIK 2001, 41. 16:17–19.

⁴⁹ FORBINGER, A. (1850) *Kurzer Abriss der alten Geographie*. Leipzig. 483. – idézi PAULIK 2001. 53. 12. jegyzet.

⁵⁰ PAULIK 2001. 43. 347:25. „Miotis tengerrel” és 45. 26:11. „a Miovit tengerbe megy”

⁵¹ PAULIK 2001. 43. 25:9–11.

⁵² REGINO ford.: KORDÉ Z. In HKÍF 1995. 195.

Mas^cudi Észak-Afrikában született arab történetíró bejárta Elő-Indiát, Ceylont, a Kaszpi-tenger déli partvidékét és persze Afrika Földközi-tengeri partvidékét. Egyiptomban telepedett le 947 után és végül Kairóban halt meg 956-ban.⁵² Az *Aranymezők* (Murūḡ ad-ḡahab) szórakoztató jelleggel készült 943-ban, az eseményeket mulatságos formában, kendőzetlenül tárja olvasói elé.⁵³ A szerző gyakran kereskedők, utazók által előadott értesüléseit vetette papírra, saját tapasztalatait is csak évek múltán jegyezte le. Ennek köszönhetően információi sokszor tévesek, főképp az évszámok és nevek terén.⁵⁴ Történeti ismereteit tehát kritikával kell kezelni.⁵⁵ A Maeotist tengernek tekintette, de tudott róla, hogy egyesek tavat értenek e név alatt. Méreteinél hosszát 300 mérföldnek, szélességét pedig 100 mérföldnek írta. „Olyanok véleménye szerint, akik e kérdésben jártasak, a Mā`ītas-tenger addig tart, míglen a Nītas-tengerbe [Fekete-tenger] szakad. [...] Már régebbi korbéli bölcselek is tesznek róla említést. Vannak, akik a Mā`ītas-tenger név alatt egy tavat értenek; ennek hosszát háromszáz, szélességét száz mérföldre becsülik.”⁵⁶ Feltételezhető, hogy ismerte az antik görög-római geográfiai hagyományokat, és ezek tükröződnek megfogalmazásában, mint például a kétszeresre becsült méret,⁵⁷ ami Hérodotos adataira emlékeztet.

A XIV. fejezetben a tengerekről ír, amiben a Kaszpi-tenger (Kazár-tenger) és a Maeotis érintkezését cáfolja. „Vannak emberek, akik tévesen azt állítják, hogy a Kazár-tenger (bahr ḡazari) összefügg a Mā`ītas-tengerrel. Én a magam részéről nem láttam oly kereskedőt, aki [...] azt tartotta volna, hogy a Kazár-tengerrel e tengerek valamelyike, vagy vizeik egy része, vagy öbleik bármelyike összeköttetésben állna, a kazárok folyóján kívül.”⁵⁸ Helyesen állapítja meg tehát, hogy e két tenger nincs kapcsolatban egymással, de az is észrevehető, hogy a Don és a Volga folyókat egyazon folyam két ágának tartotta.⁵⁹

Bíborbanszületett Konstantin a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzása) című munkája végleges formáját 951–952 között nyerhette el, bár az egyes részek keletkezési kora eltérő.⁶⁰ Tartalmilag a birodalmi külpolitikáról szól, vagyis diplomáciai kézikönyvként történő felhasználásra szánták.⁶¹ A Maeotist tónak nevezte, ami 42. illetve az 53. fejezetekben jelenik meg. Adatait antik és bizánci forrásokból merítette, jelen esetben Hérodotostól és Ptolemaiosztól. Valószínűleg Ptolemaios alapján írt a Fekete-tenger és a Maeotis-tó között húzódó tengerszorosban található szigetről, amit a korábbi forrásaink nem említettek: „E tengerszoros [Kercsi-szoros] átkelőjének szélessége 18 mérföld. E 18 mérföld közepén van egy nagy, alacsony sziget, az úgynevezett Atech.”⁶² Ezen kívül megfelelő szöveghelyei új információt nem tartalmaznak.

Anonymus *Gesta Hungar(or)uma*⁶³ eredetileg a magyarság korai történelmének bemutatását célozta, mégis inkább szépirodalmi műnek tekinthető.⁶⁴ Nyugati krónikákból átvéve több ókori

⁵³ Kmoskó 2000. 137.

⁵⁴ Kmoskó 2000. 144.; Kmoskó 2000. 149.

⁵⁵ Kmoskó 2000. 149.

⁵⁶ Kmoskó 2000. 153. 261.

⁵⁷ A megadott méreteket római mérföldre átváltva (1 mérföld 1480m) nagyjából 65 412 km² terület, mely kb. kétszerese a mai 38 000km²-es területnek. (TL 1964. 441a)

⁵⁸ Kmoskó 2000. 154. 273.

⁵⁹ Ez pedig az orosz kalózok Kaszpi-tengeri megjelenésével magyarázható, amit szerzőnk vízi útvonalon képzelt el. Nem volt tehát tisztában azzal, hogy ahol a két folyó legközelebb van egymáshoz, a kalózok szárazföldön átcipelték hajóikat és a Volgán haladtak tovább dél felé. (Kmoskó I/2 154. 33. jegyzet)

⁶⁰ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN 1950. 5.

⁶¹ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN 1950. 7.

⁶² BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN 1950. 187.

⁶³ KMTL 1994, 50a. szerző: Kordé Z.

⁶⁴ ANONYMUS – KÉZAI 2004. 79.

toposz is szerepel a műben, forrását képezte Regino, Justinus kivonatából a 6-7. században készült Exordia Scythica, a Trója regények és a Nagy Sándor történetek. Anonymus bevezetésében Justinus és Pompeius Trogus alapján írta le röviden Szkítia fekvését.⁶⁵ „Szkítia ugyanis, amelyet Dentümogyernek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északtól egészen a Fekete-tengerig terjednek. Legszélén a Don nevű folyó található, kiterjedt mocsarakkal, ahol a cobolyok olyan nagy számban fordulnak elő...”⁶⁶ Saját korára nem gyakorolhatott mély benyomást, de Kézai Simon kivonatolva felhasználta saját műve írásakor.⁶⁷

A mongol hódítás kapcsán változásnak indult az addigra meggyökeresedett antik tudás, ugyanis megélnékültek a Belső-Ázsia felé tartó kereskedelmi, követségi és missziós utazások. Az olasz ferences szerzetes, Plano Carpini (kb.1180–1252) Lyonból indult el 1245. április 16-án IV. Ince pápa követeként a Mongol Birodalomba.⁶⁸ Útvonala Csehországon, Lengyelországon és a Kijevi Oroszországon vezetett keresztül. Benedictus Polonus lengyel származású ferences szerzetes Boroszlóban tolmácsként csatlakozott hozzá.⁶⁹ 1246. áprilisában jutottak el Batu kán szállásához a Volga mentén, ahonnan tovább irányították őket a karakorumi központ felé. „Kunország határán átkeltek egy folyón, melynek Jajik⁷⁰ a neve; itt kezdődik a kanglik földje. Húsznap járóföldet tettek meg rajta keresztül, kevés emberrel találkoztak, de igen sok mocsarat, kiterjedt sós tavat és sós folyót találtak, melyeket mi meotiszi mocsaraknak vélünk...”⁷¹ Benedictus élményeit egy kölni főpap foglalta írásba 1247-ben, aki az említett mocsarakat, melyek Nyugat-Ázsiában találhatóak, antik műveltségére hagyatkozva tévesen azonosította a Maetotisszal.⁷² Látható, hogy az ókori toposzok mennyire beleivódtak a latin műveltségbe, helyüket nehezen váltották fel a korabeli tapasztalatok.⁷³

Rubruk Willelmus egy észak-franciaországi faluban született ferences szerzetes. IX. Lajos francia király kíséretében 1248-ban, a Szentföld felé tartó kereszties hadakkal a szíriai Akkonba utazott.⁷⁴ Konstantinápolyon és a Fekete-tengeren át a Krím-félszigetre érkezett, majd Szartach szállásáig taligán tette meg az utat.⁷⁵ Mivel Szartach nem tudott dönteni a szerzetes sorsáról, tovább küldte Batu kánhoz, akivel együtt vándorolva 1254 áprilisában eljutott Möngke kán karakorumi székhelyére. Beszámolóját hatalmas terjedelmű levélben küldte IX. Lajosnak.⁷⁶

Willelmus geográfiai tekintetben többször is hivatkozik Isidórusra, akinek művét minden bizonnyal többször is kezébe vette, ennek ellenére saját megfigyeléseit helyezi előtérbe az egyes vidékek bemutatásánál. Közreműködésével olyan földrajzi toposzok dőltek meg, melyek több mint ezer éve uralták az európai kultúrát, így például tisztázta a Kaszpi-tenger tó mivoltát, az ókori Seres országot megfeleltette Kínával és felismerte a Don és Volga különböző eredetét és futásirányát.⁷⁷

⁶⁵ ANONYMUS – KÉZAI 2004. 52. 17. jegyzet.

⁶⁶ ANONYMUS – KÉZAI 2004. 10.

⁶⁷ ANONYMUS – KÉZAI 2004. 79.

⁶⁸ KMTL 1994, 546b. szerző: MOLNÁR Á.

⁶⁹ JULIANUS 1986. 429.

⁷⁰ Urál folyó.

⁷¹ BENEDICTUS POLONUS 187.

⁷² JULIANUS 1986. 431.

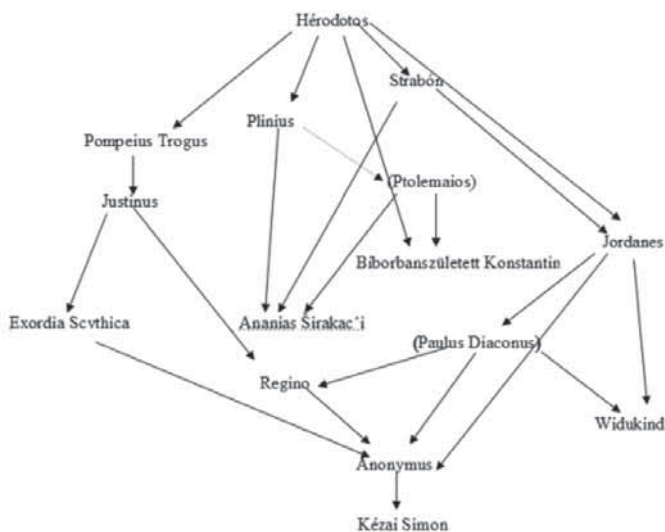
⁷³ JULIANUS 1986. 50.

⁷⁴ JULIANUS 1986. 438.

⁷⁵ JULIANUS 1986. 56.

⁷⁶ JULIANUS 1986. 57.

⁷⁷ JULIANUS 1986. 439.

1. MELLÉKLET ✧ Az ábrát készítette Kovács Kitti Vásáry I. (2008) *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek. Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.* Budapest: Balassi Kiadó. 118.o. alapján

Az Azovi-tengerről a következőket írja: „Mielőtt e folyó (Don) a Pontuszi-tengert elérné, északi irányban egy tengerfélét képez, mely széltében és hosszában hétszáz mérföld, és sehol sem mélyebb hat lépésnél; ezért nagy hajókkal nem úsztatnak rá...”⁷⁸ Tehát a Don kiszélesedésének tekintti.⁷⁹ Méreteit tekintve igazán

túlzó a leírás, hiszen a Fekete-tenger 1400 mérföldes⁸⁰ hosszúságával számolva is az Azovi-tenger fele akkora lenne. A két tenger arányainak megadása emlékeztet Hérodotos tudósítására. Kazária tartománya, mely itt megegyezik a Krím-félszigettel, minden oldalról tengerrel van körülvéve, keletről a „Don tengere övezi”.⁸¹ A járat részletesen bemutatja, jellemzésénél kitér arra is, hogy „északi irányban gyönyörű lapályos erdő következik, teli forrásokkal és patakokkal”.⁸² „E tartomány pereme felé sok nagy tó van; partjaikon sós források fakadnak, melyeknek vize, mihelyt a tóba ömlik, jégre emlékeztető, kemény sötömbbé válik.”⁸³ Feltűnhet, hogy a korábbi forrásokban oly gyakran elhangzó Maeotis név nem került szóba. Ennek oka, hogy szerzőnk az Azovi-tengert és a Maeotist nem azonosította egymással, mivel a Maeotis elnevezést egy másik területre alkalmazta. „A Don Oroszország keleti határa; a Meotisz mocsaraiból ered, melyek északon az óceánig terjeszkednek, majd délnek folyik, és egy nagy hétszáz mérföldes tengert képez, mielőtt a Pontuszi-tengert elérné.”⁸⁴ Félreértése abból származhat, hogy a Maeotist az ókorban gyakran az Északi-óceán részének, öblének képzeltek el (lásd: Plinius), ami megzavarhatta Willelmust.

A IV. (Kun) László papjaként működő Kézai Simon életéről alig van információ, csupán azt lehet tudni, amit megemlít *Gesta Hungarorum* című munkájában. A magyarok cselekedeteit 1282–1285 között írta, melyben korai történelmunktől az 1280-as évek elejéig dolgozta fel az eseményeket. Alapul a korábbi magyar krónikákat vette, a mára elveszett ősgesztát⁸⁵ és Ákos

⁷⁸ RUBRUK 203. (3)

⁷⁹ Györffy szerint ez egy általános középkori felfogás (JULIANUS 1986. 440.) ami szerintem nem fedi teljesen az igazságot, mert Reginonál és Anonymusnál is a Don kiáradásával mocsarakat képez, nem tengerfélét.

⁸⁰ RUBRUK 201. Ez az adat is túlzás, mivel a Fekete-tenger hosszúsága csak 800 római mérföld (lásd (JULIANUS 1986. 439.)

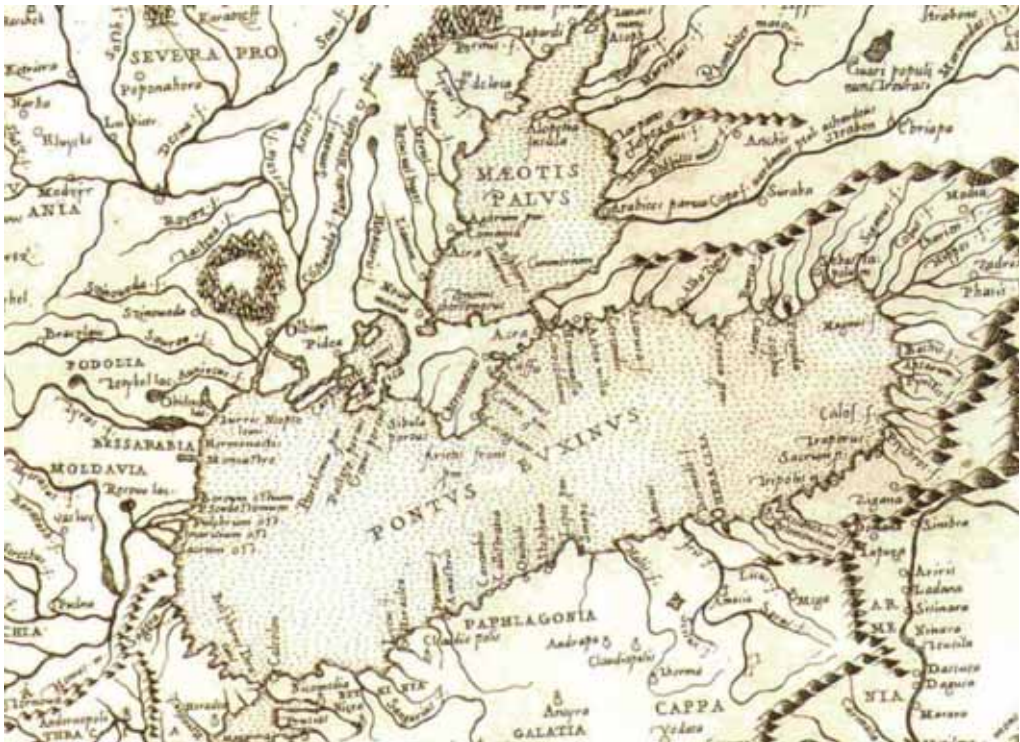
⁸¹ RUBRUK 203.(4)

⁸² RUBRUK 206. (12)

⁸³ RUBRUK 206. (13)

⁸⁴ RUBRUK 234. (10)

⁸⁵ Deér József szerint Kézai nem ismerte Anonymus művét, hasonlóságukat az ős gesta külön-külön történő felhasználására vezette vissza. (DEÉR 1930. 252.)

2. MELLÉKLET ♦ PLIHÁL, K. – HAPÁK, J. (2003) *Európa térképei 1520-2001*. Budapest: Helikon Kiadó. 30-31. o. OSZK: TA 276. Készítette: Claudio Duchetti 1571. (részlet)

mestert, valamint kivonatolta Anonymust is.⁸⁶ A szerző jelenére vonatkozó részek nagy önállóságot tükröznek, míg a hun történetet nyugati forrásokból merítette. A hunok történeténél a már Jordanesnél megismert szarvas üldözés kapcsán említi meg a Maeotist: „Történt pedig, hogy egy nap vadászni igyekeztek Meótiusz ingoványába, [...] Végül, miután bebarangolták az említett ingoványokat, úgy találták, hogy azok alkalmasak barmok táplálására. [...] Meótiusz vidéke pedig Perszisszel szomszédos: egyetlen kis gázlótól eltekintve, körben mindenfelől tenger zárja körül...”⁸⁷ Ebből az idézetből arra lehet következtetni, hogy Maeotis alatt a Krím-félszigetet érti.

Az egyes értesülések hagyományozódásának útvonalát feltérképezve megállapíthatjuk az információk átadásának irányát (lásd: 1. melléklet).

Az ókori forrásokban több térképre, térképszerű ábrázolásra találhatunk utalást, de ezekből csak igen kevés maradt meg az utókorra. Leírások alapján készült rekonstrukciók viszont szép számmal vannak, mint pl.: Hekataios térképe. A rómaiaknál már külön jelent meg a kataszteri (*formae*) és a földrajzi térkép (*tabulae*).⁸⁸ Az antik geográfiai örökség a középkori iszlám térképészetben élt tovább, majd újabb eredményeket az 1300-as évektől megjelenő portolántérképek jelentettek.⁸⁹ Az 1470-es évektől elinduló „ptolemaiosi reneszánszsal”, majd a nagy földrajzi

⁸⁶ KMTL 1994, 348a. szerző: ALMÁSI T. és ANONYMUS–KÉZAI 2004. 159.

⁸⁷ ANONYMUS–KÉZAI 2004. 91.

⁸⁸ KLINGHAMMER–PÁPAY–TÖRÖK 1995. 8.

⁸⁹ KLINGHAMMER–PÁPAY–TÖRÖK 1995. 10.

3. MELLÉKLET ❖ PLIHÁL, K. – HAPÁK, J. (2003) *Európa térképei 1520-2001*. Budapest: Helikon Kiadó. 46-47. o. OSZK: TA 362/1. Készítette: Willem Janszoon 1617. (részlet)

felfedezésekkel elindult a régi térképek kiegészítése, majd fokozatosan újak kiadása. Kiemelkedő Peter Bienewitz és Sebastian Münster kozmográfijája, ahol már a fa – és rézmetszeteket használtak.⁹⁰ A nagymértékű kereskedelmi fellendülés a 16. században elhozta a földrajzi atlaszok korát, amivel párhuzamosan a térképkészítői súlypont Itáliából Németalföldre helyeződött át.⁹¹ A 17. századra a térképi elemek többségét alaprajzi ábrázolásban jelenítették meg a domborzat kivételével, amit még mindig oldalnézetben rajzoltak.⁹²

A kutatás a korábbi korok kevésbé megbízható térképi forrásai miatt főleg a „plotemaiosi reneszánsz” és azt követő két évszázad térképeibe ad bepillantást, felvázolva ezzel a Maeotistra vonatkozó antik hagyományok és tévképzetek újkori átalakulását.

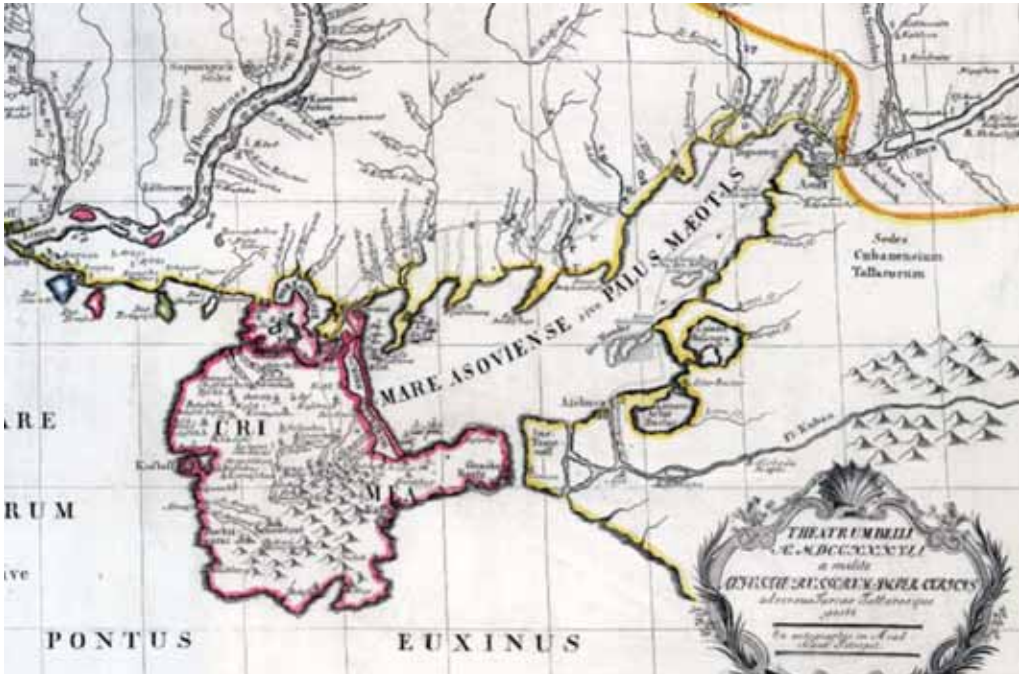
Claudio Duchetti 1571-ben készített térképe az európai folyóhálózat pontos ábrázolására helyezte a hangsúlyt, míg a hegységeket elnagyoltan jelenítette meg. A Don folyót ennek ellenére rosszul vázolta fel, ami így először nyugat-keleti irányba folyik, majd utána fordul délnyugatra, a Maeotis felé. Az Azovi-tenger alakja észak felé megnyúlt, elnevezése *Maeotis palus* (lásd: 2. melléklet).

Willem Jansson amszterdami kartográfus először 1617-ben, majd 1635-ben jelentette meg Európa térképét, aminek szegélyét a különböző népviseletek bemutatásával díszítette (3. melléklet). A Maeotis alakját a korábbiaknál pontosabban ábrázolta, de még mindig nem sikerült pontosan megjeleníteni a Don folyásirányát. A Kercsi-szorosban nem találhatóak szigetek.

⁹⁰ KLINGHAMMER – PÁPAY – TÖRÖK 1995. 11.

⁹¹ KLINGHAMMER – PÁPAY – TÖRÖK 1995. 14.

⁹² KLINGHAMMER – PÁPAY – TÖRÖK 1995. 70.

4. MELLÉKLET ❖ LISLE, J. N. DE(1737) *Theatrum Belli Ao MDCCLXXXVII*. Szentpétervár: KayserlAcademie der Wissenschaften. In: David Rumsey Historical Map Collection. http://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY-8-1-2-16461-5502687:Theatrum-Belli-Ao-MDCCLXXXVII--a-mil?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=q:Theatrum%2BBelli%2

A 18. századi térképek még mindig hordozzák a középkor pontatlanságait, de a század végére egyre pontosabbak lettek. Jellemzően a földrajzi nevek több nyelven is előfordulhatnak, és nem feltétlenül tükörfordításként. *Palus Maeotides* mellett feltűnik a *Mare Azoviense* is. A 4. melléklet térképe már katonai céllal készült az 1736-1739-es orosz-török háború során, ezért nagy hangsúlyt fektettek a folyók pontos megjelenítésére. Több nyelven is megjelennek az egyes feliratok és a Don torkolatát is pontosabban ábrázolják. Feltűnő viszont a Kercsi-szoros három szigete az előző térképhez képest, valamint megjelent a *Gniloje more* a nyugati öblöknél.

A térképi forrásoknál látható, hogy a valószínűleg Ptolemaiosztól induló, és Bíborbanszületett Konstantinnál is fennmaradó sziget a Kercsi-szorosban sokáig megmaradt a térképi ábrázolásban, egészen a 18. század derekáig. Az is megfigyelhető, hogy alakját már a korai ábrázolások is meglepően hűen tükrözték, gyakran a rá vonatkozó többféle nevet együttesen alkalmazták. Viszonylag részletesen megjelent partvonala és öblei is, bár ezeket nem mindig nevezték meg. A térképi megjelenéseknél nem talákoztunk olyannal, amikor az egész Azovi-tengert mocsárnak ábrázolták volna, sekélyebb vízszintet a partvonal mentén, az öblökben és a Don torkolatánál jelöltek csíkozással. A 18. század derekáig megmaradt e területre a *Palus Maeoti(de)s* elnevezés, de ténylegesen egyszer sem ábrázolták mocsárnak.

A számba vett források közül kiemelten kell kezelni Strabón, Jordanes, Mas'udi és Rubruk Willelmus leírását. Nem csak azért, mert tőlük tudunk meg legtöbbet a vizsgált területről, hanem mert ők ennek leírásakor saját tapasztalataikra támaszkodtak. Az egyes írók Maeotisról alkotott leírásai között esetenként szembeötlők a tenger méreteire vonatkozó különbségek. Ezek egyik

magyarázata a pontatlan adatgyűjtés lehet, de más magyarázatnak is van realitása. Ez pedig a földrajzi környezet változásában keresendő.

Természettudományos bizonyítékok⁹³ vannak arra, hogy a tengerek vízszintjének emelkedésével tartós felmelegedés esetén lehet számolni, amikor a sarki jégsapkák és a belföldi jégtakaró olvadni kezdenek. Az éghajlat lehülésekor ez a folyamat visszafordul. A vízszintingadozás mértéke a partszegély emelkedését és süllyedését elemezve megállapítható. Az eddigi vizsgálatok eredményei alapján a világtengerek minimuma 130 méterrel volt a mai tengerszint alatt, maximuma pedig 30 méterrel haladta meg a jelenkori állapotokat.⁹⁴

A szubatlantikus szakaszt (kb. i.e. 800-tól) jellemző nedves, hűvös időjárást időszámításunk kezdetekor melegebb klíma váltotta fel, a jelenlegihez hasonló hőmérsékletekkel.⁹⁵ Erre a római kori optimumra tehető Strabón munkássága, aki tónak nevezte a Maeotist, melynek területét 9000 stadionra, 1332 kilométerre becsülte, ami kisebb a mai kerületnél. Eltérő vélemények vannak, hogy mikor kezdődött a kora középkori lehülés,⁹⁶ de végét nagyjából a 8-9. századra datálhatjuk. Átlagosan 1-1,5 Celsius fokos csökkenéssel lehet számolni, valamint több csapadékkal.⁹⁷ A 6. században tehát kedvezőtlenebb klimatikus körülmények között írta műveit Jordanes, aki 144 000 lépésnek, 216 kilométernek adta meg a mocsár területét, mélységét pedig 8 könyöknek. Ez elég kicsinek és sekélynek számít, még ha a belföldi jégtakarók növekedése miatt vízszintcsökkenést feltételezünk is.⁹⁸ Lehet, hogy a Maeotis mocsarai alatt nem is az egész Azovi-tengert értette, csupán a mai Taganrogi-öbölt, mely mindkét adatnak jobban megfelelné.

A 8-12. század közötti „kis klíma optimumban” melegebb, szárazabb időszak jellemezte az északi félgömböt, melyet gyakran szakítottak meg kisebb hideg szakaszok.⁹⁹ Mas^cudi helyesen tengerként említi a Maeotist, méreteit tekintve 300 mérföld hosszúnak és 100 mérföld szélesnek írja. Fentebb jeleztük, hogy ez nagyjából kétszerese a mai területének, bár a Fekete-tengert is nagyobbak titulálja, 2:1 arányt állít fel közöttük. Mas^cudi híradása a „kis klíma optimum” idején keletkezett, amikor a pólusok olvadása miatt vízszintemelkedéssel kell számolnunk, bár ez sem indokol ekkora méretű nagyítást. A 12. század után hűvösebb, csapadékosabb klíma kezdte el uralni a térséget, ami a 17. századi „kis jégkorszakban” érte el csúcspontját.¹⁰⁰ Ebben a korban a tengerek szintje átlagosan 1,5 m-rel csökkentek.¹⁰¹ Rubruk utazása már a hűvösebb, esősebb periódusba tartozik, így nem indokolt kiterjedésének felnagyítása (szélességét és hosszúságát is 700 mérföldnek tekintette), bár a leírásban szereplő sűrű tóhálózat és dús növényzet mindenképpen csapadékosabb időjárásra enged következtetni.¹⁰² (5. melléklet)

Strabónnál és Mas^cudinál olvashattunk a Kaszpi-tó és az Azovi-tenger feltételezett kapcsolatáról, amit mindketten cáfoltak, bár ennek az elképzelésnek lehet alapja környezettörténeti szempontból. Az utolsó nagy jégkorszaki eljegesedés idején ugyanis a Volga vízgyűjtőjén

⁹³ Grönlandon és a Jeges-tengeri térségben folytatott O¹⁸ izotópok vizsgálati eredményei alapján az orosz Monyin és Siskov 1979-ben az eurázsiai térségre vonatkozóan megalkották klímátörténeti összegzésüket. (GYÖRFFY – ZÓLYOMI 1994. 17.)

⁹⁴ SZÓM 1982. 37.

⁹⁵ BEHRINGER 2010. 85.

⁹⁶ H. Jäger i.sz. 250-re datálja, Schönwiese i.sz. 450-re, H. Lamb pedig az 5. századra teszi. (BEHRINGER 2010. 85.)

⁹⁷ BEHRINGER 2010. 91.

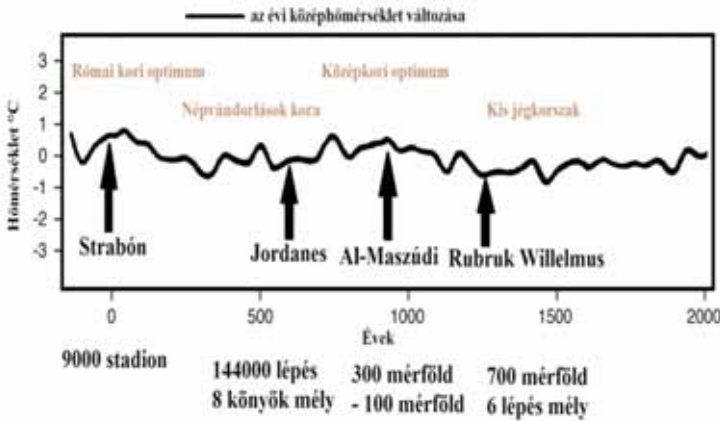
⁹⁸ SZÓM 1982. 125.

⁹⁹ GYÖRFFY – ZÓLYOMI 1994. 17.

¹⁰⁰ GYÖRFFY – ZÓLYOMI 1994. 17.

¹⁰¹ SZÓM 1982. 126.

¹⁰² A kiemelt szerzők információinak és az évi középhőmérsékletek összehasonlítását lásd az 5. mellékleten.

5. MELLÉKLET ❖ http://www.uni-mainz.de/eng/bilder_presse/09_geo_tree_ring_northern_europe_climate.jpg alapján készítette: Kovács Kitti

periglaciális klíma uralkodott, aminek következtében csökkent a párolgás, vagyis több víz jutott a Kaszpi-tóba. Az így elért magasabb vízállás miatt 50 km-es körzetben előntötte a körülötte elterülő mélyföldet.¹⁰³ A Kaszpi-tó túláradozó vize a Manics-árkon talált magának lefolyást, vagyis összeért a Fekete-tengerrel.¹⁰⁴ Látható tehát, hogy

ténylegesen volt kapcsolat a Kaszpi-tó és az Azovi-tenger között, ami esetleg az emberek kollektív tudatában fennmaradhatott.

A térképi forrásoknál e tekintetben jelentős lehet a Kercsi-szorosnál található szigetek jelenléte illetve nem léte, ami utalhat a vízszintingadozásra (kis jégkorszakban alacsonyabb vízszint, több sziget), de értelmezhető a „ptolemaiosi reneszánsz” hatásaként is. További részletes kutatást igényel annak kiderítése, hogy a Maeotis esetében az egyes íróknál és a térképi forrásoknál fellépő eltérő adatok vajon ténylegesen magyarázhatók-e a régebbi korokban bekövetkezett éghajlati változásokkal.

A források összehasonlító áttekintésével igyekeztünk felvázolni a Maeotis vidékére jellemző változásokat. Megfigyelhettük, hogy a Maeotist neveztek tónak, mocsárnak, tengernek, vidéke alatt értették a Krím-félszigetet is. A megvizsgált szövegek alapján kijelenthető, hogy a szerzők többsége ugyanazt a területet értette e név alatt, hasonló jellegzetességekkel, attól függetlenül, milyen terminussal illették. Azt viszont fontos kiemelni, hogy az Azovi-tenger körül elterülő mocsaras területek között nagy különbségek tapasztalhatóak. Nyugati felén található a Gniloje more, vagyis Szivas- (Szuvas) öböl, melyet az Arabath földnyelv zár el szinte teljesen, szokás Poshadt/Rothadt-tengernek is nevezni, mivel sekély vízszintje miatt nagyon iszapos, lápos terület, bűdös kigőzölgéssel. Erre a területre vonatkozik Strabón, Ananias Sirakac'i és Kézai Simon műve. Keleti felén viszont a Don torkolatánál lévő Taganrogi-öböl mocsaras vidéke édesvízű, melyet a kb. 30 ággal beleszakadó folyó folyamatosan feltölt. A források közül Jordanes, Regino, Anonymus és Rubruk Willemus leírása ennek a területnek felel meg. *

¹⁰³ A Kaszpi-tenger és a Fekete-tenger vízszintingadozása mindig ellentétes a két terület eltérő éghajlata miatt. (SZÓM 1982. 71.)

¹⁰⁴ SZÓM 1982. 70.

FELHASZNÁLT IRODALOM

❖ FORRÁSOK

- ANONYMUS – KÉZAI (2004): Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Veszprémy László. Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Bollók János. Utószó és jegyzetek: Veszprémy László. Budapest, Osiris Kiadó.
- BENEDICTUS POLONUS (1986) Benedictus Polonus újtjáról készült jelentés 1247-ből. Ford.: Gy. Ruitz Izabella. In *Julianus barát és napkelet fölfedezése*. Válogatta, jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Györffy György. Sorozatszerk.: Szalai Anna. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 185–191.
- BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN (1950): *A birodalom kormányzása*. Görög szöveget kiadta, fordította: Moravcsik Gyula. Budapest, Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
- GÁBLI CECÍLIA (2005): *Caius Plinius Secundus Természettudományának 2. könyve*. Fordítás és feldolgozás. Bibliotheca Pliniana 2. Pécs, Lomart Kiadó.
- GÁBLI CECÍLIA (2006): *Caius Plinius Secundus Természettudományának 1. könyve*. Fordítás és feldolgozás. Bibliotheca Pliniana 1. Pécs, Lomart Kiadó.
- HERODOTOS: Történeti könyvei. *Görög és latin remekírók. I. kötet*, I-III. könyv. ford.: Geréb J. Budapest, 1892, Magyar Tudományos Akadémia.
- HERODOTOS (1893): Történeti könyvei. *Görög és latin remekírók. II. kötet*, IV-VI. könyv. ford.: Geréb József. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- JORDANES (2004): *Getica: A gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss Magdolna. Budapest, L'Harmattan. Harmadik kiadás.
- JULIANUS (1986) = *Julianus barát és napkelet fölfedezése. Válogatta, jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Györffy György*. Sorozatszerk.: Szalai Anna. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- JUSTINUS, MARCUS JUNIANUS. (1992): Világkrónika a kezdetektől Augustusig: *Fülöp királynak és utódainak története*. Marcus Junianus Justinus kivonata Pompeius Trogus művéből. Ford.: Horváth János. Sajtó alá rendezte: Bollók János. Utószó: Borzsák István. Budapest, Helikon Kiadó.
- KMOSKÓ MIHÁLY (1997): Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. Szerk.: Zimonyi István. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest, Balassi Kiadó.
- KMOSKÓ MIHÁLY (2000): Mohamedám írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Szerk.: Zimonyi István. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest, Balassi Kiadó.
- PAULIK ÁGNES (2001): „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk.: Róna-Tas András. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Budapest, Balassi Kiadó. 28–68.
- PLINI (1967) = *In C. Plini Secundi Naturalis hirtoriae libros indices. Tom.: 1-2. A-Z. Comp.: Otto Schneider*. Hildsheim, Georg Olm Verlagsbuchhandlung.
- PLINIUS SECUNDUS, C. (1973): A természet históriája: Válogatott részek az I-VI. könyvekből: Csillagászati és földrajzi ismeretek az ókorban. Válogatta, fordította és jegyzetekkel ellátta: Váczy K. Budapest, Kriterion Könyvkiadó.
- REGINO (1995): Ford.: Kordé Zoltán. In *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos Terézia, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 194–200.
- RUBRUK (1986): Rubruk útleírása 1255-ből. Ford.: Gy. Ruitz Izabella. In *Julianus barát és napkelet fölfedezése. Válogatta, jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Györffy György*. Sorozatszerk.: Szalai Ana. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 201–380.
- STRABÓN (1977): *Geógraphika*. Ford.: Földváry József, előszó: Balázs János. Budapest, Gondolat Kiadó.
- WIDUKIND (2002): A szászok története. Ford.: Horváth János. In *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Szerk.: Györffy György. A történelmi bibliográfiát kiegészítik: Dienes István és Kovács László. Budapest, Osiris Kiadó. Ötödik kiadás. 232–239.

❖ SZAKIRODALOM

- BEHRINGER, WOLFGANG. (2010): *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig.* Budapest, Corvina Kiadó.
- DEÉR JÓZSEF (1930): Szkitia leírása a Gesta Ungarorumban. *Magyar Könyvszemle*, XXXVII. évf. III-IV. füzet. 243–263.
- GYÖRFFY GYÖRGY – ZÓLYOMI BÁLINT (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel I.* Főszerk.: Györffy György. Budapest, Balassi Kiadó. 13–37.
- KLINGHAMMER, ISTVÁN – PÁPAY, GYULA – TÖRÖK, ZSOLT (1995): *Kartográfia-történet.* Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Eötvös Kiadó.
- KMTL = *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század).* Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.
- ÓL = *Ókori lexikon. I-II.* Szerk.: Pecz Vilmos. Budapest, 1985, Franklin Társulat.
- PLIHÁL KATALIN – HAPÁK JÓZSEF (2003): *Európa térképei 1520–2001.* Budapest, Helikon Kiadó.
- RÁCZ LÁJOS (1993): Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában. In R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról.* Budapest, Orpheusz Könyvkiadó. 67–86.
- SZABÓ ÁRPÁD – KÁDÁR ZOLÁTN (1984): *Antik természettudomány.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- SZÓM = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV. Történeti természettudományok és térképi források. Szerk.: Hajdú Péter, Kristó Gyula és Róna-Tas András. Összeáll.: Szegei Östörténeti Munkaközösség. Budapest, 1982, Tankönyvkiadó.
- TIMÁR GÁBOR – KERN ANIKÓ: Jégtükör az Azovi-tengeren – Úrfelvetel az ELTE műholdvevő állomásáról. http://www.urvilag.hu/elte_muholdvevo_allomas/20080115_jegtukor_az_azovitengeren_urfelvetel_az_elte_muholdvevo_allomasarol
- TL = *Természettudományi lexikon. I. kötet.* Főszerk.: Erdey-Grúz Tibor. Szerk.: Bálint Andor, Marx György – Rényi Alfréd, Sárkány Sándor és Szádeczky-Kardoss Elemér. Budapest, 1964, Akadémia Kiadó.
- VÁSÁRY ISTVÁN (2008): Magyar őshazák és magyar őstörténészek. Magyar Őstörténeti Könyvtár 24. Budapest, Balassi Kiadó.

SZABÓ PÁL

szbpl@freemail.hu

DOI 10.14232/belv.2014.3.2

Hol is van Szkítia?

Egy földrajzi fogalom történeti topográfiai változásairól

— *Where is in fact Scythia? Thoughts on the Historical–Topographical
Change of a Geographical Concept* —

Abstract In most antique and medieval geographical and historical works Scythia is described as an extensive land with altering borders. The present study examines Scythia as a gradually forming geographical concept. My starting point was the description of Scythia and the Hungarian Kingdom by the Italian humanist and historian, Antonio Bonfini (1427–1503).

The introduction of Bonfini's monumental book (*Rerum Ungaricarum decades*) is a very important passage, because the author intended to synthesize the geographical knowledge of antique authors and of his contemporaries about Scythia. Until now, this introduction has hardly been examined; it was mainly regarded as a meaningless mass of data, and thus ignored by many Hungarian scholars (Zoltán Gombocz, Péter Kulcsár).

In order to define Scythia geographically, we need to collect and compare data from the sources which were used by Bonfini. Three traditional definitions can be differentiated. Aeschylus, Herodotus, Pseudo-Scylax and Scymnus put Scythia in Europe; according to them, it was bordered by the Thanais and Phasis rivers. Pomponius Mela, Pliny the Elder and Strabo distinguished between European and Asian Scythia. The third type of description defined only Asian Scythia (Ptolemy, Pappus of Alexandria, Orosius) and introduced the concept of European and Asian Sarmatia. Medieval authors usually adopted the second type of description, the 'double' Scythia (Iordanes, Isidorus Hispalensis, Aeneas Sylvius Piccolomineus and Johannes de Thurocz). Thus, it was not an easy task for Bonfini to combine the description of the 'double' Scythia and Sarmatia with the traditional approach of the Hungarian chronicles which presented European Scythia (Iustinus, Exordia, Regino, Simon Kézai, 14th-century Chronicle Composition). The complexity of the 'double Scythia' concept can be examined only by considering all these factors.

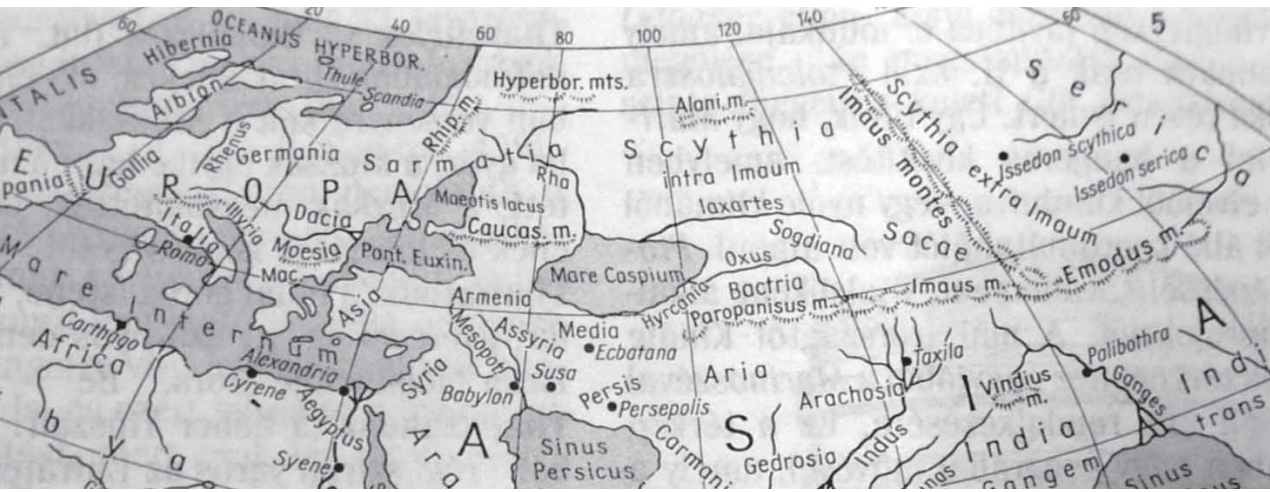
KEYWORDS historical geography, antiquity, middle ages, Scythia

*„Itt volt egykor Scythia eleink tanyája,
mint Bonfiniusnak meg írta pennája.”*

Bevezetés

Szülővárosom, Hódmezővásárhely első krónikása, a 18. századi református lelkész, költő, Szőnyi Benjámin (1717–1794) idézett passzusában jól látható, hogy még ezt a dél-alföldi várost is – Bonfinire hivatkozva – az egykori szkíta területhez kötötte, amidőn a város helyét

ÁBRA ✦ Ptolemaiosz világtérképének részlete. In *Antik lexikon*. Főszerkesztő: Szepes Erika. Budapest 1993. 559.

meghatározta munkájában.¹ Hogyan is lehetséges ez? Vajon tévedett az énekszerző vagy még a 18. században is meglévő, évszázadokon átívelő tradícióhoz csatlakozott? Mert például Tomka Szászky János 1751-ben, újdonságként a korabeli történelmi térképek között, Szkítiának egy külön térképet szentelt.² Ezen Szkítia szerepel úgy, mint Európai Szkítia, az Imauson inneni Szkítia, de megtaláljuk az Európai Sarmatiát és az ázsiai párját is. A földrajzi munkákban Szkítia igen kiterjedt és változó határokkal körülhatárolt területet jelentett, amelynek vizsgálata széleskörű kérdéskörhöz vezet. Jelen tanulmányomban itt Szkítiával, mint fokozatosan kialakuló földrajzi fogalommal foglalkozom.

Antonio Bonfini (1427–1503) *Rerum Ungaricarum decades* (*A magyar történelem tizedei*) terjedelmes, magas színvonalú, történelmi munkája elején, az I. decas 1. könyvének első mondatában mintha választ is adott volna a kérdésünkre. „A Rhiphaeus-hegyekből eredő Don-folyó (Tanaís) Szkítia egészét két részre osztja; egyik az európai, másik az ázsiai” (Kulcsár Péter fordítása).³ A határait is meghatározza: nyugat felől Germania, a Visztula-folyó; délről a Duna, a Pontus, Ibéria, Albánia, Perzsia; keletről pedig az Aras-folyó és ser nép. Bonfini ebben a leírásában ismertette a két Szkítia és Magyarország földrajzát.⁴ Ez a forrásszöveg azért kiemelkedő, mert egy olyan összegző földrajzi leírás, amely célul tűzte ki, hogy egyesíti mindazokat a Szkítiára vonatkozó földrajzi ismereteket, amelyek az antik szerzőktől kezdve a saját korának irodalmára hagyományozódtak. A magyar szakirodalomban nem volt ez a kérdéssel foglalkozó kutatók számára magától értetődő.

E kérdéssel kapcsolatban, már a 20. század elején igen elmarasztaló véleménnyel volt Gombocz Zoltán 1918. április 8-án, a Magyar Tudományos Akadémia ülésén megtartott nagyívű,

¹ Hód-Mező-Vásárhelynek hol-létéről és régi dolgairól. Jelen tanulmányom a K 81485 számú OTKA pályázat támogatásával készült. Az 2011. szeptember 29-én, a PTE-BTK keretében megrendezett I. Ókori történelmi földrajzi konferencián elhangzott előadás, bővített, írásos változata.

² Magyarország történelmi és közigazgatási atlasza (1751 Pozsony). Ennek első térképe: *Darii expeditio Scythica* In Tomka Szászky János: *Magyarország első történelmi atlasza*. Budapest, 2004.

³ BONFINI 1995. 11., 1–2. (Az idézett forrásszövegekben az oldalszám után a sorokat is jelölöm.)

⁴ BONFINI 1995. 11.

áttekintő előadásában, amelyben Szkítia földrajzi körülhatárolásáról, körülhatárolhatóságáról erős szkepszissel nyilatkozott.⁵ „A későbbi geográfusoknál Scythia egyre zavarosabb és tartalmatlanabb földrajzi és néprajzi fogalomná válik.”⁶ Ahhoz képest mondotta mindezt, hogy a például a fontosabb, ókori földrajzi szerzőket a Pauly enciklopédiából idézte, a szövegeiket pedig részleteiben nem vizsgálta. A mai napig nem történt ebben a földrajzi, filológiai, történeti–topográfiai kérdésben előrelépő rendszerezés.

Antonio Bonfini szakavatott kutatójának, fordítójának, Kulcsár Péternek hasonlóan lesújtó a véleménye: „Kásahegy ez a földrajzi bevezető egyetlen élvezhető falat nélkül... Sokféle műből merített adatoknak érthetetlen és rendszer nélküli compilatioja, az egész szakasz *minden tekintetben tökéletesen értéktelen*.”⁷ Pedig Bonfini művének újítása éppen a kozmográfiai bevezető. Jelezve azt is, hogy a humanista történetírásban a történelem színtere, a földrajz is bekerült a történetírói munkákba. Az viszont tény, hogy rendkívül megnehezíti a Bonfini szövegét értelmezők munkáját az a látszólag egyszerű kérdés, hogy hol is volt Szkítia és hány volt belőlük?

A neves turkológus, Vásáry István tanulmányainak 2008-ban megjelentetett gyűjteményes kötetében többször is érintette e kérdést. Egyik, éppen Gombocz Zoltánra hivatkozott megállapítása szerint: „A Hérodotoszi Scythia-fogalom idők során egyre ködösebb lett, s krónikáinkban már egy megfoghatatlan, tág terminus, a keleti származás általános kifejezője.”⁸ Vásáry viszont felismerte ennek fontosságát: „Scythia fogalma Hérodotosz óta a klasszikus és a középkori geográfia kulcsfogalma lett az összes északi és keleti barbár nép őshazájának megjelölésére.”⁹ A meghatározhatóságát illetően nem kásahegynek, hanem „bűvös zsáknak” tartotta, „*amelybe e barbár népeket begyömöszölték...*”¹⁰ Majd a forrásokban felbukkanó ún. ázsiai Szkítia-fogalom (*Asiatica Scythia*) kapcsán megjegyezte: „*Az Asiatica Scythia terminus nem jelenti, hogy a mai értelemben vett Ázsia, azaz az Urálon túl lenne. Ázsia már a Don-Tanaison túli vidék is a korabeli felfogás szerint.*”¹¹

Vásáry másik tanulmányában – Gombocz Zoltán megállapításait majdnem szó szerint átvéve – válaszolt fel a Szkítia fogalom főbb fejlődéstörténetét, új vizsgálatokba azonban nem kezdett.¹² Legutóbb Halmágyi Miklós kollégám tekintette át a szkítákról alkotott képet, némileg érintve a földrajzi kérdéseket, nemrég megjelentetett jegyzetében (*Középkori eredetmondák. Gondolatok magunkról és másokról. Belvedere Kiadó, Szeged 2014.*). A többszörös köszönetnyilvánítás és idézés arra sarkalt, hogy korábbi, ez irányú kutatásaim egy részét én is közzétegyem.

Jelen tanulmányomban áttekintem Szkítia földrajzi fogalmának évszázadokon átívelő topográfiai változásait azért, hogy értelmezhető legyen Bonfini bonyolult bevezetője.¹³ Ennek során ismert és kevésbé ismert szerzők geográfiai leírásaira támaszkodom.

⁵ 129–194. A továbbiakban: Gombocz 1918.

⁶ GOMBOCZ 1918. 130.

⁷ KULCSÁR 1973. 9.

⁸ VÁSÁRY 2008a. 20.

⁹ VÁSÁRY 2008b. 117.

¹⁰ Uo.

¹¹ VÁSÁRY 2008. 22.

¹² VÁSÁRY 2008. 117–118. Lásd még VÁSÁRY 2003. 34–35.

¹³ A földrajzi fejlődéstörténetről és a magyar historiográfiai megjelenéséről több részből álló előadást tartottam Hódmezővásárhelyen, a Vásárhelyi Történelmi Kör havi előadássorozata keretében. Így 2006. november 3-án, november 17-én, 2007. február 2-án. *Az antik történetírás Szkítia-képe* (kézirat, 2008), *A magyar történetírás Szkítia képe és fogalomtörténete a 18. századig* (kézirat, 2007).

1. Szkíta ókori földrajzi leírásaiból

1.1 Az ún. egy Szkítia-leírások, európai (pontoszi) Szkítiák

Az ókori szkíták népének (Σκύθης, latinul: Scytha) történeti múltja a forrásokban elsősorban a Kr. e. 8–4. század közötti időszakban kutatható.¹⁴ A Kr. e. 8. században már a Pontosz Euxeinosz, a mai Fekete-tenger vidékén virágzott kereskedelmi-kulturális kapcsolatuk a kirajzó, gyarmatosító görögséggel. Itt kerültek a görög kultúra érdeklődésébe, amely hihetetlen gazdagságú irodalmat alkotott róluk.¹⁵

1.1.1 Aiszkhülosz Szkítia-képe

Szkítia földrajzi meghatározásával a görög irodalmi alkotásokban is találkozunk. Aiszkhülosz (Kr. e. 525–456) életművéből – körülbelül nyolcvan művéből – csupán hét dráma maradt fenn. Jól ismert példaként említem, hogy *Leláncolt Prométheusz* című drámájának helyszíne Szkítia vidéke, a Kaukázus szikláihoz láncolt Prométheusszal. A szakirodalom megállapítása szerint ez a kevésbé elemzett alkotás a többi darabjától meglehetősen eltérő jegyeket mutat mind nyelvezetében, mind verselésében is.¹⁶ Ezen kívül formai–tematikai tekintetben egy több drámából álló egységet (Prométheia) – trilógiát vagy tetralógiát – is alkotott, amely azonban szintén nem maradt az utókorra. A kérdést először kutató Welkler szerint ezek a Tűzhozó Prométheusz (*Prometheus Igniferus*), a *Leláncolt Prométheusz* (*Prometheus vincutus*), a *Megszabadított Prométheusz* (*Prometheus solutus*) és egy szatírájuk.¹⁷

A *Leláncolt Prométheusz* című (Προμηθεὺς δεσμώτης) dráma kezdő mondatának kijelentése számunkra földrajzi fontossággal bír, mert Szkítia helyzetéről tájékoztat bennünket (1–2. sor). „A föld határa már ez itt, ahol vagyunk, / a szkútha táj, embernemjárta pusztaság...”¹⁸ Trencsényi-Waldapfel Imre idézett műfordítása némiképpen félrevezető, mert a görög szövegben nincs szó itt a „föld határáról”. Egy forrása talán az lehet, hogy e dráma latin fordításában is ez köszön vissza. „*Ad remotum terrae terminum pervenimus / in tractum Scythicum, in inaccessam solitudinem.*”¹⁹ Sőt az angol fordításokban is felbukkan.²⁰

A vonatkozó görög textus a következő. „Χθονὸς μὲν εἰς τηλουρὸν ἤκομεν πέδον Σκυθην ἔς οἱμον, ἄβροτον εἰς ἐρημίαν.” (1–2)²¹ Azaz „a (lakott) világtól távoli vidékre érkezünk, / a szkíta tájra, lakatlan pusztaságra.”²² A ’föld határa’ helyett inkább a πέδον-hoz hozzá-

¹⁴ VÁSÁRY 2003. 30–33; v. BREDOW 2001. 644–656. A kérdés személyes vizsgálata visszavezet egykori diplomamunkámhoz: SZABÓ 2006. A továbbiakban a görög Σκύθης kifejezést a magyar hagyományban meggyökere-sedett szkíta szóval adom vissza.

¹⁵ SZABÓ 2009. 79–86.

¹⁶ KAPITÁNYFY–SZEPESSY 2013. 72.

¹⁷ THOMSON 1966. 309. Míg Thomson trilógiáról írt, Hegedüs Géza a szatírájúkkal együtt tetralógiát feltételezett. HEGEDÜS 1995. 83., 116., 121. A kérdés megválaszolása attól függ, hogy a trilógiát követhette-e szatírájuk vagy nem. Ezt azonban, sajnos, nem tudjuk. Lásd: WECKLEIN–ALLEN 1891. 20.

¹⁸ AISZKHÜLOSZ 1996. 143. 1–2

¹⁹ AESCHYLUS 1886. 1.

²⁰ *The Prometheus Bound of Aeschylus*. Rendered into English Verse by Bevan, Edwyn Robert. London 1902. 1, 1–2. „On the uttermost of earth at last we stand / The Scythians’ range, inhuman solitude...”; vagy legutóbb: Aeschylus’ Prometheus Bound. Preface, notes and translation by McDonald, Marianne. 2008. 29. „We’ve come to the ends of the earth / to Scythia, barren and deserted.”

²¹ WECKLEIN–ALLEN 1891.

²² WECKLEIN–ALLEN 1891. 31, 1–2.

kapcsolt τηλουρον (=távoli valamitől) melléknév separativ értelmű genitivusáról van szó.

A drámaíró legfeljebb, földrajzi értelemben „csupán” Európa határáról beszélhetne, ahogyan azt később két szöveghelyen meg is teszi. „Σκυθης ἀμιλος, οἱ γὰρ ἔσχατον τόπον ἀμφὶ Μαϊώτιν ἔχουσι λιμένα”²³ Érdemes ezt is újrafordítani (417–419. sor). „és a szkíták csapata, akik a föld / legtávolabbi helyét lakják / a Maiótiisz tó körül.” Ugyanis a Trencsényi fordításában használt „föld széle” kifejezésben ismét a ’világ határa’ jelentés a dominánsabb. „harci népe Szkúthiának, / kik tanyáznak a föld szélén, / a Maiótiisz tava mellett.” A latin fordításban a föld legtávolabbi partvidékéről van szó, a Maiótiisz mocsara körül: „*Scytharum multitudo, qui terrae extremam oram circa Maeotidem paludem tenent.*”²⁴

Hogy a szkíta vidéken valójában Európa határáról lehet szó, az véleményem szerint világosabbá válik az alábbi passzusban (730–735. sor) „...a kimmer földszoroshoz érsz, bátran haladj / el ott, s a Maiótiiszt keresztülgázolod. / Az átkelés emléke majd örökre él / az emberek között: a Boszporosz neve / innét ered. S te még tovább, és elhagyod / Európa földjét s Ázsiába érkezel.” (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)²⁵

A legfontosabb következtetés számunkra az, hogy szkíták a szerző szerint még Európában éltek, annak határvidékén, a Maiótiisz-tó körül, amelyet még Európához sorolt. Azt is fontos megjegyezni, hogy a Maiótiisz-tavon átkelve a Kimmer Boszporoszról van szó, nem pedig a délebbi Thrák Boszporoszról. A Maiótiisz végénél lévő földszorost szintén a két földrész határnak tekintették.²⁶

Aiszkhülosz Prométheusz-trilógiájában a két földrész más határa is felbukkan. Érdekes módon ez nem az elterjedtebb Tanaisz-folyó (a mai Don). A *Megszabadított Prométheusz* című (Προμηθεὺς λυόμενος) elveszett drámájában van egy passzus, amely töredékében fennmaradt, és amelyet éppen Arrhianosz általam alább idézett földrajzi műve őrzött meg számunkra.²⁷ A dráma kezdetén a Titánok kara Prométheuszhoz megérkezve elmondja addigi útját az Ókeanosztól egészen Európa és Ázsia határáig.²⁸ „Ἠκομεν... Τῆ μὲν δίδυμον χθονὸς Εὐρωπῆς μέγαν ἠδ’ Ἀστυαν τέρμονα Φάσιον.” Azaz „megérkezünk... Európa és Ázsia földjének kettős, nagy határához, a Phasziszhoz.”²⁹ Itt már a szövegben is egyértelműen ’határról’ van szó (τέρμων) és Aiszkhülosz a Fekete-tenger keleti partvidékénél lévő Phaszisz-folyót teszi meg határvidéknek.

Aiszkhülosz a *Leláncolt Prométheusz* című drámájában röviden jellemzi a szkítákat. Eszerint keleten, ahol nincsenek megművelt szántók, a (nomád) szkíták élnek (707–712. sorok). „Először is fordulva Napkelet felé / elérsz a földre, melyet fel nem szántanak, / találkozol kóbor szkúthákkal is, fonott / kasokban laknak ők, jól gördülő kocsin, / s íjbol kilőnek messzeröppenő nyilat. / Ne menj közel hozzájuk: szedd a lábadat...”³⁰ (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása) Felmerülhet számunkra az a kérdés, hogy melyik szkítákra vonatkozik Aiszkhülosz jellemzése? Az előbbi magyar szövegben a szkíták jelzőjeként használt „kóbor” fordítás nem a legáltalább, mert ez a sor véleményem szerint a nomád szkítákra vonatkozik, ahogy ez a görög szövegben is

²³ AESCHYLUS 1886. 10.; WECKLEIN–ALLEN 1891. 79, 417–419.

²⁴ AESCHYLUS 1886. 11.

²⁵ WECKLEIN–ALLEN 1891. 110, 730–735.; AISZKHÜLOSZ 1996. 171. 7–12. sor.

²⁶ Lásd a l. 1. 2. alfejezetet.

²⁷ AESCHYLUS 1886. 190.; WECKLEIN–ALLEN 1891. 146.

²⁸ THOMSON 1966. 309–310.

²⁹ WECKLEIN–ALLEN 1891. 145, 1, 4–5. (l. fragmentum)

³⁰ AESCHYLUS 1886. 16.; WECKLEIN–ALLEN 1891. 107. 707–108, 712. Aiszkhülosz 1996. 170, 12–17.

szerepel (Σκῦθαζ_νομάδας).³¹ Ugyanis ebből a görög ’nomasz’ szóból – amelynek van „legelőről legelőre kóborló” jelentése – származik a későbbi nomád szavunk is.

1. 1. 2 Hérodotosz

Az kétségtelen, hogy a görög nyelvű, írásos forrásokban megjelenő, a szkítákra vonatkozó leírások alapja a történetíró Hérodotoszé (Kr. e. 480 k. – 425 k.) és a tőle kiinduló szövegahagyomány, amely mivel jól ismert, itt csak röviden részletezem.³² Hérodotosz többször érintett földrajzi kérdéseket, kontinensek határainak kérdését (II. 15–23).³³ A történetíró ugyan átveszi azt a nézetet, amely szerint az egész földkerekség három részre oszlik: Európára, Libüára és Ázsiára (IV. 36),³⁴ de például Európa eltérő határainak okát ő sem tudta kideríteni, csak rögzítette. „Azt sem értem..., hogy egyesek miért az egyiptomi Nílust³⁵ és a kolchiszi Phasziszt³⁶ tették meg határuul, mások meg miért a Maiétisz-tóba folyó Tanaiszt meg a Kimmer-tengerszorost.” (IV. 45. Muraközy Gyula fordítása)³⁷

Itt, most csak arra a kérdésre keresem a választ, hogy a szerző Szkítiát melyik földrészen helyezi el? *Szkítia (Szküthiké)* egy kiterjedt vidék nyugatról, az Isztrosz (Duna-folyó) torkolatától kezdve keleten a Pontosz Euxeinoszig, a mai Fekete-tengerig, pontosabban az Európa és Ázsia határfolyójának tartott Tanaisz (Don) folyóig (IV. 99–100). „Szküthiát... kétfelől, délről és keletről a tenger határolja.” „Belső területét északon, az Isztrosztól kezdve, először az *agathürszoszok*, aztán a *neuroszok*, majd az *androphagoszok*, végül pedig a *melankhlainoszok* földje határolja.” (Muraközy Gyula fordítása)³⁸ Közismert tény, hogy Hérodotosz az életmódjuk alapján különítette el a szkítákat egymástól is. Ezek a szántó szkíták (Muraközy fordításában „szkütha földművesek”), földművelő szkíták, nomád szkíták, valamint a legnagyobb létszámú szkíta törzs, a királyi szkíták (IV. 18–20).³⁹ A történetíró ezek után azt is megjegyzi, hogy „Aki a *Tanaisz folyón átkel, már nem szkütha földön jár.*” (IV. 21, Muraközy Gyula fordítása)⁴⁰

Ebből következően Hérodotosz is Szkítiát Európában helyezi el és nyugatról keletre haladva ismerteti. A vidéket vízben gazdag füves síkságnak írja le és folyókkal határolja el kiterjedését. A tengerről felfelé hajózható folyói – nyugat felől számolva – az Isztrosz, a Türasz, a Hüpanisz, a Borüsztthenész, a Pantikapész, a Gerrhosz, és végül Szkítia határfolyójaként is, keleten a Tanaisz következik, amelyen túl már a sazuomaták földje található (IV. 48–57).⁴¹

Azonban megjegyzem, hogy Hérodotosz sem csak a pontoszi szkítákról ír, hanem nagyon szűkszavúan az ázsiákat is megemlíti: „a *szküthákhhoz tartozó szakák*” (VII. 64). *Azonban a szerző Ázsiában nem az előbbi körülhatárolható módon különíti el őket, hanem csak annyit jegyez meg, hogy „a perzsák minden szküthát szakának hívnak*” (VII. 64, Muraközy Gyula fordítása).⁴² Ennek magyarázata véleményem szerint az, hogy a „szkíta logosz” az egész műben I. Dareiosz

³¹ AESCHYLUS 1886. 16.; WECKLEIN–ALLEN 1891. 107., 709.

³² HÉRODOTOSZ 2004.

³³ HÉRODOTOSZ 2004. 115.

³⁴ HÉRODOTOSZ 2004. 278.

³⁵ Tudniillik Libüa és Ázsia határfolyójaként.

³⁶ Azaz Európa és Ázsia határfolyójaként, mint például Aiszkhülosz.

³⁷ HÉRODOTOSZ 2004. 281.

³⁸ HÉRODOTOSZ 2004. 301.

³⁹ HÉRODOTOSZ 2004. 272.

⁴⁰ HÉRODOTOSZ 2004. 273.

⁴¹ HÉRODOTOSZ 2004. 282–285.

⁴² HÉRODOTOSZ 2004. 481.

perzsa nagykirálynak (Kr. e. 522–486) a szkíták ellen vezetett pontoszi hadjáratához (Kr. e. 514–513) kapcsolódik és csak a hadseregek által érintett területeket írja le. Sőt az is figyelemre méltó, hogy maga az etnográfiai-földrajzi leírás, „a kitérő” sokkal nagyobb részt tesz ki (IV. 5–82), mint „fő tárgy”, azaz a szkíták elleni perzsa hadjárat elbeszélése (IV. 83–143).

1. 1. 3 Pszeudo–Szkülix és Szkümnosz

Már a Kr. e. 7. században kezdetleges földrajzi leírások születtek, olyan utazóktól, akik körülhajózták a Földközi-tengert vagy a Pontosz valamely részét, egészét. Ezek már valóságos vezetés célját szolgálták és ezt a funkciójukat nevükben is megőrizték: *periplusz* (körülhajózás) és a *periégészis* (körülvezetés, körüljárás).⁴³ A *periplusz* Kr. e. 5. századtól pedig olyan műfajt jelentett, amely „egy hajóval megközelíthető adott térség földrajzi jellegzetességeit, érdekességeit írja le.”⁴⁴

Már Hérodotosz is megemlítette (IV. 44.) a perzsa I. Dareiosz korában tett földrajzi felfedezéseket, felfedezőket, így a karüanda-i Szkülixot, aki a nagykirály megbízásából, Kr. e. 509-ben lehajózott az Indosz-folyón (a mai Indus), majd nyugat felé egészen a Vörös-tengeren át Egyiptomig tudott hajózni.⁴⁵ Az útjáról szóló leírás elveszett.⁴⁶ Azonban fennmaradt egy olyan alkotás, amelyet bár a hagyomány a nevéhez fűzött, a szakirodalom Pszeudo–Szkülix néven tart számon: „A lakott világ tengerének, Európának és Ázsiának és Libüának körülhajózása.” Véleményem szerint érdemes ezt a kevésbé ismert munkát is megvizsgálni. Pszeudo–Szkülix *periplusz*-a Európát ismerteti elsőként: „Európát kezdem majd tárgyalni a Héraklész oszlopaitól, amely Európában van a Héraklész oszlopaiig, amely Libüében van és a nagy etiópokig. Héraklész oszlopai egymással szemben vannak, egy napi hajóútra.”⁴⁷ Ebben a *periplusz*-ban nyugatról keletre haladva érinti a part menti népeket, így Szkítiát is (68.). Azonban főleg a hellén gyarmatvárosokat. „Thrákia után következik a szkíták népe, viszont a városaikban hellének vannak, a Türisz folyó, Nikónion városa, Ophiusza városa. Szkítiába telepedett meg a taurosz nép, a félsziget hegyfokán, a tengernél ugyanis egy hegyfok van. Taurikében hellének laknak...ezek után ismét szkíták, a hellének városai ezek: Theudoszia, Kütaia, Nümphaia, Pantikapaion...A Maiótsiz–tóról azt mondják, hogy a Pontosz felénél van. A Maiótsiz–tavon egyenesen befelé hajózva balra szkíták vannak.” „A szkíták után van a szürmatai nép (t. i.: szarmata) és a Tanaisz-folyó, amely elhatárolja Ázsiát és Európát.” „A legnagyobb folyók Európában a Tanaisz, az Isztrosz és a Rhodanosz.”⁴⁸ Mivel Pszeudo–Szkülix

⁴³ KÁDÁR–SZABÓ 1984. 71.

⁴⁴ SALGÓ 2010.

⁴⁵ HÉRODOTOSZ 2004. 280–281.

⁴⁶ PAULY 1927. 619–645. Lásd még: KAPITÁNYFŰ–SZEPESSY 2013. 58–59.

⁴⁷ Geographi Graeci minores. E codicibus recognovit prolegomenis annotatione indicibus instruxit tabulis aeri incisus illustravit Carolus Mullerus. Volumen primum. Parisiis, 1855. 15, 1–5. Továbbiakban: GGM. I. „, Ἀρξομαι δὲ ἀπὸ Ἡρακλείων στηλῶν τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ μέχρι Ἡρακλείων στηλῶν τῶν ἐν τῇ Λιβύῃ, καὶ μέχρι Αἰθιοπῶν τῶν μεγάλων. Εἰσὶ δὲ ἄλλῃλων καταθητικῶν αἱ Ἡρακλείοι στηλαί, καὶ ἀπέχουσιν ἄλλῃλων πλοῦν ἡμέρας.”

⁴⁸ GGM I. 57, 10–58, 20. „Μετὰ δὲ Θρακίην εἰσὶ Σκύθαι ἔθνος καὶ πόλεις ἐν αὐτοῖς Ἑλληνίδες αἶδε· Τύρις ποταμὸς, Νικωνίον πόλις, Ὀφίουσα πόλις. Ἐπὶ δὲ τῇ Σκυθικῇ ἐποικουσί Ταυροὶ ἔθνος ἀκρωτήριον τῆς ἠπειροῦ· εἰς θάλατταν δὲ τὸ ἀκρωτήριον ἐστὶν. Ἐν δὲ τῇ Ταυρικῇ οἰκουσὶν Ἑλληνες αἶδε· Μετὰ δὲ ταῦτά εἰσὶ Σκύθαι πάλιν, πόλεις δὲ Ἑλληνίδες αἶδε ἐν αὐτῇ· Θεοδοσία, Κύταια καὶ Νυμφαία, Παντικαταίου, Μυρμηκείου. Ἡ δὲ Μαϊώτις λίμνη λέγεται ἡμισυ εἶναι τοῦ Πόντου. Ἐν δὲ τῇ Μαϊώτιδι λίμνῃ εὐθὺς εἰσπλέοντι εἰσὶν ἐπ’ ἀριστερᾶς Σκύθαι· Μετὰ δὲ Σκύθας Συρμάται ἔθνος καὶ ποταμὸς Ταναΐς, ὃς ὀρίζει τὴν Ἀσίαν καὶ Εὐρώπην. Μέγιστοι δὲ ποταμοὶ εἰσὶν τῇ Εὐρώπῃ ὁ Ταναΐς, ὁ Ἴστρος, ὁ Ῥοδανός.”

Európa és Ázsia határfolyójának a Tanaisz-folyót (a mai Don-folyó) tartja, azt mondhatjuk, hogy ez tulajdonképpen európai Szkítia leírás. Mert ezután Ázsia leírása folytatódik, elsőként a sazuomatákkal (70.). „A Tanaisz folyótól kezdődik Ázsia, ennek első népe a Pontosban a sazuomaták. A sazuomaták népe viszont asszonyuralom alatt áll” (Szabó Pál fordításai).⁴⁹ A Pszeudo–Szkülaix-i leírás sok ponton megerősíti Szkítiáról Hérodotosz információit. Így például megemlíti a melankhlainoszokat, gelónokat is (79–80.).

Nézzünk még más, kevésbé ismert Szkítia-leírásokat is! A Kr. e. 2. századból való az a névtelen – a hagyomány szerint khioszi Szkümmosznak tulajdonított – jambikus trimeterben írott, verses világleírás: Periégészisz (Körülvezetés), amelyet szerzője feltehetően II. Nikomédész Epiphanész (Kr. e. 149–127) bithüniai királynak ajánlott.⁵⁰ A szerző szintén Európáról szóló részben említi szkítákat, a Pontosz európai partvidékén, főleg I. Dareiosz szkíta hadjáratával kapcsolatosan: „Ezt a (Meszembriát)... a khalkédoniak és a megariaiak alapították, amikor Dareiosz a szkíták ellen indított hadjáratot” (741–742. sorok). „Tomi városa pedig a milétosziaké, a szkíták által körülakott” (765–766. sorok). „... az Isztrosz nevű város, amely nevét a folyóról kapta, ezt a várost a milétosziak alapították, mert a szkíta barbárok hadserege átkelt Ázsiába, a kimmereket elüldözte a Boszporuszról.” (767–772. sor, Szabó Pál fordításai).⁵¹ A Periégészisz a továbbiakban Tauriké, a Maióitisz-torkolata és Pantikapaion városa után szól Szkítiáról.

A szerző a versében egy európai Szkítiát ismertet, a szkíta törzsek megnevezésében teljesen követi Hérodotoszt, azzal az eltéréssel, hogy a szkíták szomszédait is a szkíták közé sorolja. Érdemes ezt részletesebben idéznem, mert a szkíták jelleméről is megemlékezik. „Ezek fölött van a barbár szkíták földje, amely a művelés alá nem vett földdel határos és az összes hellén által ismeretlen. Ephorosz szerint az Isztrosz mellett a karpidák az első nép, azután az arotérek (t. i. a szántó szkíták), feljebb a neuroszok egészen a fagy miatti pusztaságig. Kelet felől a Boriszthenészen átkelőnek az úgynevezett Erdőséget (Hülaia) lakó szkíták vannak (t. i.: erdőlakó szkíták), ezektől feljebb a geórgoszok (t. i. a földműves szkíták), majd ezek után ismét pusztaság következik nagyon sok helyen, ezen túl az androphagosz (t. i. az emberevő) szkíta nép, ezek után ismét pusztaság van. A Pantikapészen átkelve a mocsarak népe (van), többségük névvel nincs megkülönböztetve. A nomádnak nevezettek (t. i. a nomád szkíták) pedig igazán büntelenek. Közülüik senki életében nem követett el bűnt. Ahogyan mondták, a házukat vivők és a lófejő szkítáktól kapott tejjel táplálkoznak. A vagyont egymásnak átadva élnek, mindentől közösen az egész életük során. Azt mondják, hogy a nomádok közül a bölcs Anakharszisz szigorúan a legfeddhetetlenebb. Néhányan Ázsiába megérkezve ott laknak, ezeket szakáknak nevezik. Mondják, hogy a leghíresebb nép a sazuomaták

⁴⁹ GGM I. 59, 1–4. Ἀπὸ Ταιναΐδος δὲ ποταμοῦ ἀρχεται ἡ Ἀσία, καὶ πρῶτον ἔθνος αὐτῆς ἐστὶν ἐν τῷ Πόντῳ Σαυρομάται. Σαυροματῶν δὲ ἐστὶν ἔθνος γυναικοκρατούμενον”

⁵⁰ PAULY 1927. 661–687; KAPITÁNYFY–SZEPESSY 2013. 157; GGM. I. 196. passim.

⁵¹ GGM. I. 225, 17–18; 227, 1–8; „Καλχηδόνιοι ταύτην δὲ Μεγαρεῖς τῶκι σαι, ὅτ’ ἐπὶ Σκύθας Δαρείος ἐστρατεύετο. Τόιοι δ’ ὅποιοι γενόμενοι Μιλησίῳ, ὑπὸ Σκυθῶν κύκλῳ δὲ περιουκούμενοι. Πόλις Ἴστρος ὅπου τοῦ ποταμοῦ λαβοῦσα τοῦ ὀμα. Ταύτην τὴν πόλιν Μιληριοὶ κτίζουσιν, ἠντίκα Σκυθῶν εἰς τὴν Ἀσίαν στρατεύμαδι ἐβη βαρβάρων τὸ Κιμμερίους διώκων ἐκ τοῦ Βοσπόρου.”

⁵² GGM. I. 231, 11–232, 15. Ἄνωθε τούτων ἡ Σκυθὶς γῆ βάρβαρος πρὸς τὴν ἀοίκητον συνοριζουσ’ ἐστὶ γῆν καὶ πᾶσι τοῖς Ἑλλήσιν ἀγνωσομένην. Πρώτους δὲ παρὰ τὸν Ἴστρον εἶναι Καρπίδας εἰρηκεν Ἐφορος, εἶτεν Ἀροτήρας πρόσω Νευρούς τε μέχρι γῆς πάλιν ἐρήμου διὰ πάγου, πρὸς ἀνατολὰς δ’ ἐκβάντι τὸν Βορυσθένην τὴν λεγομένην Ὑλαιαν οἰκοῦντας Σκύθας εἶναι, Γεωργούς δ’ ἔχομένους τούτων ἄνω, ἔπειτα πάλιν ἐρημον ἐπὶ πολὺν τόπον, ὑπὲρ δὲ ταύτην Ἀνδροφάγων Σκυθῶν ἔθνος, ἐπέκεινα δ’ εἶναι πάλιν ἐρημον ἔχομένην. Τὸν Παντικαπῆν διαβάντι Λιμναίων ἔθνος ἑτερά τε πλείον’ οὐ διωνομασμένα, Νομαδικὰ δ’ ἐπικαοῦμεν, εὐσεβῆ πάντων, οὐδὲ εἰς ἔμψυχον ἀδικῆσαι ποτ’ ἄν’ οἰκοφώρα

és a gelónok, harmadjára az úgynevezett agathürszoszok népe” (838–864. sorok.)⁵² A szerző az Ázsiában lakó szkítákat (szakák) is megemlíti, de – Hérodotoszhoz hasonlóan – önálló földrajzi területet nem határoz meg. Az Ázsiáról szóló fejezet élén az ismertetés az asszonyuralom alatt élő szarmatákkal folytatódik: „A Tanaiszt, amely Ázsiának a határa, és amely kétfelé osztja mindkét földrészt, elsőként a szarmaták lakják... ezek után a maiótok népe van, amely iadzatmosz-nak nevezett, ahogyan Démétriosz, az író, mondotta. Ahogyan meg Ephorosz⁵³ állítja a sazuromatáknak nevezett nép” (874–881. sorok, Szabó Pál fordításai).⁵⁴

A római császárkorból megemlítem a Kr. u. 2. században alkotó görög történetíró, Arrhianosz (Kr. u. 95. k – 175) A Fekete-tenger körülhajózása című munkáját, amelyet egy Kr. u. 130/131-ben tett szolgálati útjáról, Traianus római császárhoz írt epistolájában találunk.⁵⁵ E munka Európa és Ázsia határának a Tanaisz-folyót tartja, a korabeli part menti városokat említi meg, pontos távolságadatokkal. A műfajából adódóan a belső területekről, így Szkítia fekvéséről, nem ad információt.

Fennmaradt azonban – szintén Arrhianosz nevével – egy másik periplusz is, amelynek valódi szerzője ismeretlen (Pszeudo-Arrianosz). A Fekete-tenger körülhajózása címet viselő munkában szintén európai Szkítia leírást találunk, amely azonban új közlést nem tartalmaz, hanem teljesen átvette az előbb tárgyalt Szkümnosz szkítákról szóló verses beszámolóját (49. fejezet).⁵⁶ Mindkét mű viszont megőrizte számunkra Aiszkhülosz előbb idézett fontos fragmentumát a *Megszabadított Prométheusz*ból.⁵⁷

1. 2 Az európai-ázsiai, két Szkítia-leírások

Az eddigiekhez képest a Római Birodalom korában írt munkákban már megváltozott a Szkítia-leírások képe. Mondhatni „megkétszereződött”. Láttuk, hogy eddig is írtak szkítákról Európán kívül, Ázsiában. E művekben most már a szkítákról Európában és Ázsiában írnak, bár a szerzőik földrajzi határokkal nem különítik el a szkíták által lakott területeket. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan körvonalazódní látszik a szarmaták földjének beillesztése Európába és Ázsiába. Létrehozva *Sarmatia* földrajzi fogalmát is. Áttekintésemben mindenekelőtt Pomponius Mela, Gaius Plinius Secundus és Sztrabón Szkítia leírásaira támaszkodom.

1. 2. 1 Pomponius Mela

Az első latin nyelven írott munka a római, de hispániai születésű *Pomponius Mela* nevéhez fűződik, a Kr. e. 43 körül írott *De chorographia*.⁵⁸ Neve ellenére mégis inkább a periplusz műfa-

δὲ, ὡς εἶρηκε, καὶ σιτούμενα γάλακτι ταῖς Σκυθικαῖσί θ' ἰππομολγαίαις· ζῶσιν δὲ τὴν τε κτῆσιν ἀναδεδειχότες κοινὴν ἀπάντων τὴν θ' ὄλην συνουσίαν. Καὶ τὸν σοφὸν δ' Ἀναχάρσιον ἐκ τῶν Νομαδικῶν φησὶν γενεσθαι τῶν σφόδρ' εὐσεβεστάτων. Καὶ κατοικήσαι τινὰς εἰς τὴν Ἀσίαν ἐλθόντας, ὅς δὴ καὶ Σάκας καλοῦσιν· εὐσημότατον εἶναι φησὶ δὲ τὸ Σαυροματῶν καὶ τῶν Γελωνῶν καὶ τρίτον τὸ τῶν Ἀγαθύρων ἐπικαλούμενον γένος.”

⁵³ A küméi Ephoroszról (Kr. e. 405. k–330. k.) van szó, aki Világtörténetet írt. KAPITÁNFFY–SZEPESY 2013. 115.

⁵⁴ GGM. I. 233, 1–8. „Τὸν Τάναιϊ, ὅστις ἐστὶ τῆς Ἀσίας ὄρος, τέμνων γε τὴν ἡπειρον ἐκατέραν διχα, πρῶτοι νέμονται Σαρμάται. Εἶτα μετὰ τοὺτους ἐστὶ Μαλιωτῶν γένος Ἰαζαματῶν λεγόμενοι, ὡς Δημήτριος ὁ συγγραφεὺς εἶρηκε, ὡς δ' Εφωρος λέγει Σαυροματῶν λέγεται ἔθνος.”

⁵⁵ KAPITÁNFFY–SZEPESY 2013. 221; GGM. I. 370–401.

⁵⁶ GGM. I. 413, 13–35.

⁵⁷ GGM. I. 394 (29. fejezet), 412 (43. fejezet).

⁵⁸ Továbbiakban: ADAMIK 2002. 84–85. Ugyanez: ADAMIK 2009. 467–468. Itt megemlítem, hogy időközben a

jába lehet Pomponius Mela munkáját sorolni, mert általában közvetlenül a partvidék leírására szorítkozik. Ha beljebb eső, szárazföldi területek kerülnek sorra bizonytalanabb és pontatlanabb, átveszi a korábbi auktorok leírásait.⁵⁹

Az I. könyve szerint (I. 8. fejezet) a (Földközi-) „Tengerrel”, a Tanaisszal és a Nílussal az egész világ három részre oszlik. Számára fontos ez a folyók alapján történő földrész-meghatározás. Mert, ha a Tanaisz–folyó északról dél felé tart és kanyarogva majdnem a Meotisz közepébe folyik, míg a vele szembeni irányból a Nílus pedig a Tengerbe, akkor a földrészek közül, azt, amely a (nyugati, gadesi) szorostól e folyókig terül el, egyik oldalról Afrikának, másik oldalról Európának nevezzük. A Nílustól és a Tanaiszon túli rész pedig: Ázsia. Az egész világot körülvevő óceánok között pedig keleten az Eous vagy Keleti-óceánt, délről az Indiait, északról a Szkíta-óceánt találjuk. Az Indiaiból ered az Arab-Perzsa-tenger, a Szkíta-óceánból a Caspi-tenger, amely valójában csak egy nagy öböl (I. 9.). Az első emberek keletről nézve az indiaiak, kínaiak és szkíták. Míg a kínaiak a Keleti-óceánnak körülbelül a közepét lakják, az indiaiak és a szkíták a legszélét (I. 11.).

Ázsia belső területein is vannak szkíták (I. 12.). De vannak Európában is. Az európai népek közül elsőek a szkíták (I. 16.). Némi földrajzi eligazítóként Mela közli azt is, hogy a Riphaeis hegyek egyik oldalról az Pontus Euxenus, a Meotis és Tanaisz felé, a másik felől a Caspi-tenger felé fordulnak (I. 98.). A két földrész határfolyója, a Tanaisz-folyó pedig a Riphaeis hegyből meredeken fut alá úgy, hogy a vize a szomszédos folyókkal együtt is hideg marad (I. 104.).

Mela II. könyvét Ázsia ismertetésével kezdi, amelynek a Tanaisz a végső határa (II. 1.). A Hérodotosz által egykor Európában felsorolt szkíta törzsek közül már itt említi azokat, akiknek egy szeme van (arimaspoie), majd az essédonokat, az agathyrsos, sauromata és szállítóeszközként szekeret használó amaxobiosokat (II. 2.). A Gerrros-folyó pedig a basilida (szkíták) és a nomádok között folyik (II. 4.), a Panticapes pedig a nomád és a georgos (szkítákat) választja el (II. 5.). A Hypanis-folyó a callipidákat zárja körül (II. 7.). Őket a kóborló, nomád (szkíták) követik állataikkal. A megművelt földeket pedig a georgok lakják (II. 10.). Beljebb mostohább és több fel nem szántott terület van és az anthropophagok, akik az emberek belső szerveivel táplálkoznak. A gelonok, a melanchlaenis-ek és a neurok zárják le végül a klasszikus felsorolást (II. 13.).

Ha Pomponius Mela Szkítiáját összevetjük Hérodotoszéval, az a figyelemreméltó, hogy Mela mintegy „áthelyezte” Ázsia legnyugatibb részére Hérodotosz „klasszikussá vált” európai Szkítiáját. De akkor jogosan kérdezhetjük: mi maradt meg Európában? A III. könyvből megtudjuk, hogy Európában Germania határai délről az Alpokig, keletről a Sarmatia népeinek határáig, északról pedig az óceánig tartanak (III. 20.). Azaz, ki nem mondottan az európai Szkítia „helyén” megjelenik egy európai Sarmatia, a korabeli szarmata népek területe! Ez már az akkori „korszerűbb” történelmi-földrajzi helyzetet tükrözte és azt jelentette, hogy a szkíták Ázsiába „szorultak” vissza, amelynek határvidékét olyan szkíta népek lakják, amelyek számunkra – szintén Hérodotosztól – ismerősnek tűnhetnek.

Az ázsiai tengerparton így először a hyperboreusok, északon és a Riphaeos-hegyeken túl, a sarkvidéken, ahol hat hónapig tart egy nap és ugyanennyi ideig az éjszaka követi (III. 31.). Mela leírásában az egykori szaka-szkíták is megmaradtak. A Caspi-tenger pedig három öböllé alakult, amelyeknek a torkolattal szemben a Hyrcanus, balra a Szkíta és Caspi nevet adta. A jobboldali bejáratnál nomád szkíták a tengerszoros partjain laknak, befelé a Caspi-öbölnél pedig a casp-ok és a sauromatida–amazonok (III. 33–34.). A Iaxartes- és az Oxos-folyó a „*szkíta pusztaságon*”

teljes mű fordítása két doktorandusz, Szabó Ádám fordításában (SZTEBTK) és Tóth László kísérő tanulmányával hamarosan napvilágot lát.

⁵⁹ KÁDÁR–SZABÓ 1984. 112. Pomponius Mela szövegét lásd: www.thelatinlibrary.com/pomponius1.html

keresztül, a szogd területekről ömlik a szkíták vidékére (III. 36.). A Melánál tapasztalható topográfiai áthelyeződés az Idősebb Plinius munkájában jobban érzékelhető.

1. 2. 2 Gaius Plinius Secundus

Gaius Plinius Secundus (Kr. e. 23–79) *Naturae historiarum* triginta septem címmel 37 kötetes munkáját, Kr. u. 77–78-ban adta ki, amelyben a 3–6. könyv terjedelmesen tartalmazza az ismert világ földrajzát. Az ő munkája azért is több Pomponius Mela munkájánál, mert pontos távolsági adatokat is összegyűjtött. pl. Agrippa világterképének felhasználásával.⁶⁰ De forrásai között nem említi például azt, hogy felhasználta volna Sztrabón nagyszabású földrajzi munkáját.⁶¹

A III. könyv elején (1. fejezet) teljesen követi Mela folyók általi felosztását. „Az egész világot három részre osztják: Európára, Ázsiára, Afrikára.”⁶² A IV. könyvben az európai Thrákiában találjuk a szkítákat (11. fejezet.). „*Thrakia másik oldalról a pontusi sziklaktól kezdődik, ahol a Hister folyó belefolyik, ezen a részen igen szép városok vannak.*”⁶³ Azonban Pliniusnál mégis felsejlik a Sztrabónnál meglévő Kis-Szkítia leírása is. „*Ezt az egész vidéket az aroteresnek, szántóknak nevezett szkíták bírják.*” (Szabó Pál fordítása).⁶⁴

A 12. fejezetben Plinius a Pontosz vidékéről értekezik.⁶⁵ Nagyon jól megérezte már azt az ellentmondást, amely a régi Hérodotoszi leírás tarthatatlansága és saját korának állapota, Pontuszt lakó népei között megvolt. Európában, Pannóniában egyre jobban körvonalazódik a szarmaták területe. „*Innen befelé pedig minden nép szkíta. De a közeli tengerpartot más népek lakják: geták, akiket a rómaiak dákoknak neveznek, mások szarmaták, görögök által szaumaták, közülük a hamaxobiusok (t. i. a szekérlakók) és aorsok, mások elfajzott szkíták a szolgálótól származók és trogodyták, és most pedig az alánok és roxolánok. Feljebb a Danuvium és a Hercinia erdő között, egészen a hideg Pannóniában, a Carnuntumig, van a germánok határa, ahol mező és síkság van, szarmata jazigok...*” (Szabó Pál fordítása).⁶⁶ Az általuk kiűzött dákok pedig egészen a Tiszáig található (ad *Pathissum amnem*). A „szarmata pusztaság”-tól a Visztuláig. Plinius úgy oldja fel a régi és új népek elnevezésének ellentmondását, hogy itt szerinte „a szkíták elnevezése mindenütt áttekered a szarmatákra és germánokra.”⁶⁷

Plinius hosszú európai leírásában ezután a Fekete-tenger melletti városok következnek szkítákkal: a Tyras folyónál a tyrageták népe, Olbiopolis, Miletopolis, Akhilleus-szigete. E vidéket a

⁶⁰ ADAMIK 2002. 89.

⁶¹ STRABÓN 1977. 35.

⁶² „*Terrarum orbis universus in tres dividitur partes, Europam Asiam Africam.*” PLINIUS 1866. 128.

⁶³ „*Namque Thracia altero latere a Pontico litore incipiens, ubi Hister Amnis inmergitur, vel pulcherrimas in ea parte urbes habet...*” PLINIUS 1866. 173, 10–13.

⁶⁴ „*Totum eum tractum Scythae Aroteres cognominati tenuere.*” PLINIUS 1866. 173, 15–16.

⁶⁵ „*Sit plane arcus Scythici forma. Medio flexu iungitur ostio Maeoti lacus... Lacus ipse Maeotis Tanain amnem ex Ripaeis montibus defluentem accipiens, novissimum inter Europam Asiamque finem.*” PLINIUS 1866. 181, 31–33; 182, 12–14. A Pontusnak „az alakja szkíta íjhoz hasonló. A középső ívén össze van kapcsolva a Maeotis-tó bejáratával. Azt a bejáratot kimmer Bosporusnak hívják... a Maeotis-tó fogadja a Riphais-hegyekből eredő Tanais folyót, a legvégső határt Európa és Ázsia között.” (Szabó Pál fordítása)

⁶⁶ „*Ab eo in plenum quidem omnes Scytharum sunt gentes, varae tamen littori tenuere, alias Getae, Daci Romanis dicti, alias Sarmatae, Graecis Sauromatae, eorumque Hamaxobii aut Aorsi, alias Scythae degeneres et a servis orti aut Trogodytae, mox Alani et Rhoxolani. Superiora autem inter Danuvium et Hercynium saltum usque ad Pannonica hiberna Carnunti Germanorumque ibi confinium campos et plena lazyges Sarmatae...*” PLINIUS 1866. 183, 1–8.

⁶⁷ PLINIUS 1866. 183, 14–15. „*Scytharum nomen usquequaque transit in Sarmatas atque Germanos.*”

szárd-szkiták és sirákok lakják. A Panticapes-folyó elkülöníti egymástól a nomád (szkitákat) és a georgosokat (földművelők). A Gerrhus-folyó a basilidasokat (királyi szkiták) és a nomádokat választja el. Itt Szkítia területét Sindica-nak nevezik.⁶⁸ Akárcsak Aiszkhülosznál, Pliniusnál is a Kimmer Bosporus választja el Európát Ázsiától. Beljebb a Hypanis-folyó eredeténél aukheta-ák laknak, a neurosok, ahol pedig a Borysthenes-folyó, gelonok, thyssetagéták, budinok és basilidák, valamint a kék hajú agathyrsik. Fölöttük nomádok, tovább pedig anthropophagok. A Buc folyótól a Meotis fölött szarmaták és essédonok. A Meotistól a Tanais torkolatáig pedig arimasposok. A Riphaei-hegyeken túl pedig a hyperboreusok élnek. Plinius kételkedik létezésükben, ellentétben Sztrabónnal. Itt van az Északi Sark (*cardines mundi*), ahol féléves a nappal.⁶⁹

Nagyon érdekes, hogy Plinius elkülönítette a földrészen egy Külső-Európát (*extera Europa*) is. Mégpedig az észak felé haladó határvonalként szereplő Riphaei-hegyeken átkelve, balkéz felől, azaz nyugat felé van az Északi Óceán (*septemtrionalis oceanus*) egészen a hispániai cadesi öbölíg visszakanyarodva. Ez a mai nyugat-európai tengerpartnak feleltethető meg, egészen Hispániáig. Itt ezen a „szkíta tengerparton” sok sziget van, amelyről bőséges beszámolót olvashatunk (pl. Scatinaviáról ismeretlen kiterjedéssel).

Plinius az V. könyv 9. fejezetében foglalkozik Ázsiával. A tengerparton végig haladva, ismereti Taurus hegyet is, amelyet az ókorban sokkal hosszabbnak tartottak, mint ma. Jól példázza ezt Pomponius Mela leírása, amely már egy Taurus-hegységrendszert mutat be.⁷⁰ Ugyanez a fontos szerep jobban megmutatkozik Plinius leírásában (27. fejezet), ahol a Taurus már Ázsiát is kettéosztja és mint a természet hatalmas erőin is diadalmaskodó óriáskígyó tör magának utat.⁷¹ Végül „számtalan jeles néven ismert, bármerre halad. Az első részén Imaios a neve.” Azonban szembevetendő, hogy a Taurus-hegységrendszernek még az ázsiai Szkítia elhatárolásában nincs szerepe.

⁶⁸ „regio Scythia Sindica nominatur.” PLINIUS 1866. 184, 12.

⁶⁹ PLINIUS 1866. 184–185.

⁷⁰ „Taurus ipse ab Eois litoribus exurgens vaste satis attollitur, dein dextro latere ad septentrionem, sinistro ad meridiem versus it in occidentem rectus et perpetuo iugo, magnarumque gentium qua dorsum agit terminus, ubi terras diremit, exit in pelagus. Idem autem et totus, ut dictus est, dicitur, etiam qua spectat orientem, deinde Haemodes et Caucasus et Propanisus, tum Caspiae pylae, Niphates, Armeniae pylae, et ubi iam nostra maria contingit Taurus iterum.” (I. 72. fejezet) „A Taurus-hegység a Keleti (óceán) partjaiból kiemelkedve, elég hatalmasan emelkedik, innen jobb oldalról észak felé, baloldalról déli irányba veszi útját, nyugat felé egyenesen. Nagyon sok nép határát alkotja a hegygerinc, ahol a földeket elválasztja, kijut a tengerre. Ugyanígy nevezik az egészet, mégha, ahol keletre néz, Haemodesnek, Caucasus és Propanisusnak, végül Caspi-kapunak, Niphatisnak, Arméniai kapunak, és ahol már a Mi Tengerünket érinti ismét Taurus” (Szabó Pál fordítása).

⁷¹ PLINIUS 1866. 216, 10–22. „Taurus mons ab Eois veniens litoribus Chelidonio promunturio disterminat, immensus ipse et innumerarum gentium arbiter, dextro latere septentrionalis, ubi primum ab Indico mari exurgit, laevo meridiano et ad occasum tendens mediamque distrahens Asiam, nisi opprimenti terras occurreret maria. Resilit ergo ad septentriones, flexusque inmensum iter quaerit, velut de industria rerum natura subinde aequora opponente, hinc Phoenicium, hinc Ponticum, illinc Caspium et Hyrcanium contraque Maeoticum lacum. Torquetur itaque collisus inter haec claustra et tamen victor flexuosus evadit usque ad cognata Ripaeorum montium iuga, numerosis nominibus et novis quacumque incedit insignis, Imaus prima parte dictus...” A Taurus hegység a keleti partokról eredve a Chelidon hegységgel van határolva, Mérheterlenül nagy és számos nép ura. Jobbról északi, ahol először az Indiai Tenger felől emelkedik, balról pedig déli irányú, és nyugat felé haladva, középen elválasztja Ázsiát, hacsak nem állják útját földek, tengerek. Mert visszafordul észak felé, mérhetetlen kiterő utat tesz, mintha a természet erői, olykor buzgalommal, tengerrel állnának ellent neki. Egyrészt a Föníciai, a Pontoszi, másrészt Caspi és Hyrcániai tengerrel, ellenkező oldalon a Meotisz-tóval. Így összeütközve kanyarodik e szorosok között. Mégis e Kanyargó Győztes elér egészen a Riphaei hegyek ismert hegygerincéig, és számtalan jeles néven ismert, bármerre halad. Az első részén Imaios a neve.” (Szabó Pál fordítása).

Syria Decapolis leírásában feltűnik Scythopolis városa is, amely azelőtt Nysa volt (18. fejezet).⁷²

Plinius VI. könyve érinti a Pontus ázsiai vidékét (9. fejezet) és Szkítiát Ázsiában (13, 17. fejezetek). A Pontus Euxinus Európa és Ázsia között van. Mivel a Meotis még Európa része volt, a 9. fejezetben a Meotison túli népek kerülnek sorra. Elsőként a sauromaták, majd végül az arimphaeusok, akik már a Rhiphaei hegységig terjeszkednek. „A Tanais folyót a szkíták Sinus-nak nevezik, a Meotist pedig Temarundának, ami azt jelenti a tengerek anyja” (Szabó Pál fordítása).⁷³

Eddig belső Ázsiáról (*interior Asia*) volt szó. Az északi irányba futó Rhiphaei-hegyeken átkelve Plinius jobb kéz felől nézi az óceán partját (mert balkéz felől Külső Európa van). Itt (Külső) Ázsia partját három részről mossa az az óceán, amelyet észak felől a szkítának (*oceanus scythicus*), keletről az Eousnak, azaz Keletinek, délről pedig Indiainak neveznek. Plinius Ázsiában is több helyen említ szkítákat, de anélkül, hogy az ázsiai Szkítiát pontosan körülhatárolná.⁷⁴ Az Caspi-vagy Hyrcan-tenger első öblének neve is Szkíta-öböl, mert mindkét oldalon szkíták lakják.⁷⁵ Szogdianában a Iaxartés-folyón túl, amelyet a szkíták Silim-nek neveznek, és amelyről Nagy Sándor katonái azt hitték, hogy az a Tanaisz, további szkíta népeket találunk, bár ezek pontos felsorolhatóságában maga Plinius is kételkedett.⁷⁶ Végezetül az ázsiai Szkítia külső részének ismertetésének útja a Caspi-tengertől és a Szkíta-óceántól az Eous-óceán felé, keletre haladt. A tengerparton itt az elsők az anthropophagus szkíták, akik emberhússal élnek. Ezek után és emiatt elhagyott pusztaság, vadállatok következnek, majd pedig a serek, azaz a kínaiak.⁷⁷

1. 2. 3 Sztrabón

Plinius földrajzi leírásában nem említette Sztrabónt (Kr. e. 64/63–Kr. u. 19) pedig földrajzi munkája 17 könyvben szinte teljes egészében fennmaradt, és Kr. e. 7 körül fejezhetette be.⁷⁸

A *Földrajzi feljegyzések* (Geographika hüpomnémata) című munkájában részletesen tárgyalja Európát, Libüát és Ázsiát. Sztrabón fontos földrajzi határnak tartotta a Taurosz-hegységrendszert, amely szerinte Ázsia területét két részre osztja ketté. „A Tauros ugyanis ennek a földrésznek körülbelül a közepén húzódik végig nyugat felől kelet felé terjeszkedve, s annak egyik részét északra, a másikat délre hagyja. A hellének az egyik felét Tauroson inneninek, a másikat Tauroson túlinak nevezik.” (11. 1. 2., Földy József fordítása).⁷⁹ Arra is választ ad, hogy miért. „A folyóknak az irá-

⁷² PLINIUS 1866. 211, 3.

⁷³ PLINIUS 1866. 234, 20–21. „*Tanaim ipsum Scythae Sinum vocant, Maeotim Temarundam, quo significat matrem maris.*”

⁷⁴ PLINIUS 1866. 237, 30–35. „...*plane iam Scythae, Cimmerii, Cisianti, Georgi et Amazonum gens. Haec usque ad Caspium et Hyrcanium mare. Nam et irrumpit e Scythico oceano in aversa Asiae pluribus nominibus accolarum appellatum, celeberrimis duobus Caspium et Hyrcanium. Non minus hoc esse quam Pontum Euxinum Clitarchus putat.*” „a síkságon szkíták, kimmerek, cisiantok, grúzok és az amazonok népe. Egészen a Caspi- és a Hyrcaniai-tengerig, amely ugyanis a Szkíta-óceánból benyomul Ázsia hátsó részébe (*aversa Asia*) és a mellette lakók sok névvel illetik, legfőképpen e kettővel, Caspi- és Hyrcan-tenger és Clitarchus szerint nem kisebb, mint a Pontus-tenger” (Szabó Pál fordítása).

⁷⁵ PLINIUS 1866. 237–238.

⁷⁶ PLINIUS 1866. 241, 10–14, 19–20. „*Persae illos Sagas in universum appellavere a proxima gente, antiqui Aramios... Multitudo populorum innumera et quae cum Parthis ex aequo degat. Celeberrimi eorum Sacae, Massagetae, Dahae, Essedones... maior auctorum inconstantia, credo propter innumeras vagasque gentes.*” „A perzsák őket sakáknak nevezik, a legközelebbi népről, az ősi arameusokról... E népek megszámlálhatatlanok, ebben a párthusokkal egyenlők. Közülük a leghíresebbek a sakák, massageták, dahák, essédonok... Azt hiszem, hogy a nagy szerzőknek ilyen következetlensége ezen számtalan, kóborló népek miatt van.” (Szabó Pál fordítása).

⁷⁷ PLINIUS 1866. 241.

nya, amelyek majdnem valamennyien innen indulnak ki, s ellenkező irányba folynak, egy részük északra, más részük délre...arra ad alkalmat, hogy Ázsia két részre osztásakor ezt a hegységet vegyük fel határvonalnak”(11. 1. 4., Földy József fordítása).⁸⁰ Roppant kiterjedt hegységrendszer. „Mondják, hogy a Tauros végső nyúlványa, amelyet Imaiosnak neveznek, s amely az Indiai tengerrel érintkezik, sem nem megy tovább Indiánál kelet felé, sem befelé nem terjed; ha pedig észak felé megyünk, a tenger mindig elvesz valamennyit a hosszúságából, meg a szélességéből is... (11. 11. 7., Földy József fordítása).⁸¹

Ha megvizsgáljuk, hogy mely területek tartoznak a Tauroson inneni részbe, akkor Sztrabón rendszerében Szkítia – akár európai, akár ázsiai – a Tauroson innen található. Mert Ázsia Tauroson inneni területe a Maiótiisz és a Borüszthenész-folyót, a Kaszpi-tengert, a Pontosz Euxeinoszt, Arméniát, Médiát, a Hyrkánia fölötti vidéket egészen az Imaiosz-hegységig foglalja magában (11. 1. 5.).⁸² Míg a Tauroson túli területek Indiát, Mezopotámiát, Boldog Arábiát, egészen nyugatra a Nílusig (15. 1. 1.).⁸³

Azt is megállapíthatjuk, hogy Sztrabónnál Szkítia nemcsak a Pontosz Euxeinosztól északra levő, európai területeket jelentik, hanem a Tanaiszon túli ázsiai területeket is. Azt mondhatjuk, hogy Szkítia Sztrabónnál a Tauroson innen, valamint a Tanaisz-folyón innen és túl található, bár leírása szerint szkítákkal főleg Ázsiában találkozunk. A Tauroson inneni Ázsia a Tanaisztól kezdődik, északi határa az Északi-Ókeanosz. Lakói északon „nomád, szekérlakó skytha törzsek”, beljebb a „szintén skytha szarmaták”, „aorsosok” egészen a Kaukázusig (11. 2. 1.).⁸⁴ A Kaszpi-vagy Hyrkániai-tengertől felfelé (a folyókon) hajózva Európa felé vannak a „keleti skythák”. Sztrabón szerint ezeket az északibb népeket közös néven nevezik szkítáknak (hüperboreosok, arimaszposzok, sauromaták, 11. 6. 2.).⁸⁵ Továbbá a szkíták nagyobb részét, a Kaszpi-tengeren túl, keletre daák-nak nevezik, akik „Hyrkania felé laknak”(7. 1. 12.); a tőlük keletre lakókat pedig masszagétáknak és szakák-nak (11. 8. 2.).⁸⁶

Sztrabón, Ázsiához hasonlóan, Európa egyes részeit is kettéosztotta. Mivel Európa a Hé-raklész Oszlopai felől egészen a keletre, a Tanaiszig tart, részei Ibéria, Keltika egészen a Rajnáig (Gallia), valamint Itália. Mígnem Európa többi, „hátralevő” részét az Isztrosz-folyó (Duna) osztja két részre egészen a Tanaiszig (7. 1. 1.).⁸⁷ Sztrabón Európának az Isztrosz alatti részén thrákokkal összevegyült szkítákról tudósít. Itt említi „kis Szkítia” (Szküthia mikra) vidékét is, amely kezdetben a Maiétiisz torkolatától a Borüszthenész-folyóig, később, a szkíta elvándorláskor nyugatabbra, a Türasz folyón túli és az Isztrosz folyó közötti területre vonatkozott (7. 4. 5.).⁸⁸ Ezen a néven e terület később beépült a Római Birodalom provinciarendszerébe is. Így például

⁷⁸ STRABÓN 1977. 16. (In Előszó, Dr. Balázs János: Sztrabón élete és munkássága. 3–36.)

⁷⁹ STRABÓN 1977. 525, 6–9.

⁸⁰ STRABÓN 1977. 525, 22–26.

⁸¹ STRABÓN 1977. 550, 4–7.

⁸² STRABÓN 1977. 526.

⁸³ STRABÓN 1977. 717.

⁸⁴ STRABÓN 1977. 527, 5–6.

⁸⁵ STRABÓN 1977. 540, 5–8.

⁸⁶ STRABÓN 1977. 321, 39; 543, 16–18.

⁸⁷ STRABÓN 1977. 307. „A folyónak ugyan a felső, a forrás felé eső részt a zúgóig Danuiosnak nevezték, mely főképpen a dákok vidékén folyik keresztül, ugyanakkor a geták mellett elfolyó részt a Pontosig Istrosznak.” (7. 1. 13. Földy József fordítása) STRABÓN 1977. 322, 8–11.

⁸⁸ STRABÓN 1977. 327, 27–29.

a Kr. u. 4. század eleji provinciák jegyzéke, a *Laterculus Veronensis* már provinciaként tartotta számon *Scythia minor*-t.⁸⁹

Szembetűnő, hogy Pomponius Melához és Pliniushoz hasonlóan nála is körvonalazódik egy európai Sarmatia képe, de nincs meghatározva a viszonya az európai Szkítiához és földrajzi fogalomként sem használja. Annyit tudhatunk meg, hogy Európában a Türasz-folyó utáni partsávon a Hüpaniszon át a Borüsztthenészig Sztrabón korában a hérodotoszi szkíták helyett már türagéták és szarmata törzsek élnek: szarmata iazigok, baszileoszok, valamint az urgoszok. Legészakibb területen, a Borüsztthenész és a Tanaisz-folyó között pedig a roxolánosok (7. 3. 17).⁹⁰

Sztrabón Szkítia leírása véleményem szerint már átmeneti jegyeket mutat az ázsiai Szkítia leírások felé. Földrajzi névként csupán kis-Szkítiát használja, a partvidéken és feljebb már szarmatákról, Ázsiában pedig csak különböző szkíta népekről tesz említést földrajzi fogalom nélkül.

1. 3 Néhány ázsiai Szkítia-leírás

Egy névtelen alexandriai szerzőtől, egy 9–10. századi bizánci kódexben (Codex Palatinus Graecus 398) fennmaradt periplusz is megemlíti Szkítiát (Περὶ πλοῦς τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, *A Vörös-tenger körülhajózása*). A Kr. u. 1. században írt műben Szkítiaként a mai Indus-völgy vidéke (Indo-szkítia) tűnik fel, amely India történelmében, az indo-szkítia uralomhoz kapcsolható (38. fejezet).⁹¹ A párthus parszidák vidéke után „következnek *Skythia tengermelléki részei, ami viszont észak felé terül el, és igen alacsonyan fekvő terület, ahonnan a Sinthos folyó (Indus), a Vörös-tenger menti folyók legnagyobbika zúdítja bele hatalmas tömegű vizét a tengerbe...*” (W. Salgó Ágnes fordítása).⁹²

1. 3. 1 Ptolemaiosz

Szkítia mint pontosan meghatározott földrajzi fogalom *Klaudiosz Ptolemaiosz* (Kr. u. 2. század, †161) munkájában, a nyolc könyvből álló *Geographia*-ban jelenik meg.⁹³ Sztrabón művét azonban Ptolemaiosz sem említi.⁹⁴

A III. könyvben, Európa keleti részeinek leírásaként, az 5. fejezetben már egy *európai Szarmatia* (ἡ ἐν Ἐυρώπῃ Σαρματία) *földrajzi körülhatárolásával* találkozunk. Ennek az európai Szarmatia-nak a határai északról már nem a *szkítiai*, hanem a *szarmatiai* (sic!) ókeanosz, tovább pedig ismeretlen föld Nyugatról a Visztula, délről a Kárpátok kezdete, Dákia. Keleti határai a Karkinitosz folyó, a Tauriké-félsziget, a Tanaisz-folyó és a Maóitisz.⁹⁵ Viszont nem tartozik az európai Szarmatiához Pannonia, Dakia, Thrakia, Makedonia sem! Ptolemaiosz Szarmatia egy részét, területét Európában helyezi el, és Szkítia már nincs európai területen.

Az Ázsia földrajzi leírásáról szóló V. könyvben lévő 9. fejezet pedig az *ázsiai Szarmatiával* (ἡ ἐν Ἀσίᾳ Σαρματία) foglalkozik. Határai északról „*ismeretlen föld*”, nyugatról az európai Szarmatia, a Tanaisz-folyó; délről a Fekete-tenger, keletről pedig Hürkaniai-tenger (Kaszpi-tenger) és a Rha-folyó, ahol a hérodotoszi fenyőmagevők és a melankhlinoszok élnek.⁹⁶ Az ázsiai Szarmatiához

⁸⁹ KRETSCHMER, K. 1921. Egyháztörténeti vonatkozásairól: HALMÁGYI – SZABÓ 2012. 109–132.

⁹⁰ STRABÓN 1977. 323.

⁹¹ SALGÓ 2010. 33. (87. lábjegyzet) A kéziratot lásd www.ub.uni-heidelberg.de/helios/digi/palatina-digital.html

⁹² GGM. I. 286; SALGÓ 2010. 38.

⁹³ PTOLEMAIOSZ 1843.

⁹⁴ STRABÓN 1977. 35.

⁹⁵ PTOLEMAIOSZ 1843. 167–168.

⁹⁶ PTOLEMAIOSZ 1843. 37–40.

nem tartozó területek továbbá: Kolkhisz, Ibéria, Albania, Nagy-Armenia. Azt mondhatjuk, hogy Ptolemaiosz „megkettőzte” Szarmatia földrajzi fogalmát. Koilé–Szüriában pedig megemlíti Szküthopolisz városát Sztrabónhoz hasonlóan.

A VI. könyv 13. fejezete foglalkozik a Szakák Földjével, amelyet nyugatról Szogdiané, északról és keletről Szkítia az Imaiosz-hegységig, délről az Imaiosz-hegység veszi körül.⁹⁷

Azonban a 14. fejezet foglalkozik tulajdonképpen Szkítia földrajzi kiterjedésével. Jól látható, hogy Ptolemaiosz Szkítiát Ázsiába helyezi és kettéosztja az Imaiosz-hegységen inneni és az Imaiosz-hegységen túli Szkítiára. Az Imaiosz Sztrabónnal is szerepelt, mint a Taurosz-hegységrendszer végső nyúlványa, de központi, elhatároló szerepe igazán Ptolemaiosznál lett.

Az „*Imaiosz-hegységen inneni Szkítia*” (ἡ ἐντὸς Ἰμαίου ὄρους Σκυθία) határai nyugatról az ázsiai Szarmatia, és a Rha-folyó; északról ismeretlen föld; keletről az Imaiosz-hegység; délről a szakák, szogdok és több más nép. Ptolemaiosz ide helyezi az alán-szkíták, aszpisziói-szkíták, tejevő-szkíták népet.⁹⁸

A 15. fejezete pedig az „*Imaioszon túli Szkítia*” (ἡ ἐκτὸς Ἰμαίου ὄρους Σκυθία) határait vonja meg. Északról az ismeretlen föld, keletről Szeriké (Kína), délről India (az ún. Gangeszen túli India). Ptolemaiosz szerint ezt a vidéket lakják az abioi-szkíták, a khatai-szkíták, sőt már városokat is megemlít (Isszédón Szküthiké, Aukszakia, Kaurana).⁹⁹

1. 3. 2 Alexandriai Papposz, Sirakac'i Ananias

Alexandriai Papposz a Kr. u. 3. század fordulójának görög földrajzírója, leghíresebb munkája, a *Chorographia Oikoumeniké* sajnos elveszett. Azonban egy VII. századra datált örmény átdolgozásból mégis ismert.¹⁰⁰ A mű címe Αἷξαρχαΐοϋς (A világ bemutatása). Eremyan örmény kutató véleménye szerint „nem volt más mint egy tizenöt térképből álló atlasz kísérszövege.”¹⁰¹ A szerzőség kérdésében a szakirodalom megoszlik. Eddig Korenac'i Movses és Sirakac'i Ananias neve merült fel. Azonban a munka megírása a VII. századra tehető és Movses az V. században alkotott, így erősebb érvek szólnak a mű angol fordítójának, Robert Hewsennek azon elképzelése mellett, miszerint a Sirakac'i Ananias (Kr. u. 590–670 k.) írhatta.¹⁰²

A földrajzi mű három része Európát, Libyát és Ázsiát tárgyalja, számos helyen idézi, felhasználja és kiigazítja Ptolemaioszt és korának steppei népmozgásait is jól dokumentálja. Az örmény nyelvű munka két szövegváltozatban maradt fenn.¹⁰³

Európa ismertetését Hispániával kezdi. A kilencedik országa Európának *Sarmatia*, amely „a germaniaiaktól keletre van, tart a Xistula folyótól (Visztula) és az ugyanilyen nevű hegyektől, az északi óceán mellett az ismeretlen földig és a Ripa hegy (Riphaei hegy) *keleti végéig, amelyben a Tanayis folyó ered...*” (16. 7–11)¹⁰⁴ Ez a Tanaisz folyó – Ptolemaiosz leírásához hasonlóan – „kettéosztja Sarmatiát keletről Asaira és nyugatról Ewropiara (és) a *Meotis tóba ömlik.*” „*azután*

⁹⁷ PTOLEMAIOSZ 1843. 121.

⁹⁸ PTOLEMAIOSZ 1843. 122.

⁹⁹ PTOLEMAIOSZ 1843. 126–127.

¹⁰⁰ HEWSEN 1971. A mű egyes részeinek magyar fordítását lásd: Paulik Ágnes: „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény földrajz a steppe népeiről. In.: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Róna–Tas András. Budapest, 2001. 28–68. A továbbiakban: Paulik 2001.

¹⁰¹ PAULIK 2001. 31.

¹⁰² PAULIK 2001. 33–34.

¹⁰³ PAULIK 2001. 28.

¹⁰⁴ PAULIK 2001. 41; HEWSEN 1971. 192.

a Pontosszal és a Tiwras folyóval (görög nevén a Türasz-folyó) határolódik, délről a dákiak földjét választja el Sarmatiától.” (16. 12–15, Paulik Ágnes fordítása)¹⁰⁵

A szerző megemlíti, hogy a szlávok átkeltek a Tanaison és Thracia, Macedónia vidékét meghódították, elérték Achaia-t és Dalmatiát is. Sőt az örmény átdolgozás hivatkozik már Kuvrat fiára, Aszparukhra is.¹⁰⁶

Ázsia ismertetésében a tizenennyolcadik a sarmaták népe. „Asia 18. országa a sarmatiaiak (földjének) együttese, amely keleti végéről határolódik a Ripea hegygel és a Tanayis folyóval, és a Meotis tengerrel, nyugaton az Ewk’sinos Pontos tengerrel...” (25. 9–11, Paulik Ágnes fordítása)¹⁰⁷

Észak felé a földrész Ismeretlen, ahol a szerző megemlíti a királyi sarmatákat és a ló-evőket, valamint amazonokat is, akiknek területe keletre a Rha-folyóig tart, amely kétfelől ered ebből az Ismeretlen Földből (26. 4–8). Két másik folyó is ered az északi hegyekből, az egyik a Rhymici, amelyet a türkök Etilnek (At’l) neveznek (26. 14, a mai Volga-folyó). Az Etil-folyó elágazásai egyesülnek és a Caspi-tengerbe folynak, „elválasztva Sarmatia és Skiwt’ia földjét”.¹⁰⁸

Szkitia földjének ismertetésére Ázsiában kerül sor, és nagyon sok interpolációt tartalmaz.

„Asia 34. országa Skiwt’ia, amely az At’l folyótól kezdődik és tart ferdén délkeletre az Emawon hegyig.” (42. 14–15)¹⁰⁹ Azaz Szkitia – a ptolemaioszi Rha-folyó helyett – az Etil-folyóval kezdődik és délkeletig a ptolemaioszi Imaiosz-hegyekig terjed. A szerző abban is követte Ptolemaioszt, hogy önála is Szkitia két részre osztott az Imaiosz-által: „mintha az Emawon hegygel válna ketté Skiwt’ia” (42. 16–17, Paulik Ágnes fordítása).¹¹⁰ „északon az ismeretlen földdel, nyugaton a sarmatiaiak országával, az At’l folyóval (határos); és délen a Vrkan tenger és az arik (irániak) és a hndikek (indiaiak) és az Emawon hegy déli lánca (határolja), és (tart) egészen az Emoda hegyig, ami szintén elválasztja Skiwt’iat a hndikektől, kelet felől pedig a čenekkel (kínaiakkal) határolódik.” (42. 18–22, Paulik Ágnes fordítása)¹¹¹ Szkitiát eszerint északról ismeretlen föld; nyugat felől Sarmatia, végig az Etil-folyó mentén; délről a Hyrcan-tenger, Ariana¹¹² és India az Imaiosz-hegyek déli kanyarulatával, az Emóda-hegy; keletről pedig Kína határolja. Szkitiában Papposz szerint 43 nép él (42. 23).¹¹³ Az Imaiosz-hegyekről úgy tartja, hogy a legmagasabb a világon. Papposz már a chorasmiai, tocharok, hephtalíták népét is megemlítette (43. 13–14).¹¹⁴ Szkitiát pedig keletről már csak Serika (Kína) határolja.¹¹⁵

1. 3. 3 Paulus Orosius

Az 5. századi Paulus Orosius keresztény író fő műve a *Historiarum adversum paganos libri VII.* (Történelem a pogányok ellen). Kr. u. 414-ben írta munkáját, amelynek I. könyvében a földrészek ismertetését találjuk. Orosius abban követi az antik szerzők elhatárolását, hogy Európa határfolyója keleten a Tanaisz. Hérodotoszal ellentétben viszont már említést tesz a

¹⁰⁵ PAULIK 2001. 41; HEWSEN 1971. 192.

¹⁰⁶ PAULIK 2001. 43; HEWSEN 1971. 194.

¹⁰⁷ PAULIK 2001. 43; HEWSEN 1971. 200.

¹⁰⁸ PAULIK 2001. 47; HEWSEN 1971. 200.

¹⁰⁹ PAULIK 2001. 51; HEWSEN 1971. 204.

¹¹⁰ PAULIK 2001. 51; HEWSEN 1971. 204.

¹¹¹ PAULIK 2001. 51; HEWSEN 1971. 204.

¹¹² A Perzsa Birodalom keleti tartományai. PAULIK 2001. 63 (134. lábjegyzet)

¹¹³ PAULIK 2001. 51.

¹¹⁴ HEWSEN 1971. 204.

¹¹⁵ HEWSEN 1971. 205.

Riphai-hegyekről. Orosius szerint Szkítia Ázsiában található. A Kaukázus-hegység leírásakor említette a határait: „...A Szkíta-tengertől (Északi-tenger, óceán), amely északra van egészen a Caspi-tengerig, amely nyugatra van és a Caucasus hegyláncáig, amely délen található, a hyrkánok és a szkíták 42 népe található...” (I. 2. 47.).¹¹⁶ Orosius továbbá megemlítette az Imaus-hegységet, amely szerinte a Caucasus tövétől a Boreas hegyfokig és folyóig terjed.¹¹⁷ Munkája jelentős háttal volt a középkori – köztük a magyarországi – Szkítia-leírásokra.

2. A középkori Szkítia leírásokból

Bonfini hatalmas földrajzi bevezetőjének vizsgálata során nem hagyhatjuk figyelmen kívül a lehetséges középkori forrásokat sem. Ezeknek legszembevetőbb vonása – amelyet Gombocz Zoltán nyomán Vásáry István is megfogalmazott – az az, hogy az antik források viszonylagos bősége után a középkori történetírás jóval szerényebb mennyiségű és minőségű forrást használt Szkítia földrajzi ismertetésével kapcsolatban. Jól példázza ezt az, hogy Beda Venerabilis (673–735) britanniai bencés szerzetes munkáiban is találunk említést Szkítiáról. Munkáiból ugyan (*Historia ecclesiastica. Liber de locis sanctis. Nomina locorum, De natura rerum*) felsejlenek a földrajzi ismeretei és előfordul Szkítia neve, de nem tudta pontosan lokalizálni. Annyit közöl, hogy valahol az északi pólus és a Riphæus-hegység között található.¹¹⁸

Ugyanis a klasszikus görög–latin források többsége Nyugaton egészen a 15. századig ismeretlen maradt. Sztrabón és Ptolemaiosz munkáit csak a humanisták fordították le latinra, adták ki és tették hozzáférhetővé.¹¹⁹

2.1 Európai Szkítia-leírások

A középkor Szkítiáról való legfőbb ismeretforrásai, eredeti antik auktorok szövegeinek híján, az antik munkákat felhasználó szerzők voltak. Ilyen alkotás volt a Kr. u. 2. századi *Iustinus* kivonatolatos munkája is, amelyet az Augustus-kori római szerző, Pompeius Trogus Világkrónikájából készített. Ennek II. könyvében az európai Szkítia földrajzi helyzetét olvashatjuk: „*Scythia pedig Kelet felé terül el, és egyik oldalról a Fekete-tenger, a másik oldalról a Riphæus-hegyek, hátulról Ázsia és a Phasis-folyó zárja körül.*” (Horváth János fordítása)¹²⁰

Szintén ez a munka volt a forrása a Kr. u. 7. század folyamán létrejött *Exordia Scythica* –nak is (Szkítia bevezetések, kezdetek).¹²¹ Szövege a 9–10. századi Codex Florentinus Laurentianus-ban maradt fenn, illetve a 11. századi Codex Bambergensis tartalmazza egy másik szövegvariánsban. Mindkét szövegváltozat Európai Szkítiáról beszél, Hérodotoszt követve. A Laurentius-szöveg szerint: „Szkítia...keleten helyezkedik el, egyik oldalról a Pontus, másik oldalról a Rifei-hegy, hátulról Ázsia és a Thesaise-folyó zárja körül.”¹²² E passzusban a görög Tanaisz folyónak igen

¹¹⁶ „*inde tenus Scythico mari quod est a septemtrione, usque ad mare Caspium quod est ab occasu, et usque ad extenteum Caucasi iugum quod ad meridiem, Hyrcanorum et Scytharum gentes sunt XLIII...*” Lásd még: OROSÍUS 1981. 12.

¹¹⁷ Orosius idézett művének szövegét lásd: www.attalus.org/latin/orosius1.html

¹¹⁸ SZÁNTÓ 1995. 45.

¹¹⁹ VÁSÁRY 2008. 117.

¹²⁰ Világkrónika a kezdetektől Augustusig. 1992. 24.

¹²¹ KRISTÓ 1970. 106.; HKÍF 1995. 195.

¹²² „*Scythia...in oriente est posita, includitur ab uno latere Ponto, ab alio latere monte Rifeis, a tergo Asia, Thesaise flumine includitur.*” In MGH 1981. 320–321.

rosszul (át)írt, latinositott alakváltozatával találkozunk. A másik szövegvariáns csupán abban tér el, hogy nem a Tanais-t, hanem a Phasis-folyót teszi meg határfolyónak, valamint a Rifei-hegy több hegyből álló rendszerként tűnik fel: „Szkítia... kelet felé kiterjedt, egyik oldalról a Pontus, másiktól a Riphei-hegyek, hátulról Ázsia és a Phasis-folyó zárja körül.” (Szabó Pál fordításai)¹²³

Regino (Kr. u. 845 k.–915), a németországi születésű prümi apát, majd a trieri Szent Márton apátság vezetője *Chronikon című művében*, az 889. évnél – a magyarok európai megjelenése kapcsán – ír Szkítiáról. Véleményem szerint Reginónál is Európai Szkítiát találunk: „Szkítia keleten terül el: egyik oldalról a Fekete-tenger, másik oldalról a Riphei-hegyek, hátulról Ázsia és Ithasi-folyó fogja közre.” (Kordé Zoltán fordítása) De Regino szövege már nem a Tanaisz-folyót ismertette. A helyette szereplő Ithasi a Phaszisz-folyóval azonos, amely a mai Rioni-folyó,¹²⁴ és amelyet már Aiszkhülosz is említett, mint Európa és Ázsia közötti határfolyót.¹²⁵

A később *De administrando imperio címmel ellátott*, VII. (Biborbanszületett) Konstantín bizánci császár (945–959) nevéhez fűződő munkában is felsejlik Szkítia fogalma. Bár e műben helyet kapnak az egyes országok földrajzi viszonyai is, a 42. fejezet hosszadalmas címéből első pillanatra ez nem szembetűnő. „Földleírás Thesszalonikétől a Duna folyóig és Belgrád városáig; Turkiáé és Besenyőországa a kazár erődig, Sarkelig és Oroszorszáig és Nékropüláig, amely a Pontosz-tengerben van, közel a Dnyeper folyóhoz és Cherszónig Boszporoszal együtt, ahol a klíma-vidék városai vannak, azután a Meóthisz-tóig, melyet nagysága miatt tengernek is neveznek és a Tamátharchának nevezett városig...” (Moravcsik Gyula fordítása).¹²⁶ A kézirat 11. századi másolója, Michail Roizaitisz tartalmi eligazodást segítő lapszéli jegyzettel kiegészítette: A szkíta földföldrajzi leírása. („Περιήγησις γεωγραφικῆ τῆς Σκυτικῆς γῆς”)¹²⁷ Könnyen beláthatjuk itt az európai Szkítia területéről van szó. E területen a császár idejében „Besenyőország” helyezkedik el, amely a Duna alsó folyásától a Tanaiszig, a rajta épített Sarkel erődjéig tart. Az egész (szkíta) föld a besenyők uralma alatt van Oroszorszáig, valamint a (kimmer) Boszporoszig és Cherszónig.

Érdekes itt röviden a magyar történetírói hagyományból néhány alapvető munkát felidézni.¹²⁸ Kézai Simon leírása kifejezetten európainak mondja Szkítiát (6. fejezet). „A szkíta vidék ugyanis Európában fekszik, kelet felé terjed ki; egyik oldalról az Északi tenger partja, a másik oldalról a Rifei-hegyek zárják körül, keletről pedig Ázsiához közeli, a száraz égőtől távoli (terület)” (Szabó Pál fordítása).¹²⁹ Nemcsak földrajzilag, hanem filológiai is érdekes az, hogy itt a szerző a szövegben az Északi-tengert a görög ’pontosz’ latin alakjával jelöli, a latin ’mare’ helyett, némileg emlékeztetve a Szkítia határainál szereplő Pontosz Euxeinosz (Fekete-tenger) elnevezésre. Szkítia leírásában Kézainál megjelennek már ázsiai területek is (Tarsia, Mangalia).

Azt is megjegyzem, hogy úgy tűnik, hogy a 14. századi krónikakompozícióban található Szkítia leírás szövegében nem hozott változást (6. fejezet). „Szkítia vidéke Európában fekszik, és kelet felé terjed; egyik oldalról az Északi-tenger, a másiktól pedig a Rif-hegyek zárják körül; kelet

¹²³ „Scythia... in orientem porrecta, includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Riphæis, a tergo Asia et Phasi flumine.” In MGH 1981. 320–321.

¹²⁴ GYÖRFFY 1986. 8.

¹²⁵ HKÍF 1995. 195.

¹²⁶ DAI 2003. 182–183.

¹²⁷ DAI 2003. 21.

¹²⁸ SZABÓ PÁL 2007. A szkítákról alkotott történetírói felfogást – támaszkodva saját kutatási eredményeimre is – legutóbb Halmágyi Miklós tekintette át. HALMÁGYI 2014. 48–54.

¹²⁹ „Scitica enim regio in Europa situm habet, extenditur enim versus orientem; ab uno vero latere ponto Aquilonali, ab alio montibus Rifeis includitur, a zona torrida distans, de oriente quidem Asiae iungitur.” SRH. 145.

felé Ázsia, nyugat felé az Etül folyó, vagyis a Don a határa.” (Bollók János fordítása)¹³⁰ Azonban, a fenti fordítást elemezve, a teljesen európai elhelyezést kérdésessé teszi a krónika szövegében az Etül-folyónak a Donnal való megfeleltetése, amely keletre, inkább a Volga-folyóra vonatkozatható. Ha a Don a nyugati határ, akkor ettől keletre már az ázsiai Szkítiáról beszélünk. Ugyanez lesz az eredmény, ha az antik hagyományt követve a Don-folyót az ókori Tanaisszal azonosítjuk, nyugati határként az keletre szintén ázsiai területet jelent, amely ellentmond a krónika fenti Európai Szkítia-meghatározásnak és mindenképpen szövegromlást feltételez.¹³¹

A Volga és a Don-folyó az útja során egy alkalommal – a mai Volgograd környékén – egy éles kanyarral igen közel van egymáshoz, amelyet a középkori leírások összevonhattak vagy lehettek olyan természetföldrajzi viszonyok és vízállási körülmények, amelyek révén közös vízrendszert is alkothattak.¹³² Kézainak van is egy megjegyzése, amely szerint az Etül-folyó a Rifei-hegyeken túlról ered, és amint azokon átér, már Don lesz a neve.¹³³ „A Don-folyó Szkítiában ered ugyan, amelyet a magyarok Etül-nek neveznek, de ahogyan áthalad a Rifei-hegyeken, többfelé folyik, Donnak hívják.” (Szabó Pál fordítása)

Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkájában Szkítia igen nagy kiterjedésű terület, magyar néven Dentumoger-nek nevezik (I. fejezet). „Szkítia ugyanis, amelyet Dentumogernak hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északról egészen a Fekete-tengerig terjednek. Legszeleén egy Don nevű folyó található.” (Veszprémy László fordítása).¹³⁴ Lehet, hogy a krónikákban lévő, görögös 'Pontus' elnevezés Anonymus számára is bizonytalanságot okozhatott, talán éppen ezért használhatta inkább az egyértelműbb „Fekete-tenger” megnevezést. Annyit azonban e passzusból is megállapíthatunk, hogy bár pontos földrajzi körülhatárolás nélkül, de a Névtelen Jegyző is Európai Szkítiáról beszél. Ugyanakkor a Don folyónév helyett a szerző a régi görög Thanais névalakot használta, ezáltal egyértelműsítve az európai elhelyezést. Így ez a mozaik is növeli Anonymus hitelét.

2.2 Európai, ázsiai Szkítia-leírások

2.2.1 Iordanes

A középkori ún. kettős Szkítia-leírások között mindenképpen meg kell említenem a gót Iordanes *De origine actibusque Getarum* című művét, amelyet a későbbi szakirodalom, Mommsen nyomán, egyszerűen csak Getica-névvel illet. Több földrajzi vonatkozású megjegyzése közül az I. könyvből először a földrészek felosztásáról szóló passzusát idézem, amely az ókori szerzőket és Orosiust követi. „Orosius szerint elődeink úgy gondolták, hogy a földkerekség, melyet az Oceanus vesz körül három részből áll, ezeket Asiának, Eoropának és Africának nevezték. (I. 4)”¹³⁵ Az V. könyvben Szkítia földrajzi elhelyezkedéséről részletesen ír. Ennek az oka az, hogy „(t. i. a gótoknak) azt olvassuk, hogy első lakóhelyük Scythiában volt a meotisi mocsarak mentén...” (V. 38.)¹³⁶

¹³⁰ Képes Krónika 11.

¹³¹ „Scythia enim regio in Europa situm habet et extenditur versus orientem, ab uno latere ponto Aquilonari, ab alio vero Ripheis montibus includitur...Cui de oriente Asya et de occidente fluvius Ethul, id est Don.” SRH. 252.

¹³² Itt megköszönöm Dani Dániel Pál észrevételét.

¹³³ „Fluvius siquidem Don in Scythia oritur, qui ab Hungaris Etul nominatur, sed ut montes Rifeos transit diffluendo, Don est appellatus.” SRH. 145.

¹³⁴ HKÍF 280. „Scythia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur, versus orientem, finis cuius ab aqulionali parte extenditur usque ad Nigrum Pontum. A tergo autem habet flumen, quod dicitur Thanais...” SRH. 34.

¹³⁵ IORDANES 2005. 43.

¹³⁶ IORDANES 2005. 49.

„Scythia pedig Germania földjével határos addig, ahol az Ister-folyó ered, vagy ahol a Morsianus mocsár található. Egészen a Tyra-, Danaster- és Vagolosa-folyókig, a Nagy Danaprusig és a Taurus-hegységig terjed ki, de nem az ázsiai Taurusig, hanem a sajátjágosan scythiai Taurusig, az egész Meotison keresztül, a Meotison túl, a Bosforus szorosain át a Caucasus-hegységig és az Araxes-folyóig. Ezután a Caspi-tenger mögött balra fordul, Asia legszélső határainál, a Keleti-Oceanustól először csak vékony gombához hasonlóan ereszkedik alá, majd igen széles és kerekded formát vesz fel, és a hunokig, az albanusokig, valamint egészen a seresig nyúlik el.” (V. 30)¹³⁷ Ez a leírás annyira szemléletes, hogy igen valószínű, hogy Iordanes egy előtte lévő térkép alapján készíthette. Ugyanezt összefoglalta a következő fejezetben is. „...ez a haza, Scythia hosszan és szélesesen terül el, amelynek határai keleten a seres, akik kezdettől fogva a Caspi-tenger partján telepedtek meg; nyugaton a germánok és a Vistula-folyó; északon az Oceanus; délen Persida, Albania, Hiberia, a Pontus és végezetül az Ister legvégső medre, melyet a torkolatától a forrásáig Danubiusnak is neveznek.” (V. 31)¹³⁸

Mindezekből látszik, hogy Iordanes Szkítiája túlmegy Európán, egészen Ázsiáig. Sőt, a Rifei-hegyek nála nem Szkítia határai, hanem csak kettéosztói a hatalmas területnek. „Scythia közepén van egy hely, amely Asiát és Európát választja el egymástól, tudniillik a Riphei-hegyek, amelyekből a hatalmas Thanais ered, ami azután a Meotisba ömlik...” (V. 32)¹³⁹ A Tanais-folyóról pedig tudja, hogy „Ez Asia és Európa ismert határa.” (V. 45)¹⁴⁰ A másik határfolyóként ismert Phasis-folyó vidékéről is tájékozott. „az innen származó Fasis madarakban (t. i. a fácánokban) bővelkednek az egész világon az uralkodók lakomái.” (V. 47)¹⁴¹

2. 2. 2 Isidorus Hispalensis

Sevillai Izidor (Kr. u. 556/560 k. – 636) püspök, azaz Isidorus Hispalensis utolsó nagy, befejezetlenül maradt munkája, az *Etymologiarum sive originum libri XX.* a középkori tudásismeret enciklopédiájaként szolgált.¹⁴² A XIV. könyv a mai értelemben vett földrajzi ismeretekről, a Földről és részeiről tájékoztat bennünket. A szöveget megvizsgálva megfigyelhető, hogy bár Izidornál mind az európai, mind az ázsiai Szkítiát megtaláljuk, de a kettő nem egy időben létezett. A nagyobb, ázsiai Szkítia volt a korábbi. Izidor az európai Szkítiát pedig ehhez képest Alsó-Szkítiának nevezte el.

Az európai Szkítia a Tanaisz-folyótól nyugatra kezdődik. „(Európa)... első tájegysége Alsó-Szkítia (*Scythia inferior*), amely a maeotiszi-mocsaraktól kezdődik és a Duna és az Északi Óceán között Germániáig terjed ki. Az itt lakó népek miatt Barbár földnek nevezik. Ennek első része az alánok földje, amely a maeotiszi-mocsarakig terjed, ezután következnek Dacia és Gótföld, utána Germánia, amelynek legnagyobb részét a suebek lakják” (14. 4. 2.-3).¹⁴³

¹³⁷ IORDANES 2005. 48.

¹³⁸ IORDANES 2005. 48.

¹³⁹ IORDANES 2005. 48.

¹⁴⁰ IORDANES 2005. 50.

¹⁴¹ IORDANES 2005. 51.

¹⁴² Sevillai Izidor: A gótok, vandálok és szvévek története. A latin szöveget gondozta, a magyar fordítást, a tanulmányokat, a jegyzeteket, a névmagyarázatot készítette: Székely Melinda. Szeged 2008. 11–15.

¹⁴³ A latin szöveg forrása: www.thelatinlibrary.com/isidore/14.shtml „Prima Europae regio Scythia inferior, quae a Maeotidis paludibus incipiens inter Danubium et Oceanum septemtrionalem usque ad Germaniam porrigitur; quae terra generaliter propter barbaras gentes, quibus inhabitatur, Barbarica dicitur. Huius pars prima Alania est, quae ad Maeotidis paludes pertingit; post hanc Dacia, ubi et Gothia; deinde Germania, ubi plurimam partem Suevi incoluerunt.” Lásd még: *Etymologies* 2006. 289.

Az Ázsiáról szóló rész szerint Szkítia régen még nagyobb területet foglalt magába. „Azt mondják, hogy (az Ázsiai) Szkítia, ahogy Gótföld is, Jáfet fiáról, Magógról van elnevezve. Hajdan elég nagy kiterjedésű terület volt. Keletről India határolta, északról a maetiszi-mocsarakon át a Duna és az (északi) Óceán között egészen Germánia határáig terjedt ki. A keleti végektől, amelyek a Kínai-óceánig érnek, végig a Caspi-tengerig délről egészen a Caucasus hegylánciig terjedt ki...” (14. 3. 31. Szabó Pál fordításai)¹⁴⁴

2. 2. 3 Aeneas Sylvius Piccolomineus

A 15. századi új munkák közül hatását tekintve kiemelkedett Aeneas Sylvius Piccolomineus (Enea Silvio Bartolomeo de' Piccolomini),¹⁴⁵ a későbbi II. Pius pápa (1458–1464) hatalmas földrajzi-történeti munkája, a *Cosmographia*, amely két részből áll az Ázsiáról és Európáról szóló leírásokból (De Asia, De Europa).¹⁴⁶ A művet 1458-ban írta, de csak 1503-ban jelent meg nyomtatásban.¹⁴⁷

Az Ázsiával foglalkozó részt 1477-ben, Velencében kiadták, amelynek a korabeli tudományos hatása jelentős.¹⁴⁸ A forrásbázisa széles körű antik anyaggyűjtésről tanúskodik. Többek között a karthagói Hannó, Hérodotosz, Plinius, Cornelius Nepos, Sztrabón, Ptolemaiosz és Iordanes egyaránt megtalálható. A világ földrajzáról írt részben megemlítette, hogy a Földet körülvevő óceánokat a saját partvidékeikről nevezték el, így a Hispániai-, a Galliai-, a Germániai-, a Caspi-, a Kínai-, a Keleti-, az Indiai-, a Líbiai- és az Atlanti-óceán sorában megtalálható a Szkíta-óceán is (2. fejezet).¹⁴⁹ A földrészek határaitól szólva (6. fejezet). „Európa és Ázsia kapcsolódási pontja egy hegyvonulat, amely a Maeotis mocsár és a Szarmatiai-óceán között húzódik, a Tanaisz-folyó forrásai fölött.”¹⁵⁰ Némileg zavaró, hogy az előbb idézett felsorolásban a Ptolemaiosztól átvett Szarmatiai-óceán nem szerepelt. Valószínű, hogy ez – a Hispániai-, a Galliai- és a Germániai-óceánpartokat magában foglaló – ptolemaioszi Északi-óceánnal lehet azonos, amely az európai Sarmatiát észak felől határolja.

¹⁴⁴ www.thelatinlibrary.com/isidore/14.shtml „Scythia sicut et Gothia a Magog filio Iaphet fertur cognominata. Cuius terra olim ingens fuit; nam ab oriente India, a septentrione per paludes Maeotides inter Danubium et Oceanum usque ad Germaniae fines porrigebatur. Postea vero mino effecta, a dextra orientis parte, qua Oceanus Sericus tenditur, usque ad mare Caspium, quod est ad occasum; dehinc a meridie usque ad Caspium iugum deducta est...” *Etymologies* 2006. 288.

¹⁴⁵ Kora híres tudósa. 1405-ben született az itáliai Corsignanóban, majd Sienában jogot tanult, mégis inkább az antik auctorok érdekelték, főleg a konstantinápolyból hozott eredeti szövegek. Egyházi püspöki titkárként különböző állami megbízatásokat teljesített. Baseli zsinatról elmenve III. Frigyes költővé koszorúzta (poeta laureatus) és birodalmi kancellária titkára lett. 1446-ban pappá szentelték, püspök, illetve III. Callixtus pápa idején, a török ellenes harc során, a magyar ügyek cardinalis protektora volt. 1458-ban pápává választották, amikor a II. Pius nevet vette fel. Konstantinápoly visszafoglalása a célja. 1464-ben halt meg NÓTÁRI 1999. 3–11.

¹⁴⁶ In SUSTERMANN 1699.

¹⁴⁷ VÁSÁRY 2008. 20.

¹⁴⁸ GUNST 2000. 82.

¹⁴⁹ „oceanis, qui extremas amplectitur terras, a suis litoribus nomina indiderunt, Hispanicum, Gallicum, Germanicum, Scythicum, Caspium, Sericum, Eoum, Indicum, Libycum, Atlanticum appellantes.” SUSTERMANN 1699. 9.

¹⁵⁰ „Europae et Asiae conjunctio sit per dorsum, quod inter paludem Maeotim et Sarmaticum oceanum excurrit super Tanais fluvii fonteis.” SUSTERMANN 1699. 13.

¹⁵¹ „Juxta Ptolomaei traditionem Scythas in duas partes dividit.” SUSTERMANN 1699. 15.

Piccolomineus megjegyzi, hogy a szkíták két csoportra oszthatók (7. fejezet). „*Ptolemaiosz hagyománya a szkítákat két részre osztja.*”¹⁵¹ Pontos körülhatárolást az Európai Szkítia esetében találtam (28. fejezet). „*Szkítiát egyik oldalról a Pontus (Fekete-tenger), a másiktól a Riphei-hegyek, hátulról Ázsia és a Phasis-folyó zárja körül.*” (Szabó Pál fordításai)¹⁵² A kérdéses azonban itt is a 'Pontus' megnevezés. A nagybetűs írásmód alapján úgy tűnik, hogy itt a Fekete-tengerre vonatkozik és nem az Északi-tengerre, hasonlóan az *Exordia Scythica*-hoz és ellentétben a magyar krónikáink szöveg hagyományával.¹⁵³

Piccolomineus szól ázsiai szkítákról is, azonban földrajzilag nem határolja körül a területet. Az Ázsiai Szkítia (Asiatica Scythia) fogalmat használja. Saját korának „szkítáival” is foglalkozik, az oszmán–törökökkel (100. fejezet). Népük eredetéről, történetéről és néhány uralkodójáról is beszámol, így találkozunk I. Bayeziddel (*Pazait*), II. Muráddal (*Amurates*).¹⁵⁴

A magyar őshaza kérdése kapcsán Szkítia ismét fontossá válik. A 29. fejezetben emlékezik meg a magyarokról mint szkíta nemzetről. Igen fontos megjegyzése az, hogy a „*Mostanáig létezik egy másik Hungaria a Tanaisz forrásától nem messze.*”¹⁵⁵ (Szabó Pál fordítása) Hivatkozik egy olyan véleményre, amely szerint a magyarok nem is a hunoktól származnak, hanem más magyaroktól, akikről Iordanes is megemlékezett.¹⁵⁶ Az sem véletlen, hogy az Európáról szóló művét a magyarokkal kezdi (1. fejezet, *De Hungaria...*), amelybe átemelte a magyarokról szóló ázsiai ismereteket is.¹⁵⁷

2. 2. 4 Thuróczy János

Thuróczy Jánost saját bevallása szerint is különösen érdekelte a magyarság eredete, az őshaza kérdése, bizonyára ismerte Piccolomineus fent idézett nézetét is. A *Chronica Hungarorum* című munkája előszavában élesen fogalmazva rámutat a hiányosságokra (1. fejezet). „*Szkítiáról, a világnak arról a részéről, ahol állítólag a magyarok is felbukkantak, sok mindent kihagytak, mellőztek vagy más szerzők állításaitól eltérően írtak meg.*” (Bellus Ibolya fordítása).¹⁵⁸ Európában ekkorra a történetírás eszközkészlete átalakult, amely a felhasznált forrásbázist jelentősen kibővítette. Ebben legfőbb mintája Aeneas Sylvius Piccolomineus munkája volt. Thuróczy így jelentősen megnövelhette a Szkítiára vonatkozó anyagának terjedelmét. „*Szkítia vidékét meg fekvését, továbbá Attila király tetteit is emiatt felkutatott több krónikás mű alapján kissé magasztosabb stílusban igyekeztem megírni.*” (Bellus Ibolya fordítása)¹⁵⁹ Mégis, ebben a megfogalmazásban a hun–magyar rokonság kapcsán érezhető a Piccolomineussal szemben elfoglalt álláspontja is.

Thuróczy a forrásait munkájában meg is nevezi. Az ókori szerzők közül közvetlenül tanulmányozta Trogius Pompeiust (Justinus kivonata által). Viszont ekkorra már megjelentek nyomtatásban Pomponius Mela Cosmographiája és Iulius Solinus (Kr. u. 3. század) A világ csodáiról írt munkái.¹⁶⁰ A görög szerzők műveit latin fordításban tanulmányozta. Így Hérodotoszt,

¹⁵² „*Scythiam ab uno latere Ponto, ab altero Riphæis montibus, a tergo Asia et Phasi flumine clausam.*” SUSTERMANN 1699. 53.

¹⁵³ Lásd a 2. 1. fejezetet.

¹⁵⁴ SUSTERMANN 1699. 212–217.

¹⁵⁵ „*Exstat adhuc non longe ab ortu Tanais altera Hungaria...*” SUSTERMANN 1699. 56, 220.

¹⁵⁶ „*Ferunt et Hungaros qui danubii ripas incolunt Scytharum genus esse; non quasi ab Hunnis ortos quod propter uerbi cognationem aliqui crediderunt: sed ab aliis Hungaris: quorum Iordanes meminit: qui nothos eos dicit...*” A szövegrészletet idézi: VÁSÁRY 2008. 21.

¹⁵⁷ SUSTERMANN 1699. 220.

¹⁵⁸ THURÓCZY 2001. 9.

¹⁵⁹ THURÓCZY 2001. 11.

¹⁶⁰ MÁLYUSZ 1967. 112.

Diodórosz Szikeliótészt Szkítia fekvéséről szóló részekben fel is használta. Véleményem szerint a knidoszi Ktésziaszt is megemlíti, csak nevét tévesen Ethesius-ként írta. Dionisius Periegetészt pedig a hunok ismertetése kapcsán idézte. Keresztény szerzők közül főleg Paulus Orosiust és Isidorus Hispalensist használta.¹⁶¹

Thuróczy a bevezető bibliai fejtegetések között megemlíti Szkítia hegyeit és fő folyóját: „Szkítia Taurosz és Imaiosz nevű hegyeitől kezdve egészen a Tanaisz nevű folyóig, amely Szkítiát kettészeli.”¹⁶² (Bellus Ibolya fordítása) Ebből is látszik, hogy európai és ázsiai Szkítia felfogással van dolgunk. Számunkra most a legfontosabb az, hogy ő rendszerezte először az eddigi Szkítia fogalmakat és leírásokat, az eddigiekben én is ezt a csoportosítást vettem alapul. Thuróczy külön fejezeteket szentelt a földrajzi leírások csoportosításának (7–8 fejezetek).

Egyes szerzők szerint Szkítia Európában van. „A magyarok történetének régi szerzői ezt a Szkítiát Európában helyezik el, s azt írták, hogy tőlünk keletre terül el; egyik oldalról az Északi-tenger, a másikkól pedig a Ripheus-hegyek, kelet felől Ázsia, nyugat felől az Etul-folyó zárja közre, amelyet szerintük Donnak is neveznek” (Bellus Ibolya fordítása).¹⁶³ Itt jól felismerhető Kézai Simon és a 14. századi krónikakompozíció használata. De nyomon követhető a korábban már tárgyalt Hérodotosz, Iustinus (Pompeius Trogus), Exordia, Regino alapján kibontakozó Szkítia fogalom.

Thuróczy azonban észrevette azt az ellentmondást, amelyet az általa felhasznált, más antik földrajzi szerzőknél talált. „Szkítia fentebbi leírása láthatólag ellentétes mindazoknak a szerzőknek az állításaival, akik gondosan leírták a földkerekség részeit... Szkítia ezen szerzők szerint részint Ázsiában, részint Európában terül el. Éppen a közepén szeli ketté a Ripheus-hegyekben eredő Tanaisz, a leghíresebb folyó, amely Ázsiát is elválasztja Európától...” (Bellus Ibolya fordítása)¹⁶⁴ Ebben a kettős, európai, ázsiai Szkítia leírásban Thuróczy is hivatkozik Pomponius Melára, Sztrabónra, Pliniusra. A középkori szerzők közül Isidorus Hispalensist is idézi: „igen nagy kiterjedésű vidék, felső része Ázsiában, alsó része Európában terül el.” (Bellus Ibolya fordítása).¹⁶⁵ Úgy is mondhatnák, hogy létezik egy Alsó–Szkítia vagy Európai Szkítia és egy Felső– vagy Ázsiai Szkítia.

Thuróczy a forrásgyűjtése során azonban talált olyan szerzőket is, akik szerint Szkítia Ázsiában van. „Dionüsziosz (Periegetész) és Paulus Orosius Szkítiát csakis Ázsiában helyezi, azaz Imaiosz vagyis az alsó Kaukázus hegyen innen és túl...” (Bellus Ibolya fordítása).¹⁶⁶ Itt Ptolemai-oszra és Sztrabónra is hivatkozik, bár ez utóbbira tévesen. Thuróczy szerint ez az álláspont sem helyes, ahogyan a kizárólagos európai Szkítia elhelyezés sem, ehelyett a kettős Szkítia fogalmát tartja elfogadhatónak.¹⁶⁷

3 Összegzés, avagy a kásahegy fogyaszthatóbb...

Mindezt a hosszú és fáradtságos földrajzi „utat” be kell járni ahhoz, hogy érdemben visszatérhessünk a tanulmányunk elején idézett Bonfini Szkítia leírásának értelmezéséhez. Kulcsár

¹⁶¹ GUNST 2000. 83.

¹⁶² THURÓCZY 2001. 12.

¹⁶³ THURÓCZY 2001. 22.

¹⁶⁴ THURÓCZY 2001. 23.

¹⁶⁵ THURÓCZY 2001. 23.

¹⁶⁶ THURÓCZY 2001. 23.

¹⁶⁷ Ebben teljesen egyetértek Halmágyi Miklós véleményével. HALMÁGYI 2014. 52.

Péter szerint az I. tized 1. könyvét 1489/1490 körül írhatta, az egész munkát 1496 közepén, 1497 végén fejezhette be.¹⁶⁸ Bonfiniról tudjuk, hogy alapvetően Sztrabón, Plinius és Ptolemaiosz munkáira támaszkodott.¹⁶⁹ Aeneas Sylvius Piccolomineus művére hasonlóképpen. Az újítása pedig az, hogy megpróbálta „szinkronba” hozni az általa felhasznált ókori földrajzírók és a magyar krónikás hagyomány alapvetően Európai Szkítia leírásait. Ezáltal, amikor Bonfini – a munkája elején – körülhatárolta Szkítia területét, nem könnyű feladatra vállalkozott.

Leírásában a kettős Szkítia fogalma a fő folyó említésével tűnik fel. Szkítiát a Don-folyó (*Tanais*) osztja ketté európai és ázsiai Szkítiára.¹⁷⁰ Ebben a szellemben elég csak visszautalnunk Sztrabón és Plinius leírásaira. Érdekes, hogy Bonfini a latin szövegben a Tanaiszt említi, nem szól a magyar krónikák Etul-folyóval való azonosításáról.¹⁷¹

Bonfini európai Sarmatiáról is ír, amelyben inkább Ptolemaioszt látszik követni. Ugyanis határai nyugaton a Visztula-folyó, délen a Kárpát-hegység, keleten a Kerkinit-folyó, a Tanaisz, a Maeotis mocsár és ismeretlen föld (1.1.10–15.).¹⁷² Értelemszerűen így a Magyar Királyság (*Pannonia*) nem az európai Sarmatia, hanem Szkítia része. Azonban azt az ellentmondást fel kellett oldania, hogy Ptolemaiosznál már nem szerepel európai Szkítia, amelyet Bonfini viszont – tekintettel a magyar történetírás évszázados szkíta hagyományára – mindenképpen meg akart tartani.¹⁷³ Sőt Bonfini a két európai terület egymáshoz való viszonyát is másképp határozta meg. Mivel véleménye szerint az európai Sarmatia az, „amelyet most részben Lengyelországnak mondunk”,¹⁷⁴ akkor ez egy szűkebb terület Szkítiában. A fő megállapításom az, hogy Bonfini az európai Szkítiájába „beemelte” Ptolemaiosz európai Sarmatiáját is, és az európai Szkítiát – benne a Magyar Királysággal – nagyobbnak ábrázolta az európai Sarmatiánál.

Ptolemaioszt követve megtartotta viszont a Tanaiszon túli Ázsiai Szkítiát és annak ugyanolyan felosztását. Az Ázsiai Szkítiának „a legtöbb író egész tág határokat szab. Mert nyugatról a Don (*Tanais*), délről a Corax- és a Kaukázus hegység meg a Kaspi öböl, északról és napkeletről a serek (t. i. a kínaiak) által elfoglalt két óceán határolja. Két részre osztlik, az egyik az Imaus-hegyen innen, a másik túl helyezkedik el” (1. 1. 220., Kulcsár Péter fordítása).¹⁷⁵ Az Imauson inneni Szkítia határait pedig délről a pontusi Colchis, Ibéria és Albánia, északról pedig a már említett Hyperboreus hegyek alkotják. Viszont Bonfini e területen még különböző szarmatákat sorol fel, de helyesen a ptolemaioszi Rha-folyót nem a Donnal azonosította: „A Volga-folyó (Rhas fluvium), melyről azt mondtuk, hogy a Hyperboreus-hegyekből ered és Sarmatiát középen szeli ketté” (1.1. 220., Kulcsár Péter fordítása).¹⁷⁶ Ez azt jelenti, hogy hasonló módszerrel járt el, mint az európai területek esetében, azaz az Imauson inneni ázsiai Szkítiába „emelte be” az (ázsiai) Sarmatiát is. Számomra értelmezhető ez úgy is, hogy annak nyugati határát egyúttal – Ptolemaiosszal ellentétben, akinél itt is a Tanaisz a határfolyó – keletebbre, a Rha-folyóig (Volga) „tolta ki”.

Az Imaus-hegyen túli Szkítia északi részén, többek között, abiusok, antropofágok, serek (kínaiak), issedók, chata-szkíták, chauran-szkíták, sacák élnek (1. 1. 230.).¹⁷⁷

¹⁶⁸ KULCSÁR 1973. 200.

¹⁶⁹ KULCSÁR 1973. 21.

¹⁷⁰ Lásd a Bevezetést. A magyar fordítás többször mai elnevezést használt, a földrajzi nevek tradícióját nem tartotta meg, mi a Bonfini által használt latin elnevezést zárójelben megtartottuk. BONFINI 1936. 4.

¹⁷¹ Lásd a 2. 1 alfejezetet.

¹⁷² BONFINI 1995. 12.; BONFINI 1936. 5.

¹⁷³ Azaz nem hagyhatta figyelmen kívül „a Szkítia belsejéből származó magyarokat, akik nem tagadhatják, hogy ők a legősibb szkíták, hiszen az ő nyelvüket beszélik.” (1. 1. 280) BONFINI 1995. 33., 43–34, 1.

¹⁷⁴ BONFINI 1995. 12., 6.

¹⁷⁵ BONFINI 1995. 26., 37–40; BONFINI 1936. 20.

¹⁷⁶ BONFINI 1995. 28., 17–18; BONFINI 1936. 21.

¹⁷⁷ BONFINI 1995. 29.

Bonfini végül a jelenlegi állapotra is utal és elismeri a határok megállapításának nehézségét is. „A mi időnkben azonban az egész ázsiai Szkitiát valami tirannus foglalta el, akit hazája nyelvén Nagy Kánnak neveznek... De a két Szkitia leírásából elég ennyi, bár azt hiszem, mindenki tudja, hogy a tartományok határai, az országok sorsa és régisége szerint változnak...” (1. 1. 235. és 1. 1. 280., Kulcsár Péter fordítása).¹⁷⁸

Tanulmányom zárásaként, Bonfinivel kapcsolatosan, itt idézem még *Heltai Gáspár Krónika az magyaroknak dolgairól* 1575-ben, Kolozsváron megjelent munkájának rövid részletét. A bonyolult Szkitia leírások kérdéskörét kénytelen volt érinteni Heltai is, aki frappánsan leegyszerűsítve jegyezte meg: „Kétféle Scithia vagyon: egyik vagyon Európában, másik Ázsiában, és ez oszlani kezd a Tanais folyóvizéről”.¹⁷⁹ Mielőtt a korabeli olvasókat elriasztotta volna, szellemesen indokolja a rövidítését: „Együgyű magyarnak ezek nem szükségesek... A finnyás olvassóknak vagyon deák Bonfiniussok, ott megolvashatták, ha igen nagy kedvek vagyon hozzá. Elhattam ez okáért azokat.”¹⁸⁰ Mindezek mégsem térítették el a Bonfinit követő tudós nemzedékeket, mert mint láttuk, még a 18. századi Hódmezővásárhely krónikás papja, Szőnyi Benjámín is Bonfinire hivatkozott, amikor városának helyzetét meghatározta. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADAMIK TAMÁS (2002): *Római irodalom az ezüstkorbán*. Budapest.
- ADAMIK TAMÁS (2009): *Római irodalom. A kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Pozsony.
- AISZKHÜLOSZ drámái. Budapest, 1996.
- AESCHYLI tragoediae septem et perditarum fragmenta. In *Ai)sku/loj kai) Sofoklh=j*. Aischyli et Sophocles tragoediae et fragmenta. Parisiis, 1886.
- BONFINI, ANTONIO (1995): *A magyar történelem tizedei*. Fordította: Kulcsár Péter. Budapest.
- BONFINI, ANTONIUS DE (1936): *Rerum ungaricarum decades*. Ediderunt: I. Fögel, B. Iványi et L. Juhász. Tomus I. Lipsiae.
- BREDOW, IRIS V. (2001): Skythen. In *Der neue Pauly*. Bd. 11. Stuttgart–Weimar.
- DAI 2003. BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN: *A birodalom kormányzása*. A görög szövegeket fordította: Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003².
- GGM: *Geographi Graeci minores*. E codicibus recognovit prolegomenis annotatione indicibus instruxit tabulis aeri incisus illustravit Carolus Mullerus. Volumen primum. Parisiis, 1855.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1918): *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány*. I. Scythia. *Nyelvtudományi Közlemények* 45. évf. (1917–1920).
- GUNST PÉTER (2000): *A magyar történetírás története*. Debresen, Csokonai.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1986): *Julianus barát és a Napkelet felfedezése*. Budapest.
- HALMÁGYI MIKLÓS – SZABÓ PÁL (2012): *Barbárok és bölcsék. Szkitafelfogás ókeresztény írók műveiben*. In Peres Imre – Jenei Péter (szerk.): *Az ókori keresztény világ*. Patmosz Könyvtár 1. Debrecen, Patmosz Újszövetségi Kutatóintézet. 109–132.
- HALMÁGYI MIKLÓS (2014): *Középkori eredetmondák*. Gondolatok magunkról és másokról. Jegyzet. Szeged, Belvedere Kiadó.
- HEGEDÜS GÉZA (1995): *Aktuális Aiszkhülosz*. Aiszkhülosz két világa, avagy a drámaköltészet kezdete. Budapest, Trezor.
- HELTAI GÁSPÁR (1981): *Krónika az magyaroknak dolgairól*. S. a. r. Kulcsár Margit. Budapest, Helikon.
- HÉRODOTOSZ (2004): *A görög–perzsa háború*. Fordította: Muraközi Gyula. Budapest, Osiris Kiadó.
- HEWSEN, ROBERT H. (1971): *The Geography of Pappus of Alexandria: a translation of the armenian fragments*. *Isis* vol. 62. No. 2 186–207.

¹⁷⁸ BONFINI 1995. 29., 35–36; 33., 38–39.

¹⁷⁹ HELTAI 1981. 28.

¹⁸⁰ HELTAI 1981. 30.

- HKÍF 1995: KRISTÓ GYULA (szerk.) (1995): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- IODANES (2005): *Getica. A gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss Magdolna. Budapest, L'Harmattan.
- KÁDÁR ZOLTÁN – SZABÓ ÁRPÁD (1984): *Antik természettudomány*. Budapest, Gondolat.
- Képes Krónika*. Fordította Bollók János. Budapest, 2004, Osiris.
- KULCSÁR PÉTER (1973): *Bonfini magyar történetének forrásai*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- KRETSCHMER, K. (1921): Scythia minor. In: *Pauly Real-Encyclopädie*. Neue Bearbeitung begonnen von Georg Wissowa. Zweite Reihe Dritter Halbband. Stuttgart. 946.
- KRISTÓ GYULA (1970): Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. *Filológiai Közlöny* 16. évf. 1-2. sz. 106–115.
- MÁLYUSZ ELEMÉR (1967): *A Thuróczy krónika és forrásai*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- MGH 1981: *Monumenta Germaniae Historica*. Auctores antiquissimi 11. Chronica minora saec. IV.VI. VII. (Volumen II) 1894/1981².
- OROSIUS, PAULUS (1981): *The seven books of History against the pagans*. 2nd. ed. Washington, D.C., The Catholic University of America Press.
- Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft Neue bearbeitung* (1927). Herausgegeben von Wilhelm Kroll und Karl Mittelhaus. Zweite Reihe (R–Z) Fünfter Halbband. Stuttgart.
- PLINIUS, C. (1866): *Secundi Naturalis historia*. Recensuit D. Detlefsen. Vol. I. Libri I–VI. Berolini.
- PTOLEMAIOSZ (1843): *Geographia*. I–II. ed. Carolus Nobbe. Lipsiae.
- SUSTERMANN, JOHANN MELCHIOR (edidit) (1699): *Aeneae Sylvii Piccolominei postea Pii Papae opera geographica et historica*. Helmstadii.
- SRH: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Volumen I. Edendo operi praefuit: Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937. / 1999².
- SZABÓ PÁL (2006): *Szkíta hatalom Elő–Ázsiában és I. Dareiosz szkíta hadjárata*. SZTE–BTK, szakdolgozat, kézirat. Szeged.
- SZABÓ PÁL (2007): *A magyar történetírás Szkítia képe és fogalomtörténete a 18. századig*. Kézirat.
- SZABÓ PÁL (2009): Megjegyzések a középkori nomád harcmodor ókori előzményeihez. *Belvedere Meridionale* 21. évf. 1–2. sz. 79–86.
- SZÁNTÓ RICHÁRD (1995): Beda Venerabilis földrajzi szemléletének néhány eleme. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae*. Acta Historica Tomus XCIX. Szeged.
- STRABÓN (1977): *Geógraphika*. Fordította: dr. Földy József. Budapest.
- KAPITÁNYFV ISTVÁN – SZEPESSY TIBOR (2013): *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*. 2. kiadás. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium.
- The Etymologies of Isidore of Seville* (2006). Ed. and trans.: Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghof, Muriel Hall. Cambridge, Cambridge University Press.
- THOMSON, GEORGE (1966): *Aeschylus and Athen*. London.
- THURÓCZY JÁNOS (2001): *A magyarok krónikája*. – ROGERIUS MESTER: *Siralmas ének*. Fordította: Bellus Ibolya, Kristó Gyula, Horváth János. Millenniumi Magyar Történelem, források. Budapest.
- VÁSÁRY ISTVÁN (2008a): A jesusita Cseles Márton és a Julianus-jelentés. A Magna Hungaria és a Jugriakérdés történetéhez. In *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Budapest.
- VÁSÁRY ISTVÁN (2008b): Középkori elméletek a magyar őshazáról. In *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Budapest. (Korábban megjelent *Életünk* 1997/10. 1127–1144)
- VÁSÁRY ISTVÁN (2003): *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest.
- WECKLEIN, N. (introduction and notes) – ALLEN, F. D. (trans) (1891): *The Prometheus Bound of Aeschylus and the fragments of the Prometheus Unbound*. Boston–New York–Chicago–London–Atlanta–Dallas–Columbus–San Francisco.
- Világkrónika a kezdetektől Augustusig. (Fülöp királynak és utódainak története) Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből. Fordította: Horváth János. Budapest, 1992.
- W. SALGÓ ÁGNES (ford., előszó, jegyz., a térképvázatok) (2010): A Vörös-tenger körülhajózása. Egy ismeretlen alexandriai kereskedő útleírása a Kr. u. 1. századból. 10. *Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum XI*. Szeged.

Adatok és észrevételek a Balaton 3–15. század közötti vízállásához

— *Data and Analysis of the Water Level of Lake Balaton
Between the 3rd and 15th Centuries* —

Abstract The purpose of my article is to compare the geological, archaeological and historical data of the water level fluctuation of Lake Balaton in the past 1800-2000 years, as well as to present the different scientific explanations of the changes. Geological and archaeological studies have confirmed that the low water level in the 1st and 2nd centuries was followed by a rise in the 3rd century. Between 4th and 12th centuries the water level sank again, but it increased at the end of the studied period. The decrease of the water level at the end of the 3rd century did not correlate with climatic changes, so it is highly probable that it was caused by human activity. The rising water level between 13th and 15th centuries coincides with low temperature and increased quantity of rainwater, but it is also true that human activity strengthened climatic effects in this case. In addition, it has to be considered as well how the watermills on the Sió/Sár rivers influenced the water level.

KEYWORDS Lake Balaton, historical geography, roman age, middle ages

A Sió-csatorna 1863-as megnyitása óta a Balaton vízszintje többé-kevésbé egyensúlyban tartható. Azonban még így is 243 centiméter ingadozásra volt már példa a legmagasabb és legalacsonyabb vízállású időszakok között. Dolgozatom célja, hogy összevesse a Balaton utóbbi 1800-2000 évben végbement szintingadozásaira utaló geológiai, régészeti és történeti adatokat, valamint az ezek értelmezésére és a lehetséges okok feltárására irányuló tudományos álláspon-
tokat.

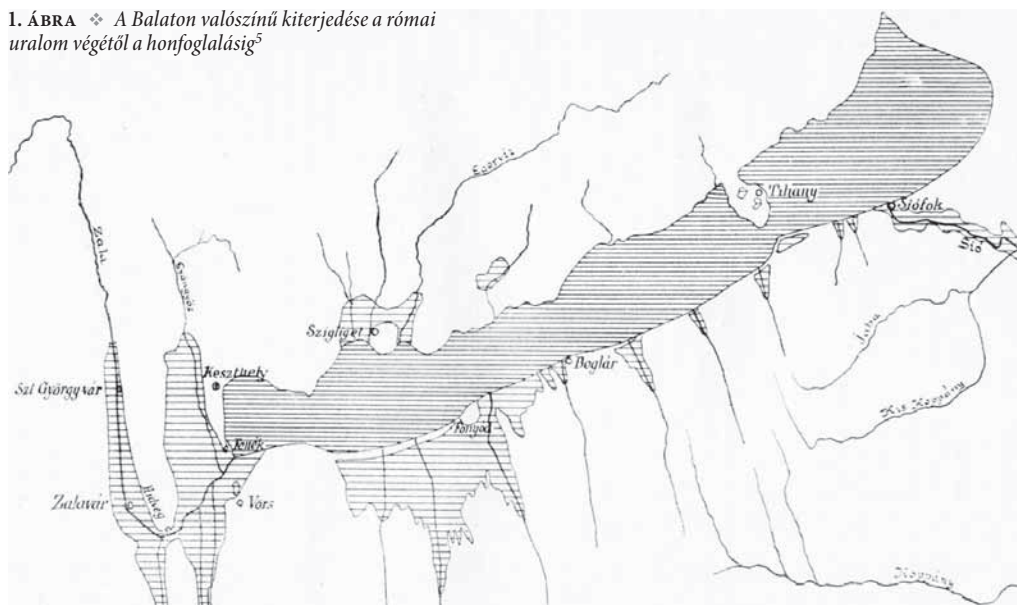
Első tudományos megállapítások a 19-20. század fordulóján

Történettudományunkban a 19. század végén indult meg a Balaton utóbbi két évezredben végbement szintváltozásairól és azok lehetséges okairól szóló szakmai vita.¹ Kuzsinszky Bálint a századfordulós, leapasztott vízszint alapján határozta meg a Siófoktól ÉK-re, a Siófok–Mocsolád vasútvonal közelében 1907-ben talált építményt római kori zsilipnek.² Ez pedig lehetőséget nyúj-

¹ ORTVAY 1882. 107.

² KUZSINSZKY 1920. 1-2.

1. ÁBRA ❖ A Balaton valószínű kiterjedése a római uralom végétől a honfoglalásig⁵

tott a Balaton 4. századi levezetésének valószínűsítésére. Az ásatást a két legnagyobb korabeli hazai földrajzi szakteknitely, Lóczy Lajos és Cholnoky Jenő is megtekintette, és paleohidrológiai szempontból helyben hagyta. Cholnoky maga át is vette Kuzsinszky régészeti megfontolásait.³ Ugyanakkor a természettudósok óva intettek a római kori beavatkozás túlbecsülésétől is.⁴

Az 1960–1970-es évek történeti rekonstrukciói

1968-ra Bendefy László részletes elméletet dolgozott ki a Balaton vízszintjének az utóbbi, csaknem 3000 évet átfogó időszakban végbement változásairól. A római kor nagyrészt a mainál kissé alacsonyabb vízszintet rekonstruált,⁶ a 3. században növekvő vízszinttel számolt, a 3. század végén Galerius császár utasítására elvégzett lecsapolási munkálatok eredményeként mintegy 1,5-2 m-es csökkentést (104,5-105 m A. f.) feltételezett.⁷ A népvándorlás kori rekonstrukcióhoz felhasználta a vörösmartyi longobárd temető adatait is. Ott a legmélyebb fekvésű sír fenékszintje 106,7 m A. f. Ahhoz, hogy ebben a sírban fel ne bukkanjon a talajvíz, a tó vízállása nem lehetett a temetkezéskor 105,5 m feletti.⁸ A 8-9. század fordulójának vízviszonyait a Zalavár–Récéskúti templom

³ Cholnoky szerint „a Sió-csatorna mai kifolyásának helyétől keletre, a tabi vasút építéskor római zsilip alapfalaire bukkantak. Ezzel a kérdés végleg eldőlt, a rómaiak csakugyan lecsapolták a Balatont, vagy legalább a már meglévő, de elhomokosodott lefolyást kitisztították, s valamiféle zsilippel látták el, amelynek célja többféle lehetett.” CHOLNOKY 1918. 1.

⁴ CHOLNOKY 1918. 214. Idősebb Lóczy Lajos szerint: „Nagy bizonytalanság veszi körül tehát azt az általános hiedelmet, hogy a rómaiak valami nagyobb szabású műszaki alkotással szabályozták volna a Balaton lefolyását a Dunába és vízmentesítették volna az alsó partot”. LÓCZY 1921. 117.

⁵ CHOLNOKY 1918. 3.

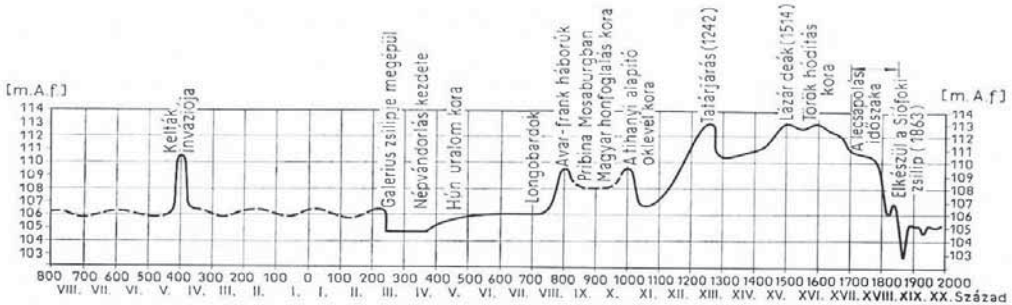
⁶ SIMONYI 1962. 20.; BENDEFY – V. NAGY 1969. 17.

⁷ BENDEFY 1968. 258.; BENDEFY – V. NAGY 1969. 20. A tengerszint feletti magasságot 1960-ig az Adriai-tenger átlagos szintjéhez képest határozták meg (m A. f.), majd áttértek a 67,49 cm-rel magasabb Balti-tenger átlagos szintjéhez való viszonyításra. Az átszámítás képlete: m A. f. - 0,6749 m = m B. f.

⁸ BENDEFY – V. NAGY 1969. 21. Előző évi tanulmányában a Balaton 5. századi átlagos vízszintjét még 106,7–108,0 m A. f. magasságban határozta meg. BENDEFY 1968. 258.

padlószintje alapján 106,3–106,5 m A. f. körül állapította meg, de a 9. század közepére már 107,0 m-re, a 11. századra pedig 107,5 m A. f. magasságúra becsülte az egyre emelkedő vízszintet.⁹

Az elmélet kidolgozásához nemcsak régészeti és topográfiai adatokat használt fel, hanem igyekezett írott forrásokból is információkat kinyerni. Nagy súlyt helyez például arra, hogy a középkorból fennmaradt összes oklevél Tihanyt,¹⁰ valamint az 1260–1263 közötti években írásba foglalt négy oklevél Szigligetet¹¹ nem félszigetnek, hanem szigetnek titulálja.¹² Ez alapján a Balaton 11. századi vízállását a mainál jóval magasabbra feltételezi.¹³ Megjegyzi, hogy a korai Árpád-korból származó oklevelek a Balaton környékén 50–100, sőt 150 éves időtávlatban ugyanazon falvak (birtokok) határleírásánál a falu- vagy birtokhatárnak ugyanazon szakaszain említik a halászhelyeket. Ez a körülmény azt bizonyítja, hogy a fejedelmek és az első Árpád-házi királyok korában a Balaton vízállása nem változhatott lényegesen, mert különben a halászhelyek térbelileg eltolódtak volna.¹⁴ Majd a 13. század közepén különösen magas balatoni vízállással számol. Szerinte a közelgő mongol támadás hírére a Balaton déli partjának legkeletibb meridionális völgyét a Siófoktól mintegy 18 km-re fekvő szűk szorosban elzárták, s ezzel a tó vízszintjét 112,5–113,0 m A. f. magasságba emelték.¹⁵ Ilyen viszonyok közepette Tihanyi-félsziget csúcsán emelkedő apátság és közvetlen környezete szigetként emelkedett ki a tóból. A tatárjárás után a vízszintet 109,0 m A. f. szintre, tehát mintegy 4 m-rel szállították alá.¹⁶ A 14. századi vízszintet 108,5¹⁷, s a 16. századi vízszintet a már-már hihetetlen 113 m A. f. magasságban jelölte meg.

2. ÁBRA ❖ A Balaton vízszintváltozásai (BENDEFY 1968. 262.; BENDEFY – V. NAGY 1969. 52.)

⁹ BENDEFY–V. NAGY 1969. 31.

¹⁰ BENDEFY 1968. 258.; BENDEFY–V. NAGY 1969. 42–48.

¹¹ BENDEFY–V. NAGY 1969. 49–52.

¹² Az oklevelek valóban szigetnek titulálták Tihanyt (ráadásul több alkalommal is), az 1055. évi alapítólevél azonban azt is megjegyezte, hogy „egy tó van körülötte” (in qua eadem insula ... Est lacus in circuito et vallum ab antiquis labore manuum operatum et factum). DHA 43/I. sz. A mondat második fele tehát arra is rávilágít, hogy a szigetet körülölelő tó és töltés „a régiek kezemunkájával készült”. Az oklevelekben leírt sziget állapot, tehát korántsem csak a rendkívül magas vízállással magyarázható.

¹³ BENDEFY–V. NAGY 1969. 42.

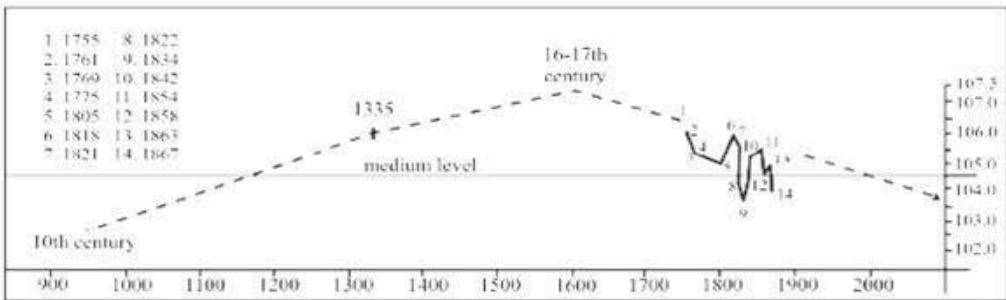
¹⁴ BENDEFY–V. NAGY 1969. 62.

¹⁵ BENDEFY 1968. 259.; BENDEFY – V. NAGY 1969. 64.

¹⁶ Bendefy 1968. 259. Érdekes, hogy a következő évben napvilágot látott könyvében a rendkívül magas (112 m A. f.) vízszintet valószínűsítette: „A tatárok visszatéréstől való félelmükben a Balaton magas vízállását valószínűleg fenntartották. Annál inkább, mert erre a magas vízállásra építettek ki jó néhány malmot a foki parton”. BENDEFY–V. NAGY 1969. 64. A tó történelmi korokban valószínűsíthető vízállás-adatait összefoglaló diagramján azonban a 13. század második felében és a 14. század első felében megközelítőleg 110 m A. f. magasság került ábrázolásra. BENDEFY 1968. 262.; BENDEFY–V. NAGY 1969. 52.

¹⁷ BENDEFY–V. NAGY 1969. 33.

¹⁸ BENDEFY 1968. 262.; BENDEFY–V. NAGY 1969. 52.

3. ÁBRA ❖ A Balaton vízállásváltozásai Kr. e. 800-tól¹⁸ (SÁGI-FÜZES 1973. 251.)

Bendefy László rekonstrukcióját a hazai földrajzi,¹⁹ botanikai,²⁰ hidrobiológiai,²¹ régészeti,²² történeti,²³ geológiai²⁴ és vízügyi²⁵ szakma számos kiváló képviselője – legalább részben – átvette.

Sági Károly Bendefynél átlagosan 5-6 m-rel alacsonyabb balatoni vízállást feltételezett. Nem számolt sem a késő antikvitás, sem a középkor esetében emberi beavatkozás hatásával.²⁶ Nem valószínűsített többszöri és jelentős ingadozásokat a tó vízszintjében a 18. század előtt. A népvándorlás kori vízszint meghatározásához felhasználta a vörsi langobárd temető 32. sz. sírjának feltárása során észlelteket. A sír alján (106,7 m A. f. magasságban) ugyanis a 20. századi vízállás mellett is vízzel erősen átítatott homokot találtak.²⁷ Ez alapján a tó korabeli vízszintjét 105,5 m A. f. értékre becsülte.²⁸ A 9. századi vízszint meghatározását a zalavári frank sírok 105,7 m A. f. magassága alapján végezte el, s ebből arra következtetett, hogy a tó víztükrének ingadozása a rómaiak távoztával sem emelkedett számottevően. Ebben közrejátszhatott egy szárazabb klímaperiódus is. A 11-12. században a mainál is alacsonyabb vízállást feltételezett két régészeti megfigyelés alapján. Medina falu keleti szélén feltárt Árpád-kori falu kemencéi 40 cm-rel feküdtek mélyebben az ásatás idejének talajvízszintjénél.²⁹ Aszófőn az Árpád-kori cserépanyag 105,2 m A. f. magasságú tözegszint szélén volt a leggyakoribb, a 109,9 m A. f. magasságú templom körül 16-17. századi cserépanyag került elő.³⁰ A 14. századtól már egyre emelkedő vízállást valószínűsített. A történelmi időszakokban végbement vízszintváltozásokról kapcsán megjegyezte „Szerintem a Balaton vízállása 1863, az új Sió-csatorna megépítése előtt klímafüggvény csak.”³¹ Ennek megfelelően semmiféle érdemleges emberi hatást nem vett számításba a rekonstrukció során.

Sági Károly rekonstrukcióját Virág Árpád egészítette ki 1998-ban és 2005-ben. A Balaton római kori vízszintjének megállapításához felhasználta a tótól tetemes távolságban lévő Gorsium-

¹⁹ GÁBRIS 2008. 166.; MEZŐSI 2008. 118–119.; MEZŐSI 2011. 156–157.

²⁰ SZALÓKY – BÓDIS 2004. 279.

²¹ PADISÁK 2005. 77–78.

²² PÓCZY 1980. 95–96.; HARKAY 1996. 8.; SÓFALVI – NAGY – SKRIBA 2007. 159.; MOLNÁR – SIPOS 2013. 24., 26.

²³ BODROSSY 2001. 109., 184–185. Hivatkozás nélkül egybevág Bendefy rekonstrukciójával Simonyi Dezső véleménye is. SIMONYI 1969. 261.

²⁴ TULLNER – CSERNY 2003. 233.; CSERNY – NAGYNÉ -BODOR 2008. 40.; CSERNY 2002. 207.

²⁵ IHRIG 1973. 25.

²⁶ SÁGI 1968. 33.

²⁷ SÁGI 1968. 444.; SÁGI 1971. 487.

²⁸ SÁGI 1968. 34.; SÁGI 1971. 487.

²⁹ CSALOG 1941. 173–174.

³⁰ SÁGI 1968. 445.

³¹ SÁGI 1971. 487.

Herculia feltárásán nyert adatokat: „a mindvégig létező település, az igen alapos feltárásokból származó régészeti leleteivel az eddigieknél sokkal inkább megalapozhatja a Balaton római kori vízállására vonatkozó következtetéseket”.³² A romváros felszíne 105,18 m A. f. magasságú, s a 4. század közepén épített ókeresztény bazilika északkeleti sarkának közelében előkerült 3,3 m átmérőjű kőbélésű kút 95,18 m A. f. fenékmagasságából arra következtetett, hogy a Balaton vízszintje az előző századokban sem lehetett magasabb.³³ Virág Árpád végső következtetését átvette a hazai vízügyi szakma több jeles képviselője is,³⁴ pedig nyilvánvaló, hogy egy ismeretlen korú, a tóparttól több mint 20 km távolságban lévő kút nem tükrözheti a tó 3–4. századi vízállását, legalábbis nem úgy, ahogy Virág Árpád gondolja. Hiszen, ha a kútnak a Balaton átlagosan 97,9 m A. f. magasságban húzódó fenékmélységénél³⁵ 2,7 m-rel még alacsonyabb alja nem érte volna el a talajvízszintet, akkor a tó is kiszáradt volna.

Újabb régészeti eredmények

Az 1960–1970-es években lezajlott tudományos vitában régészeti adatokra is támaszkodtak, de viszonylag kevés, elszigetelten elhelyezkedő régészeti jelenségből igyekeztek általános tendenciákat felvázolni. Gyökeresen új helyzetet idézett elő a Balaton déli partjának régészeti kutatásában, hogy az M7 autópálya nyomvonalán végzett megelőző feltárások új és nagy mennyiségű adataira támaszkodva lehetőség nyílt a vízállásváltozások teljesebb igényű vizsgálatára.³⁶

Balatonszemes–Szemesi-berekben 2000-ben feltárt római kori kútban 280 cm-es mélységben érték el az aktuális talajvíz szintjét. 280–300 cm között találták meg a kút első deszkáit. A kút alja pedig 360 cm mélységben lehetett.³⁷ Ordacsehi–Kistöltés lelőhelyen 2001 nyarán kővel kirakott aljú, kelta kori víznyerő gödrtört tartak fel a régészek.³⁸ Az egykori kút alja 103,9–104,2 m A. f. magasságban volt. A feltárást nagyban nehezítette a folyamatosan feltörő talajvíz, ami figyelmeztetett, hogy a Kr. u. 1–2. századi talajvízszint a mainál minden bizonnyal alacsonyabb lehetett.³⁹

Ordacsehi–Bugaszeg lelőhelyen 2001-ben három 3. századi kutat is feltártak a régészek. A kutak alja 105 m-es tengerszint feletti magasságban volt. Ennek következtében az ásás során egyik esetben sem tört fel a talajvíz, vagyis a kutak használati korában a mainál magasabb tó- és talajvízszint valószínűsíthető.⁴⁰ A Balatonlelle–Kenderföld lelőhelyen, egy meridionális völgy peremén feltárt 2–3. századi kutakat megközelítőleg 107–108 m tengerszint feletti magasságnál alakították ki. Az üledékrétegben kimutatott vasas kiválás alapján a nyugalmi vízszint a kutakban mintegy 102–103 m B. f. magasságban húzódhatott.⁴¹

A klimatikus változások és a talajvíz szintjének ingadozásai nemcsak a tó vízszintjét befolyásolták, hanem az emberi megtelepedés struktúráit is, drasztikus esetben akár a települések feladásához is vezethetett.⁴² A 3. században emelkedő vízszint a déli part lakosságát

³² VIRÁG 2005. 40.

³³ VIRÁG 2005. 41.

³⁴ FEJÉR 2001. 7.; SZLÁVIK 2005. 366.

³⁵ SÁGI 1970. 204.

³⁶ SERLEGI 2007. 298.

³⁷ DÁLNOKI 2002. 125.

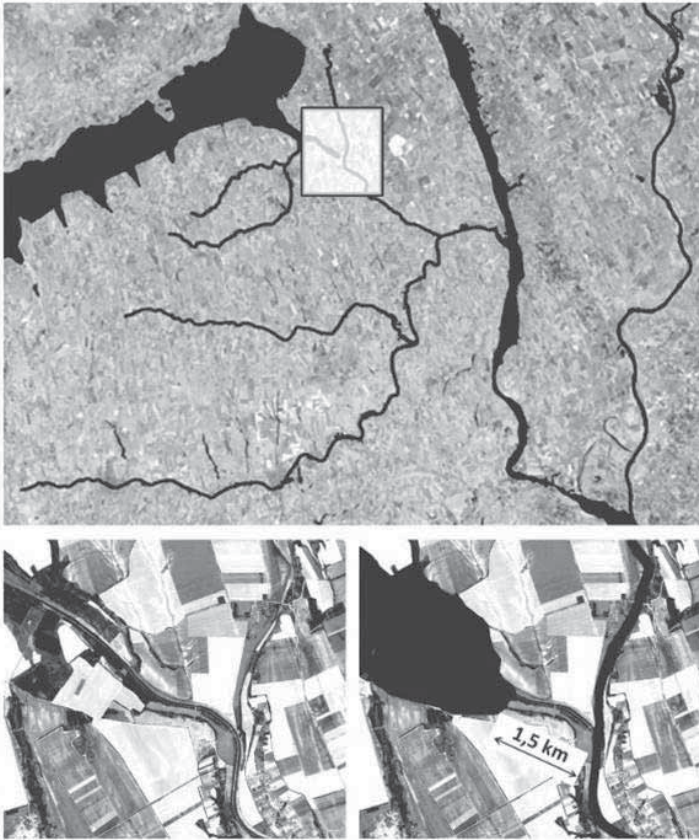
³⁸ KULCSÁR 2001. 199.; KULCSÁR 2002. 26–28.

³⁹ SERLEGI 2007. 302.

⁴⁰ DÁLNOKI 2002. 126.

⁴¹ SÜMEGI ET AL. 2004. 412.; SÜMEGI ET AL. 2007. 252.

⁴² PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013. 70.

4. ÁBRA ❖ A Galerius-féle csatorna feltételezett helye⁴⁵

több helyen is telepeinek felhagyására kényszerítette, a 4. század közepétől azonban hirtelen megfordulni látszanak a korabeli vízállásra utaló adatok: ismét alacsonyabb vízállás és jelentős népesség jellemzi a déli partot. A 3. században felhagyott Balatonlelle–Kenderföld település a 4. században újra benépesült.⁴³ A 4. századi alacsonyabb vízszintet bizonyítja a század közepe tájára keltezett fenékpusztai castellum alaprajza is. A tábor északkeleti sarka, keleti erődfala és vélhetően belső épületeinek egy részét – a Balaton 1863-as szabályozott vízállása mellett is – a Keszthelyi-öböl vize borítja.⁴⁴

A Balatont érintő ókori lecsapolási munkálatok eredményéről a régészet nemcsak közvetlenül

a tó déli partja mentén feltárt leletek segítségével szolgáltat információt. Siófok területén és határában évek hosszú során számos római érmét találtak. Ezek a pénzdarabok többségükben Galerius császár korából valók. Siómaros közelében *Tricciana*, Városhídvég közelében pedig *Curtiana* romjait találták meg. A mai Mezőkomárom közelében, ahol a Sió völgye a legjobban összeszűkül, létesült a *Vallis Cariniana*-nak elnevezett település. A név „hajós”-t vagy „hajózható völgy”-et jelent. Úgy látszik, adott esetben teherszállító bárkák is közlekedtek a Sió, Foktól a Dunáig.⁴⁶ A Sió völgyében az utóbbi években végzett kiterjedt településtörténeti kutatások megállapítása, hogy „a Sió-völgy a romanizáció hatásai által a Kapos-völgynél jobban megérintett terület”,⁴⁷ vagyis lassacskán a leletek szaporodásával mind több adat mutat a völgy 4-5. századi kiemelt jelentőségére – közvetve tehát a Balatont vezető csatorna meglétére.⁴⁸

Szintén a Balaton késő római kori jelentőségére utalnak a dél-dunántúli erődök és azok

⁴³ MARTON–SERLEGI 2007. 142.; SERLEGI 2009. 509–511.

⁴⁴ SERLEGI 2007. 303.

⁴⁵ PÁSZTÓKAI–SZEŐKE–SERLEGI 2013. 71.

⁴⁶ BENDEFY – V. NAGY 1969. 57.

⁴⁷ KISS 2004. 252.

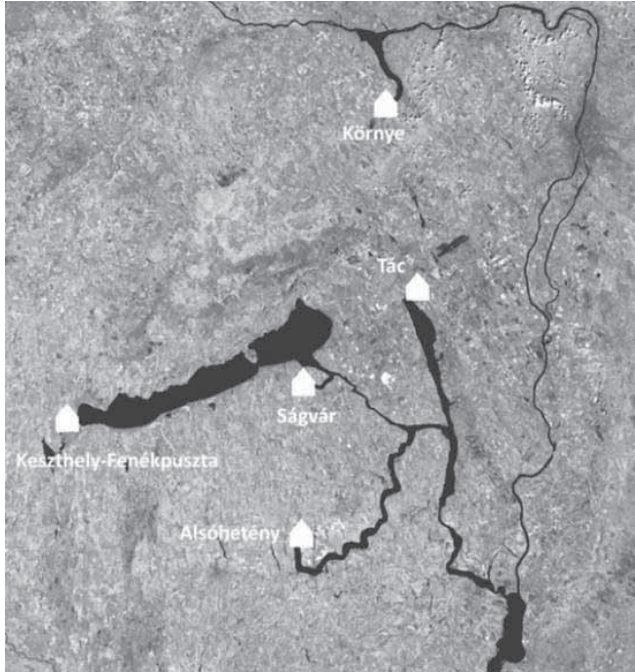
⁴⁸ Sárvíz menti római kikötőkre: FITZ 2003. 29.; NÁDORFI 2012. 133.

hatalmas gabonarakтары.⁴⁹ A Balatontól délre esők (alsóhetényi, fenékpusztai, ságvári horreumok) kb. 3831-11494 hektár termőföld gabonáját tudták raktározni. A korábbi századok raktározási kapacitását messze meghaladó 4. századi épületek környékén bőséges mennyiségben fordulnak elő balkáni és keleti verdék pénzletei,⁵⁰ ami közvetlen gazdasági kapcsolatra utal Pannonia és az al-dunai, propontosi térség között. Vagyis a tudatosan átgondolt és célirányos kormányzati döntések eredménye egy nagyon is sikeresnek bizonyuló mezőgazdasági nagyberuházás lett.⁵¹

Az újabb régészeti eredmények tehát megerősítették azt az írott forrásokkal is alátámasztható megállapítást, hogy a 3. század végén Galerius császár utasítására a

tó megnövekedett vízmennyiségét a Dunába eresztették le. A beavatkozás helyszíne a Balaton legkeletibb meridionális völgyének végpontjánál valószínűsíthető.⁵³ A Keszthely–Fenékpusztán folytatott régészeti és környezettörténeti kutatások eredményei megerősítik a Balaton alacsony vízszintjét a 4-10. század közötti időszakban.⁵⁴

A Balaton 7. század második fele és a 9. század vége közötti időszakra becsülhető vízállásához értékes információkat szolgáltat Fonyód–Bélatelep 1964. évi ásatása.⁵⁵ Az itt talált 64 növényfaj 181 ezer magjának és termésének feldolgozásával éles kép nyerhető a korszak növényzetéről, kertészeti és gyümölcskultúrájáról.⁵⁶ A feltárt települési réteg 103,4 m A. f. szinten feküdt,⁵⁷ s nagy mennyiségű gabonát tároltak ezen a szinten, tehát a talajfelszínnek teljesen száraznak kellett lennie. A lelőhely tőzeggel fedett szigeten létesült, emiatt – a tőzeg és a homok kapillaritását figyelembe véve a – települési szintnél jóval alacsonyabb balatoni vízszintet kell feltételezni. A telep működése korának balatoni vízszintje tehát hozzávetőleg 102,4 m A. f. becsülhető.⁵⁸

5. ÁBRA ❖ A késő római belső erődök és a dunántúli vízrendszer kapcsolata⁵²

⁴⁹ TÓTH 2009. 32., 75.

⁵⁰ PROHÁSZKA 2011. 155-169.

⁵¹ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013. 73.

⁵² PÁSZTÓKAI-SZEŐKE – SERLEGI 2013. 73.

⁵³ SERLEGI 2007. 306.

⁵⁴ SÜMEGI ET AL. 2009. 13.; SÜMEGI ET AL. 2011. 564.

⁵⁵ GYULAI – HERTELENDI – SZABÓ 1992. 177.

⁵⁶ GYULAI 2008. 49.; GYULAI 2010. 177.

⁵⁷ Az ásatás idején a Balaton vízszintje 105,0 m A. f. magasságban volt, a kutatóárkokban tehát csak szivattyúk mellett lehetett dolgozni. GYULAI 1986. 138.

⁵⁸ GYULAI 1986. 139.; GYULAI 1987. 124.

A 11–13. századi vízállás rekonstruálásához hasznos adalékot szolgáltat Balatonlelle–Rádpusztá lelőhely telepanyoma. A leletanyag a terület lakottságát a 11–14. századra valószínűsíti. A legkorábbi objektumok a legmélyebben fekvő (megtelepedésre még a jelenlegi vízállás mellett is alkalmatlan), déli területen jelentkeznek, a legfiatalabb (14–15. századi) objektumokat pedig kizárólag a dombtetőn találtak a régészek.⁵⁹ Hasonló magassági megoszlás mutatkozott a Lulla–Büdösälja lelőhelyen is: a kora Árpád-kori objektumok a mélyebben fekvő területen, a 13–14. századiak a dombtetőhöz közel sűrűsödtek.⁶⁰

A 3. században megfigyelhető jelenséggel alkot párhuzamot az a jelenség, hogy a déli parton az M7-es autópálya nyomvonalá által érintett, alacsony térségeken a nagy számban előforduló Árpád-kori telepeknek a 13. századot követő időszakban nem volt folytatásuk.⁶¹ Mivel a 14. századi csapadékmennyiség-növekedést az utóbbi évek kutatása immár regionális szinten is bizonyította a Kárpát-medence több területén,⁶² a Balaton déli partján magasabb térszínre húzódott településekből joggal következtethetünk a tó vízszintemelkedésére. A 13. század folyamán egyre emelkedő vízszint – és talajvíztükör – hatásának eredményeként csökkenhettek a megtelepedésre alkalmas pontok, valamint a falvak körül húzódó, mezőgazdasági műveléssel hasznosítható területek. Nem tekinthető véletlennek, hogy a Balaton déli partja mentén feltárt 13-14. századi kutak alja nem érte el a 21. századi talajvíz szintjét sem.⁶³ A Balatonkeresztúr–Réti-dűlő lelőhelyen feltárt középkori falu leletanyaga a 15. században megszakad. Feltételezhető, hogy a 15. századra olyan mértékben megváltoztak a terület környezeti viszonyai, hogy a település lakói lassan felhagyták azt.⁶⁴

A Balaton déli partján megfigyelhető középkori települési folyamat (a 11-13. században part menti és alacsonyabb fekvésű területeken, a 14-15. században a magasabb pontokon található települések) éppen ellentétes a Tisza-mentén tapasztaltakkal. A Nagykunságban (Kisújszállás, Túrkeve és Karcag körül), a Duna-Tisza közén, valamint a Körös-Tisza-Maros közén a 11-13. századi települések sokszor a magasabb pontokon, a 14-15. századiak pedig a folyóparti alacsonyabb fekvésű pontokon sűrűsödnek.⁶⁵ Az ellentétes folyamatok pontos okainak tisztázása még várat magára. Az eltérő tájhasználat: az alföldi legelők túllegeltetése,⁶⁶ a Balatonba ömlő patakokra és a tóból kivezető Sárra/Sióra épített malmok⁶⁷ duzzasztóhatása, az alföldi folyók árterén a 11-13. században működtetett csatornarendszer⁶⁸ (az árvízi vízmennyiség szétvezetésének) hanyatlása egyaránt közrejátszott a regionális különbség kibontakozásában.

⁵⁹ MOLNÁR – SIPOS 2013. 24.

⁶⁰ MOLNÁR – SIPOS 2013. 26.

⁶¹ MÉSZÁROS – SERLEGI 2011. 221.

⁶² GYÖRFFY – ZÓLYOMI 1994. 15.; JAKAB – SÜMEGI 2007/a. 249.; JAKAB – SÜMEGI 2007/b. 252.; RÁCZ 2008. 29–33.; ZATYKÓ 2008. 126–128.; GYULAI 2008. 61.; KISS 2010. 190–192.; ZATYKÓ 2010. 843.; JAKAB – SÜMEGI 2011. 156.; PINKE 2011. 1422.

⁶³ HONTI – NÉMETH – SIKLÓSI 2007. 177.

⁶⁴ MÉSZÁROS – SERLEGI 2011. 221.

⁶⁵ BLAZOVICH 1985. 40–52., 58–61.; PÁLÓCZI HORVÁTH 1997. 23.; PÁLÓCZI HORVÁTH 2000. 278–279. SÜMEGI 2001. 316. Az Alföld folyóktól távolabbi, mezőségi területein nemcsak a települések száma csökkent le radikálisan, de a 14. században több helyen mozgásba lendültek a homokbuckák is. Kecskemét–Ballószögön az előkerült Árpád-kori leleteket 60 cm futóhomok fedte. Kecskemét–Árvaház lelőhelyen a 13. századi kunyhót 1 m vastag futóhomok fedte. Szentkirályon és Csengelén a 14. században 1–2,5 m vastagságban rakódott le futóhomok. Kiskunhalastól ÉK-re a 15. század első évtizedeiben mozgott a futóhomok. LÓKI – SCHWEITZER 2001. 180.; SZABÓ 1938. 20.; NYÁRI – KISS 2005. 87.; NYÁRI ET AL. 2008. 115.; NYÁRI – ROSTA 2009. 31.

⁶⁶ SÜMEGI ET AL. 2012. 27.

⁶⁷ KISS 2004. 275.; KISS 2009. 59–60.

⁶⁸ TAKÁCS 2000. 106.; TAKÁCS 2001. 301.

Geológiai észrevételek a történelmi időszakokban rekonstruálható vízszintről

Az 1960-as évek közepétől a Magyar Állami Földtani Intézet (MÁFI) végzett kutatásokat, amelyek az 1980-as évektől erőteljesen felgyorsultak. A tavi karbonátásványok ^{18}O értékeinek vizsgálata utal az egykori tófelszín párolgásának mértékére, a ^{13}C adatok pedig a növényi fotoszintézis intenzitására. Minél több a napsütés, annál melegebb a hőmérséklet, s intenzívebb a párolgás, a vízben a nehezebb ^{18}O aránya feldúsul. Ehhez hasonlóan minél több a napsütés, és intenzívebb fotoszintézis, annál magasabb a ^{13}C koncentrációja. Így a ^{18}O és ^{13}C stabilizotóp arány mérése közvetett limnogeológiai módszer a tavak vízszintváltozásának követésére.⁶⁹ A tavi karbonátásványok Mg/Ca aránya is utal az egykori vízállásra: magas Mg/Ca arány száraz, meleg klímára és alacsony vízszintre, alacsony Mg/Ca arány csapadékos klímára és magas vízállásra utal.⁷⁰ Hiszen a Ca- és karbonát-tartalom alakulása a vízellátottság változását és a biogén mészképződést indikálja.⁷¹ A Balatonban lemélyített 24 mederfúrás rétegsorában lévő helyben keletkezett karbonát ásványok Mg/Ca mol-arányának mérését végezték el. Ez lehetővé tette az üledék képződésekor létező víz Mg/Ca mol-arányának relatív becslését. E mol-arány maximumainak kimutatása az üledékben a víz nagyobb Mg-tartalmát, végső soron tehát vízszint-csökkenést jelent. Fordított esetben, a Mg/Ca mol-arány minimum értékei az üledékben magasabb egykori vízszintet feltételez.

Időpont / B. P./	Vízszint / m A. f./	Vegetációs fázis
3000	103,8	szubboreális/szubatlanti bükk határ
2000	107,9	szubatlanti bükk középső szakasza
1700	104,5	szubatlanti bükk középső szakasza
1250	105,2	szubatlanti bükk/tölgy határ
750	107,5	szubatlanti tölgy kezdeti szakasza ⁷²
250	105	szubatlanti tölgy

TÁBLÁZAT ❖ A Balaton geológiai módszerrel rekonstruált átlagos vízszintje az utóbbi 3000 évben⁷³

Számítások szerint a Balaton 106,5-107,0 m A. f. vízszintnél került természetes hidrológiai egyensúlyba. Az ettől történő eltérések (magasabb szintek) mesterséges beavatkozások eredményeként, csupán időszámításunk kezdete óta mehettek végbe. Ilyen periódusok voltak a népvándorlaskor, a kelta invázió, a mongolok betörése és a török uralom korában. Ekkor, csapadékos időszakokban a Balaton vízállása 108-109 m A. f. magasságig is megemelkedhetett, ami

⁶⁹ CSERNY 2009. 207.

⁷⁰ TULLNER – CSERNY 2003. 229.; CSERNY 2009. 207.

⁷¹ BRAUN 1997. 92.; MÜLLER – WAGNER 1980. 510-512. CSERNY – TULLNER 2009. 206.

⁷² A Keszthelyi-öböl üledékeinek pollenelemzése alapján ebben az időszakban a nyíltvízi hínárfélék (*Myriophyllum spicatum* L., *Potamogeton perfoliatus* L., *P. natans* L.) jellegzetes társulása vált jellemzővé, ami összefüggésben áll azzal, hogy a tó legmagasabb vízszintjét és legnagyobb vízfelületét ebben az időszakban érte el. NAGYNÉ – CSERNY 1997. 100. A Szigliget-öböl üledékének vizsgálata megerősítette ezt az eredményt. NAGYNÉ – CSERNY 1998. 366.

⁷³ CSERNY – TULLNER 2009. 207. Dölt betű: a mai vízszintnél lényegesen alacsonyabb vízszint (max. Mg/Ca arány), vastag betű: a Balaton maximális vízállása (min. Mg/Ca arány).

átlagosan 8 m mélységet és a mainál maximum 2,5-szer nagyobb vízfelületet eredményezett.⁷⁴

A Szigligeti-öböl palinológiai vizsgálatának eredménye szerint az 1500 és 700 évvel ezelőtti korszakot magába foglaló rétegre az egykori vízszint gyakori változása volt jellemző. A vízi környezetben a *Mougeotia* (csillárkamoszatok) és a *Zygnemataceae* (járommoszatok) helyét fokozatosan a *Pediastrum simplex* Meyen (zöldalga faj) foglalta el. A trofitás⁷⁵ különösen a réteg végső harmadában vált magassá. A mélyebb vízben gyökerezők közül a *Myriophyllum spicatum* L. (füzérés süllőhínár), és a *Potamogeton natans* L. (úszó békaszőlő) uralkodott. A víz mélyülését és mozgatóttá válását jelzi a *Nymphaeae* (tündérrózsafélék) eltűnése a vízi vegetációból. A mocsárvilágban elterjedt a *Thalictrum flavum* L. (békakorpa), míg a parti zónában uralkodtak a *Phragmites* (közönséges nád) és a *Scirpus* (káka) állományai. A Diatoma vegetáció fajszegénnyé vált, és sok lett a kovaalga töredék. A (kovamoszatok közül) megjelenő *Navicula scutelloides* W. Sm., a *Cocconeis diminuta* Pant. és a *Synedra ulna* (Nitzsch) E. jelentős trofitás-növekedést jelzett.⁷⁶ Az utóbbi 700 esztendőben lerakódott rétegben a vízi környezetben hirtelen és nagymértékben elszaporodott a *Botryococcus braunii* kützing (zöldalga faj). Ezzel párhuzamosan eltűntek a zöldmoszatok közül a *Pediastrum*-félék. Újból megjelentek a *Zygnemataceae* járommoszatok, a hínárállomány kiterjedt volt. Továbbra is a *Myriophyllum spicatum* L. füzérés süllőhínár uralkodott, a *Potamogeton natans* L. (úszó békaszőlő) ritkábbá vált, míg a *Potamogeton perfoliolatus* L. (hínáros békaszőlő) elszaporodott.⁷⁷

A tó aljzatára lerakódó üledék Ca/Mg aránya és az üledékekben megőrződött pollenek vizsgálata mellett értékes információk szerezhetők az egykori vízállásról az üledékekben lerakódott kovamoszatok arányából is. Ennek alapja, hogy a mélyebb vízben elszaporodó, nagy biomasszájú lebegő algák intenzív fotoszintézisük során a CO₂-t a meszes vízben található oldott Ca(HCO₃)₂-ből vonják el, aminek eredményeként biogén mész válik ki. Emiatt megnövekszik az üledék Ca-tartalma. Utóbbi jelenség másik oka lehet az, hogy magasabb vízállás esetén a tó vízgyűjtő területéről nagyobb mennyiségű, Ca-tartalmú üledék mosódik be a tóba. A Siófoki-öböl üledékében lévő és eltérő életformájú kovamoszat-fajok arányában beálló változások pedig arra világítottak rá, hogy mintegy 600 évvel ezelőtt (a 13. század végén) jelentős vízszint-emelkedés ment végbe az öbölben.⁷⁸

A tavi karbonátványok Mg/Ca aránya, valamint a történelmi korokban a tófenékre lerakódott üledékben megőrződött pollenek és kovamoszatok elemzése egyaránt megerősíti a 3. századi és 13. század végi vízszintemelkedést.

Összegzés

A geológiai és régészeti vizsgálatok egyaránt megerősítik az 1-2. századi alacsony, a 3. században egyre emelkedő, majd a 4-12. század között szintén alacsony vízszintet. A vízállás

⁷⁴ CSERNY 2002. 207.; CSERNY – NAGYNÉ – BODOR 2008. 40.

⁷⁵ A trofitás a szervetlenből szerves anyagot létrehozó, ezzel a víz minőségét befolyásoló adottságok, jelenségek gyűjtőfogalma: a szervetlen növényi tápanyagok minősége, mennyisége és változása a vízben, a szerves anyagot építő fotoautotrofikus élőlények (algák, vízinövények) minősége és mennyisége, működésüknek a vízminőséget alakító, befolyásoló folyamatai.

⁷⁶ NAGYNÉ – CSERNY 1998. 365.

⁷⁷ NAGYNÉ – CSERNY 1998. 366.

⁷⁸ ROKOB ET AL. 2008. 176.; ROKOB 2009. 19.

3–4. század fordulóján bekövetkező csökkenése nem korrelál klimatikus változással, ezért csak emberi beavatkozás hatásának tulajdonítható. A vízszint 13–15. századi emelkedése időben egybeesik egy lehűlési és csapadékosabbra forduló időszakkal, de bizonyos emberi behatás is feltételezhető az általános éghajlati folyamatok hatásának felerősítésében. A Balatonból kifolyó Sár/Sió malmainak esetleges visszaduzzasztó hatása további kutatásokat igényel. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BENDEFY LÁSZLÓ (1968): A Balaton vízszintjének változásai a neolitikumtól napjainkig. *Hidrologiai Közlöny* 48. évf. 6. sz. 257–263.
- BENDEFY LÁSZLÓ (1970): Egy természettudományi vonatkozású régészeti vita margójára (Hozzászólás dr. Sági Károly írásához). *Földrajzi Értesítő* 19. évf. 3. sz. 365–368.
- BENDEFY LÁSZLÓ – V. NAGY IMRE (1969): *A Balaton évszázados partvonalváltozásai*. Budapest.
- BODROSSY, LEÓ (2001): *A Balaton regénye*. Budapest.
- BRAUN MIHÁLY (1997): Az üledékek kémiai összetételének változása kis tavak feltöltődése során. *Hidrologiai Közlöny* 77. évf. 1–2. sz. 92–93.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ (1985): *A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje*. Békéscsaba – Szeged
- CSALOG JÓZSEF (1941): Középkori út Medina határában. *Dolgozatok a m. kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 16. 173–175.
- CSERNY TIBOR (2002): A balatoni negyedidőszaki üledékek kutatási eredményei. *Földtani Közlöny* 132. évf., különszám. 193–213.
- CSERNY TIBOR – NAGYNÉ BODOR ELVÍRA – TULLNER TIBOR (2008): A Balaton földtani kutatásának eredményei. *Hidrologiai Közlöny* 88. évf. 6. sz. 39–42.
- CSERNY TIBOR – TULLNER TIBOR (2009): A Balaton üledékeinek szedimentológiai, ásványtani, geokémiai tulajdonságai. *Hidrologiai Közlöny* 89. évf. 6. sz. 205–208.
- DÁLNOKI ORSOLYA (2002): Római kori kutak Pannonia provinciában. In Füleky György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Az épített környezet változása*. Gödöllő. 124–131.
- GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.) (1992): *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Budapest.
- FEJÉR László (szerk.) (2001): *Vizeink krónikája. A magyar vízgazdálkodás története*. Budapest.
- FITZ JENŐ (2003): *Gorsium-Herculia*. Székesfehérvár.
- GÁBRIS GYULA (2008): A Balaton évezredes szintváltozásai. In Antal Géza – Tóth József – Wilhelm Zoltán (szerk.): *A Balatonról. Lóczy Lajos emlékére*. Pécs. 159–168.
- GYÖRFFY GYÖRGY – ZÓLYOMI BÁLINT (1994): A Kárpát-medence és az Etek egy évezreddel előtt. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest. 13–37.
- GYULAI FERENC (1986): A növénytermesztés emléke a Fonyód–Bélatelep Árpád-kori településről. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18. 135–157.
- GYULAI FERENC. (1987): A gyümölcs és szőlőtermesztés emlékei Fonyód–Bélatelep Árpád-kori településről. *Zalai Múzeum* 1. 123–155.
- GYULAI FERENC. (2008): *A történeti ökológia alapjai*. Gödöllő.
- GYULAI FERENC: *Archaeobotany in Hungary. Seed, Food and Beverage Remains in the Carpathian Basin from the Neolithic to the Late Middle Ages*. Budapest.
- GYULAI FERENC – HERTELENDI EDE – SZABÓ ILONA (2010): Plant remains from the early medieval lakeshore settlement Fonyód – Bélatelep (Lake Balaton, Hungary) with especial emphasis on the history of fruit cultivation in Pannonia. *Vegetation History and Archaeobotany* 1. 177–184.
- HARKAY MÁTÉ (1996): A Kis-Balaton-rekonstrukció és környezeti hatásai. In Költő László – Vándor László (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világából*. Kaposvár – Zalaegerszeg. 7–13.
- HONTI SZILVIA – NÉMETH PÉTER GERGELY – SIKLÓSI ZSUZSA (2007): Balatonboglár–Berekre-dűlő és Balatonboglár–Borkombinát. In Szerk. Belényessy Károly – Honti Szilvia – Kiss Viktória (szerk.):

- Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest – Kaposvár. 167–177.
- IHRIG DÉNES (szerk.) (1973): A magyar vízszabályozás története. Budapest.
- JAKAB, GUSZTÁV – SÜMEGI, PÁL. (2007): The macrobotanical remains from Baláta-tó. In: Zatykó, Csilla – Juhász, Imola – Sümegi, Pál (Ed.): *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Budapest. 247–249.
- JAKAB GUSZTÁV – SÜMEGI PÁL (2007): The vegetation history of Baláta-tó. In Zatykó, Csilla – Juhász, Imola – Sümegi, Pál (Ed.): *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Budapest. 251–253.
- JAKAB GUSZTÁV – SÜMEGI PÁL (2011): *Negyedidőszaki makrobotanika*. Szeged.
- KISS ANDREA (2004.): Vízfolyások a hazai nagy tavak medencéiben: Balaton és Fertő folyók? In: Füleky György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Víz a tájban*. Gödöllő. 273–279.
- KISS ANDREA (2009): „Rivulus namque, qui dicitur Fuk, fluens de prefato lacu”. Fok, Sár, Foksár. In Szerk. Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Budapest. 49–63.
- KISS ANDREA. (2010): Az 1340-es évek árvizei, vízállás-problémái és környezetük. In Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): „*Fons, skepsis, lex*”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 181–193.
- KISS TÜNDE (2004): A Sió-völgy római településtörténete terepkutatások, légifotók elemzése és környezet-régészeti adatok elemzése alapján. In Füleky György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Víz a tájban*. Gödöllő, 249–254.
- KULCSÁR GABRIELLA (2001): *Ordacsehi, Kistöltés. Régészeti kutatások Magyarországon*. 198–199.
- KULCSÁR GABRIELLA (2002): Ordacsehi – Kistöltés. In *A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000-2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés. II. Somogy megyei Múzeumok Közleményei* 15. 23–28.
- KUZSINSZKY BÁLINT (1920): *A Balaton környékének archaeológiája*. Budapest.
- LÓKI JÓZSEF – SCHWEITZER FERENC (2001): Fialat homokmozgások kormeghatározási kérdései a Duna-Tisza közti régészeti feltárások tükrében. *Közlemények a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetéből*. Tom. 221. 175–181.
- MARTON TIBOR – SERLEGI GÁBOR (2007): Balatonlelle–KenderfőLásd In: Belényessy Károly – Honti Szilvia – Kiss Viktória (szerk.): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Budapest – Kaposvár. 139–146.
- MEZŐSI GÁBOR (2008): *Magyarország környezetföldrajza*. Szeged.
- MEZŐSI GÁBOR (2011): *Magyarország természetföldrajza*. Budapest.
- MÉSZÁROS ORSOLYA – SERLEGI GÁBOR (2011): Környezeti változások hatása a középkori településviszonyokra a Dunántúlon. *Archaeologiai Értesítő* 136. 215–235.
- MOLNÁR ISTVÁN – SIPOS CARMEN (2013): A középkori talajvíz-szint változására utaló jelek a Balatonlelle-Rádpusztai Árpád-kori telepen. In: Varga Máté (szerk.): *Fialat Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Kaposvár, 19–32.
- MÜLLER, GERMAN – WAGNER, FRANK (1980): A Balaton karbonát üledékeinek kifejlődése a klimatikus és emberi hatások tükröződése. *Hidrológiai Közlöny* 60. évf. 11. sz. 509–518.
- NÁDORFI, GABRIELLA (2012): Előzetes jelentés a szabadbattyáni késő római kori épület feltárásáról. In: *A Seuso-kincs és Pannonia. Magyarországi tanulmányok a Seuso-kincsről. I. kötet. Régészet*. Pécs. 112–138.
- NAGYNÉ, BODOR ELVIRA – CSERNY, TIBOR (1997): A Keszthelyi-öböl vízzel borítottágának fejlődéstörténete. *Hidrológiai Közlöny* 77. évf. 1–2. sz. 98–100.
- NAGYNÉ, BODOR, ELVIRA – CSERNY, TIBOR (1998): A Szigligeti-öböl vízzelborítottágának fejlődéstörténete a palinológiai vizsgálatok eredményei alapján. *Hidrológiai Közlöny* 78. 5–6. sz. 364–366.
- NYÁRI DIÁNA – KISS TÍMEA (2005): Holocén futóhomok-mozgások Bács-Kiskun megyében régészeti leletek tükrében. *Cumania* 21. 83–93.
- NYÁRI DIÁNA – KISS TÍMEA – ROSTA SZABOLCS – SIPOS GYÖRGY – GEIGER JÁNOS (2008): Emberi tevékenység következtében történt geomorfológiai változások vizsgálata egy Kiskunhalas melletti régészeti ásatás területén. In Szabó Valéria – Orosz Zoltán – Nagy Richárd – Fazekas István (szerk.): *IV. Magyar Földrajzi Konferencia*. Debrecen, 112–119.

- NYÁRI DIÁNA – ROSTA Szabolcs (2009): Középkori szántás a homok alatt Kiskunhalas határában. *Halasi Múzeum* 3. 27–34.
- ORTVAY TIVADAR (1882): *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. Budapest.
- PADISÁK JUDIT (2005): *Általános limnológia*. Budapest.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS (1995–1997): Középkori régészetünk újabb eredményei és a környezeti régészet. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. 21–41.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS (2000): Középkori településeink környezetrégészeti kutatásának lehetőségei. In R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem*. Budapest. 273–286.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE JUDIT – SERLEGI GÁBOR (2013): „De mit tettek értünk a rómaiak?“. Textilművesség, klíma és a Balaton a Kr. u. 4. századi Dunántúlon. *Ókor* 12. évf. 3. sz. 68–79.
- PINKE ZSOLT (2011): Középkori tájformálás. Az erdeit veszített Hortobágy-Sárrét. *Élet és Tudomány* 66. évf. 45. sz. 1421–1423.
- PÓCZY KLÁRA (1980): *Közművek a római kori Magyarországon*. Budapest.
- PROHÁSZKA PÉTER (2011): Észrevételek Pannonia I. és Valeria késő római és kora népvándorlás kori aranyérem forgalmához. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12. évf. 155–169.
- RÁCZ LAJOS (2008): Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. In Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság, gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest. 21–35.
- ROKOB KRISZTINA – BUCZKÓ KRISZTINA – VÖRÖS LÁSZLÓ (2008): A Balaton vízszint-változásainak és vízminőségének rekonstrukciója kovamoszatok alapján a Siófoki-medencében. *Hidrológiai Közöny* 88. évf. 6. sz. 175–178.
- ROKOB KRISZTINA (2009): A balatoni kovamoszatok, mint a vízi környezet változásának indikátorai. *Hidrológiai Tájékoztató* 48. évf. 1. sz. 18–20.
- SÁGI KÁROLY (1968): A Balaton szerepe Fenékpusztá, Keszthely és Zalavár IV-IX. századi történetének alakulásában. *Antik Tanulmányok* 15. 15–46.
- SÁGI KÁROLY (1968): A Balaton vízállástendenciái 1863-ig a történeti és kartográfiai adatok tükrében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 7. 441–462.
- SÁGI KÁROLY (1970): Egy történeti vita természettudományi kapcsolatai. *Földrajzi Értesítő* 19. évf. 2. sz. 200–207.
- SÁGI KÁROLY (1971): Újabb balatoni vita. (Válasz dr. Bendefy László észrevételeire.) *Földrajzi Értesítő* 20. évf. 4. sz. 485–490.
- SERLEGI GÁBOR (2007): A balatonkeresztúri „vízmerce”. Környezetrégészeti információk a Balaton déli partjának római kori történetéhez. In Bíró Szilvia (szerk.): *FIRKák I. Fialat Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete*. Győr. 297–317.
- SERLEGI GÁBOR (2009): „The Waterlogged Century”. In Bíró Szilvia (szerk.): *Ex Officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr. 501–514.
- SIMONYI DEZSŐ (1962): Fenékvár ókori neve. *Antik Tanulmányok* 9. évf. 13–30.
- SIMONYI DEZSŐ (1969): Megjegyzések Sági Károly balatoni „földrajzi kép”-éhez. *Földrajzi Értesítő* 18. évf. 260–262.
- SÓFALVI ANDRÁS – NAGY BORBÁLA – SKRIBA PÉTER (2007): Balatonlelle–Országúti-dűlő és Balatonlelle–Felső-Gamász. In Belényessy Károly – Honti Szilvia – Kiss Viktória (szerk.): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Budapest – Kaposvár. 151–162.
- SÜMEGI PÁL (2001): A Kiskunság a középkorban – geológus szemmel. In Horváth Ferenc: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest. 313–317.
- SÜMEGI PÁL – BODOR ELVIRA – JUHÁSZ, IMOLA. – HUNYADFALVI, Z. – MOLNÁR, S. – HERBICH, K. – SZEGVÁRI, G. – IMRE, M. – TÍMÁR, G. (2004): A balatoni déli autópálya régészeti lelőhelyeinek környezettörténeti feldolgozása. In Ilon Gábor (szerk.): *Mómos III. Óskoros kutatók III. összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés*. Szombathely. 399–420.
- SÜMEGI PÁL – BODOR ELVIRA – JUHÁSZ IMOLA – HUNYADFALVI, Z. – HERBICH KATALIN – MOLNÁR

- SÁNDOR – TIMÁR GÁBOR (2007): A Balaton déli partján feltárt régészeti lelőhelyek környezettörténeti feldolgozása. In Belényesi Károly – Honti Szilvia – Kiss Valéria (szerk.): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Szerk.. Kaposvár–Budapest. 241–253.
- SÜMEGI, PÁL – TÖRÖCSIK, TÜNDE – JAKAB, GUSZTÁV – GULYÁS, SÁNDOR – POMÁZI, PÉTER – MAJKUT, PÉTER – PÁLL, GERGELY DÁVID – PERSAITS, GERGÓ – BODOR, ELVIRA (2009): The environmental history of Fenékpusztá with a special attention to the climate and precipitation of the last 2000 years. *Journal of Environmental Geography* vol. 2. no. 3-4. 5–14.
- SÜMEGI PÁL. – HEINRICH-TAMÁSKA, ORSOLYA – TÖRÖCSIK, TÜNDE – JAKAB, GUSZTÁV – POMÁZI, PÉTER. – MAJKUT, PÉTER – PÁLL, GÁBOR DÁVID – PERSAITS, GERGÓ – BODOR, ELVIRA (2011): Reconstruction of the environmental history of Keszthely–Fenékpusztá. In Heinrich-Tamáská, Orsolya (Hrsg.): *Keszthely – Fenékpusztá im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 541–572.
- SÜMEGI PÁL – GULYÁS SÁNDOR – MOLNÁR DÁVID – SZELEPCSÉNYI ZOLTÁN (2012): A Kárpát-medence erdőssztyepp területének negyedidőszak végi fejlődéstörténete. In Rakonczi János – Ladányi Zsuzsanna – Pál-Molnár Elemér (szerk.): *Sokarcú klímaváltozás*. Szeged. 9–35.
- SZABÓ KÁLMÁN (1938): *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Budapest.
- SZALÓKY ILDIKÓ. – BÓDIS JUDIT (2004): A Lellei-Bozót és a Szemesi-berek élőhelyei. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16. évf. 279–289.
- SZLÁVIK LAJOS (2005): A Sió-vízrendszer szabályozásának és a balatoni vízpótlás gondolatának történeti áttekintése. *Vízügyi Közlemények* 87. évf. különszám. 365–379.
- TAKÁCS KÁROLY (2000): Árpád-kori csatornarendszerek kutatása. In R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem*. Budapest. 73–106.
- TAKÁCS KÁROLY (2001): Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein II. rész. *Korall* 2. évf. 3–4. sz. 297–314.
- TULLNER, TIBOR – CSERNY, TIBOR (2003): New aspects of a lake-level changes: Lake Balaton, Hungary. *Acta Geologica Hungarica* 46. évf. 2. sz. 215–238.
- VIRÁG ÁRPÁD. (1998): A siófoki római kori zsilip hipotézisének története. *Vízügyi Közlemények* 80. évf. 4. sz. 604–623.
- VIRÁG ÁRPÁD (2005): *A Sió és a Balaton közös története (1055–2005)*. Budapest.
- ZATYKÓ, Csilla (2008): The medieval environmental of the lake Balatá area in the light of geology and documentary sources. In Szabó, Péter– Hédl, Radim (Ed.): *Human Nature. Studies in Historical Ecology and Environmental History*. Brno. 124–129.
- ZATYKÓ CSILLA. (2010): Természeti táj – emberformálta táj: a középkori környezet rekonstrukciójának lehetőségei. In Benkó Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Budapest. 839–852.

G. TÓTH PÉTER

galisztoth@gmail.com DOI 10.14232/belv.2014.3.4

*Egy Marsigli-térkép margójára**

Észrevételek Csanád város topográfijához

— *Comments on a Marsigli Map*
Observations about the Topography of Csanád City —

Abstract The aim of this essay is to present a map created by the Italian topographer and engineer Luigi Ferdinando Marsigli. This map is regarded as the most important source of the topography of Csanád in the Middle Ages. Although the orientation of the map is not indicated, it can be inferred from the corresponding compass directions on another map of general Marsigli's workshop which depicts the city in the valley of the Maros river. Another important clue is the description of the Turkish traveller Evlia Celebi. His travelogue verifies our statement, namely that the map is west-up oriented. In addition, the measurements of the fortification can be determined with the linear bars and their known measure units (Vienna fathom). In the city churches and steeples are indicated, but unfortunately they cannot be identified due to the lack of written sources and archaeological findings. As a consequence, Marsigli's map cannot be projected on the present layout of the city.

KEYWORDS Marsigli, map, Csanád, castle, church, topography, Marsigli map

Aki Csanád – vagy korábbi nevén Marosvár – gazdag középkori története iránt érdeklődik, sajnálatos módon semmilyen korabeli ábrázolást nem talál a településről, amely annak topográfijához adatokkal szolgálhatna. Írott forrás sem áll a kutató rendelkezésére, ami részletesen bemutatná a püspöki székhely városszerkezetét és nevezetesebb épületeit. A helység mai képéből sem lehet következtetéseket levonni, minthogy az radikálisan megváltozott 1701 márciusa után, amikor – az 1699. évi karlócai békeszerződésben foglaltaknak megfelelően – a demilitarizált határsávba eső várat osztrák tisztek puskaporral felrobbantották, az árkokat a kirendelt jobbagyok feltöltötték, a kőanyagot pedig – mint az történni szokott – a település házaiba építették be.¹

E körülmények között különösen felértékelődik az a térkép, ami a tudós polihisztor bolognai gróf, Luigi Ferdinando Marsigli műhelyében készült Csanádról, még 1697-ben, azaz a védművek lebontása előtt.² Marsigli, vagy latinosan Marsilius, részese volt a Magyarország

* A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ BOROVSKY 1896. 264.; BOROVSKY 1897. 79.; OROSS 2013. 127.

² KISARI BALLA 2005. 184., 299. 32. sz. A 41x28 cm méretű, 1:1300 méretarányú térkép a jelentős Marsigli hagyaték részeként a bolognai egyetemi könyvtárban található, jelzete: BUB Ms. 21/31 (42).

felszabadításáért folytatott harcoknak,³ mitöbb a török háborúk korában a legjobban ismerte Magyarországot. A császári sereg hadmérnökeként nem csak számos utat és hidat épített, de ő térképezte fel Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti mintegy 850 kilométeres határszakaszt a karlócai békekötést követő két évben, 1682 és 1702 között pedig több mint ezer térképet készített Magyarországról és a Balkán-félszigetről.⁴ Marsigli nem volt képzett kartográfus, de mindent elkövetett, hogy a lehető legmagasabb színvonalúak legyenek a térképei. Többtucat, megfelelő kvalitással rendelkező munkatársa volt, akiket saját grófi vagyonaiból és császári tisztii jövedelméből fizetett. Továbbá levelezésben állt kora neves csillagászaival, egyetemi tanárokkal, akiktől kiváló minőségű műszereket és szakkönyveket kapott. Mivel a térképeken sok esetben nem állapítható meg a szerző és a rajzoló neve, ezért Kisari Balla György a Marsigli-műhely elnevezést használta.⁵

A Csanádot ábrázoló térkép egyik legnagyobb hiányossága a tájolás, ami az egyes helységek nagyléptékű térképeinél csak ritkán került feltüntetésre. A talányt azonban úgy tűnik hogy meg lehet oldani, még pedig megnyugtató módon két, egymást alátámasztó forrás segítségével is. Az egyik egy szintén a Marsigli-műhely által készített térkép, amely a Maros alsó folyását ábrázolja igen részletesen Aradtól Szegedig.⁶ E térképen szerencsénkre nem csak ponttal jelölték Csanád helyzetét, mint a műhely tucatnyi más, a térséget ábrázoló rajzán, hanem kivehetőek a település konkrét körvonalai is. Eszerint a kifejezetten Csanádot ábrázoló térkép nyugati tájolású és mintegy 70 fokkal kell balra elforgatni, ha a mai északi tájolású térképeinken el akarjuk helyezni.⁷ Csanád várának átvezető bejárata tehát a nyugati oldalán volt, kapuja pedig Szeged felé nézett, ahonnan már a római korban is út vezetett a településre, minthogy az a Pannonia és Dacia provinciákat összekötő út egyik állomásaként szolgált.⁸ Ezt a tájolást támasztja alá a török világtutató, Evlia Cselebi útleírása is, aki 1665 körül járt Csanádon, vagyis csak három évtizeddel az említett térképek készülte előtt. Beszámolójában hármasságú tagolású városszerkezet képét tárja az olvasó elé,⁹ amiből az általa belső és középső várként említett rész látható csak Marsigli térképein, a „külső nagy város” nem. Cselebi leírása nem hagy kétséget az egyes városrészek és a térkép elemeinek megfeleltetése terén. A belső várnak „kettős erős vaskapuja” van,¹⁰ ami minden bizonnyal a térképen is jól látható barbakánra utal,¹¹ a „középső vár tömésfal kerítésű palánka; nyugoti oldalon van egy kapuja”,¹² a külső nagy városnak – amely szintén tömésfal

³ KISARI BALLA 2005. 51–62, 81–85.

⁴ KISARI BALLA 2005. 87–98.

⁵ KISARI BALLA 2005. 94–95.

⁶ KISARI BALLA 2005. 215, 363–364. 104–105. sz. A térkép bolognai jelzete: BUB Ms. 48/26. Az 1690-es években készült térkép mérete 21×39 cm, tájolását nézve keletelt, méretaránya kb. 1:250 000. Külön érdekessége az erdők és mocsarak aprólékos megrajzolása.

⁷ Csanád e térképi ábrázolásának egyetlen kérdéses pontja a Maros azon éles kanyarulatához való helyzete, ahol a tekergőző folyó északnyugati irányba, Szeged felé veszi az útját. Ugyanis a település attól nyugatra, nem pedig keletre helyezkedik el. Így vagy a Csanádot rajzolták a kelleténél keletebbre vagy a Maros nevezett kanyarulatát nyugatabbra. Szerencsére mindez nem befolyásolja magának a városnak a megfelelő irányban történt ábrázolását és ezáltal érvelésünk helytállóságát.

⁸ LAKATOS 1972. 214–219., KOSZTA 2000. 42–44.

⁹ CSELEBI 1908. 222–223.

¹⁰ CSELEBI 1908. 222.

¹¹ Talán Lázár deák térképén is ez a barbakán látható, mint Csanád a legjellegzetesebb védműve, hacsak nem a fantázia szüleménye a település ábrázolása, ami az egyik legkidolgozatlanabb a püspöki székhelyek tekintetében.

¹² CSELEBI 1908. 223.

kerítésű palánk – „három kapuja van, melyek egyike keletre, a másik nyugotra, a harmadik északra nyíló kapu.”¹³ Így Cselebi alapján bizonyosak lehetünk benne, hogy Marsigli térképe csak a belső és középső várat ábrázolja, továbbá hogy a középső vár egyetlen kapuja nyugat felé nézett. Jóllehet Cselebi, a török történetírás hagyományait követve, nem mindig közölt pontos adatokat, sőt gyakran túlzásokba esett, ami miatt megfelelő forráskritikával kell kezelni az amúgy igen értékes forrást,¹⁴ de az égtájak terén több mint valószínű nem hibázott. Muszlim lévén már csak a mindennapi vallásgyakorlása érdekében is tisztában kellett hogy legyen az égtájakkal. A külső város általa említett három kapuja közül az északi nyilván a marosi rév felé nézett, amely átkelőhely már a kezdetektől a település stratégiai jelentőségét adta,¹⁵ míg a keleti kapun áthaladó út vezetett tovább Arad és Temesvár felé. Cselebi az egyes városrészekben található házak számát is megadta, eszerint a középső várban 185, míg a külső városban 350 ház volt. Azt is megjegyezte, hogy a külső a legtágasabb városrész és hogy itt minden háznak kertje is van. A belső várban kevesebb mint egy tucat épületet említett, amelyek elsősorban a keresztény templomokból átalakított dzsámik, továbbá tisztviselők házai, illetve hadi és élelmiszer raktárak. Így Cselebi 550 körülre tette a csanádi házak számát, amely adatot persze nem lehet készpénznek venni, de talán érdemes összevetni Szegeddel, amelyet közvetlen Csanád előtt mutat be útleírása. Szeged, ahonnan valamivel több mint hat órányi utazással jutott el Csanádra, házainak számát pedig több mint ötször annyira, összesen 3000-re becsülte a török világutazó.¹⁶ A turkulógus Káldy-Nagy Gyula által közzétett 16. századi török összeírások hasonló, de valamivel nagyobb különbséget mutatnak a két település között, ugyanis ezek szerint Csanádon 1567-ben és 1579-ben is 80,¹⁷ míg Szegeden 1570-ben 691 családot számláltak.¹⁸

Sajnos Marsigli Csanádról készült térképén szinte kizárólag a katonai védművek, várfalak, bástyák és árkok lettek ábrázolva, utcák és házak, valamint a település Cselebi által külső nagy városnak nevezett, vizes árkon kívül eső része nem. Csupán négy, valószínűleg egyházi épület maradványa látható a nevezetes térképen, egy a középső vár nyugati végén, az árok közelében, a többi a belső várban. Jóllehet a tájolás nem lett feltüntetve a térképen, viszont mértékléc kettő is. Egy 60 bécsi öl beosztású mértékléc a térkép bal oldalán látható város, egy 15 bécsi öl beosztású pedig a jobboldalon látható várfal-metszet méreteit hivatott szemléltetni. A hazai szakirodalomban még senki sem foglalkozott a mértéklécek segítségével levonható méretbeli következtetésekkel, holott az alkalmazott mértékegység, a bécsi öl (1,896 m) ismerete alapján egész pontosan meg lehet becsülni a térképen ábrázoltak méretét. Ezek szerint a nagyjából téglalap alaprajzú belső vár oldalai 72 és 98 méteresek, területe pedig 0,7 hektár volt. Ezt a belső, kő és téglából építészeti várat három oldalról a Maros által táplált vizesárok vette körül, a negyedik oldalon pedig a több mint kétszer akkora területű, palánk kapcsolódott hozzá, amelyet ugyanaz a vizesárok kerített körül. E – Cselebi szerint középső – vár oldalai 119 és 132 méteresek voltak a mértékléc alapján, területe pedig ekképp 1,57 hektár. Így a térképen ábrázolt, körül árkol terület összesen 2,26 hektár kiterjedésű volt.¹⁹ Cselebi a belső és középső vár kerületeként 700 és 1000 lépést adott meg, ami

¹³ CSELEBI 1908. 223.

¹⁴ CSELEBI 1904. X, XIV.

¹⁵ SZENTKLÁRAY 1898. 664.

¹⁶ CSELEBI 1908. 221.

¹⁷ KÁLDY-NAGY 2000. 15–17.

¹⁸ KÁLDY-NAGY 2008. 13–18.

¹⁹ Vö. KUBINYI 2000. 110.: A váci vár alapterülete (ti. 2,8 ha) megfelel a többi korai püspökvárnak, és azt mutatja, hogy a várban a püspökön és a káptalanon kívül mások is lakhattak. Mivel Csanádon, ahol köztudottan ispáni

arányait tekintve tökéletesen megfelel a várfalak térképről leolvasható hosszúságának. A falak magassága 7-8 méter, vastagsága 2 méter, a vizesárok pedig közel 3 méter mélységű volt.

Hogy mikor nyerhették el a csanádi védművek a térképen látható formájukat? Erre a kérdésre egy vatikáni forrásra támaszkodva próbálhatunk meg válaszolni. Hangácsi Albert csanádi püspök (1457–1466) a törökveszély miatt Csanádot sáncokkal és kőfalakkal akarta körül vetetni. A püspök, az ehhez szükséges anyagiak előteremtése érdekében, 1459. október 11-én – miután Mátyás királytól az építkezéshez az engedélyt megkapta – arra kérte a pápát, szorítsa rá a csanádi székeskáptalant, hogy a várépítésből a város tulajdonosaként szintén vegye ki a maga részét.²⁰ Végül a költségeket a székeskáptalan volt kénytelen állni és 1462. augusztus 17-én, amikor Mátyás király a Havasalföldön táborozó török ellen vonulva Csanádra érkezett, már álltak az új várfalak.²¹ Noha e védművek a Csanádot ért két legnagyobb támadás, Dózsa György 1514. évi sikeres²² és a Cserepovics Miklós vezette szerbek 1550. évi többhetes sikertelen ostroma²³ során erősen megrongálódhattak, viszont gyors helyreállításuk valószínűleg a Mátyás-kori kialakítást követte. Ismerve a vár további történetét, megállapítható, hogy nem bírt túl túlzott jelentőséggel a török háborúk alatt,²⁴ nagyobb mérvű átépítése sem lehetett indokolt. Így feltételezhető, hogy a Marsigli-műhely térképén ábrázolt várfalak is még a késő középkori eredetűek.

A Marsigli-műhely e térképén a vár alaprajza felett annak látképe is megtalálható, ezen a falak és bástyák mellett csupán három torony vonja magára a szemlélő figyelmét. A három toronyból kettő még elég jó állapotban volt ekkor, tetőzete is épségben volt, míg az a harmadikról már hiányzott. A toronyok magassága hozzávetőlegesen 27 méter lehetett, formájukból kiindulva pedig nem török-kori minaretek voltak. Cselebi maga is megemlíti a belső vár leírásánál, hogy ott keresztény templomokból alakított minaretes dzsámik voltak, szám szerint négy.²⁵ A toronyok

székhely és királyi sókamara is volt, csak a belső és középső vár összterülete közelíti meg ezt a nagyságot, erős a gyanúnk, hogy eredetileg az egész körülárkolt terület volt a vár, amely keleti felén később építették a szilárd fallal rendelkező belső várat, ami kifejezetten a székesegyházat és a környező egyházi épületeket hivatott védelmezni. Lásd következő bekezdés!

²⁰ *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia. II.* ab Augustino Theiner. Roma, 1860. 339–340. (517. sz.)

²¹ BOROVSKY 1897. 77.; BOROVSKY 1896. 362.; G. TÓTH 2010. 127.

²² Fekete Nagy Antal hathatós érvelést követően arra a figyelemreméltó álláspontra jutott, hogy Csanádot nem ostrommal foglalták el a felkelők. A történetíró Brutus, Jovius és Istvánffy által csanádi csataként és ostromként elbeszéltek valójában Nagylaknál történtek. Csanád, miután püspökét, Csáki Miklóst Dózsa György karóba húzatta és a székeskáptalan tagjai a legfontosabb értékeikkel és irataikkal még időben elmenekültek, önként meghódolt a kereszties seregrész előtt. BARTA – FEKETE 1973. 99–100. Így jóval kisebb pusztítással kell számolnunk, mint az a régebbi szakirodalom tartotta. Erre mutat az is, hogy Karácsonyi János – sokak által átvett – álláspontja, miszerint Szent Gellért ereklyéinek akkor veszett nyoma, amikor Dózsa serege felégette és feldúlta a várost, 1980-ban megdőlt. Borsa Gedeon hívta fel a figyelmet arra, hogy a Gyulai Kelemen csanádi éneklőkanonok és címzetes szőrényi püspök megbízásából 1519-ben Rómában nyomtatott Gellért-legenda szerint még akkor is Csanádon nyugodtak a szent maradványai és ennek fényében Karácsonyi vélekedése hibás. KARÁCSONYI 1887. 183–184.; KARÁCSONYI 1925. 150–151.; BOROVSKY 1896. 150.; BOROVSKY 1897. 77.; BORSÁ 1980. 383.; BORSÁ 1997. 333–334.

²³ BOROVSKY 1896. 180–182.

²⁴ Ami a törököket illeti, 1551. szeptember 28-án puskaelövés nélkül, szabadelvonulást garantáló szerződés fejében adta át a részükre Csanádot a kis létszámú, magára maradt őrség. 1551. november 28. körül a magyarok visszafoglalták ugyan a várost, de Temesvár 1552. július 27-i eleste után nem sokkal ismét török kézre került Csanád. Ezt követően a magyaroknak csak 1595 és 1597 végén sikerült, hasonlóan rövid időszakra, felszabadítani a várost. BOROVSKY 1896. 187–189.; BOROVSKY 1897. 78.; Cselebi 1904. 6.

²⁵ Cselebi 1908. 222.; Borovszky Samu szerint a törökök olyannyira mecsetté átalakították székesegyházat, hogy

azonos alakúak és méretűek, továbbá az alaprajzra pillantva kitűnik, hogy egymáshoz képest szabályos rendben helyezkednek el. Bár nem látni hozzájuk csatlakozó épületet, viszont egy fal-darab, ami összeköt két tornyot, párhuzamosan fut a belső és a középső várban látható apszissal rendelkező, tehát egyházi építménnyel. Felmerül a gyanú, hogy a tornyok esetleg kiegészíthetők egy negyedikkel és egy a többenél nagyobb egyházi épülethez tartoztak, amely a már említett két templommal azonosan nagyjából északkeleti tájolású volt.²⁶ Vajon itt állt az a négytornyú székesegyház, amelyet analógiák alapján már Henszlmann Imre feltételezett Csanádon?²⁷ Igaz, hipotézise – miszerint az Árpád-kori magyarországi székesegyházak építésénél általánosan négysaroktornyos alaprajzi elrendezést követtek – mára túlhaladottá vált.²⁸ A csanádi székesegyház külleméről, tornyainak számáról semmilyen leírással sem rendelkezünk. Annyit lehet mindössze kikövetkeztetni, hogy azt Szent Gellért vértanúságának háromszázadik évfordulójára építettek újjá, gótikus stílusban.²⁹

Végezetül a szóban forgó térképen látható vár alaprajzának a település mai utcahálózatára való vetítésének problematikáját kell megemlítenünk. A fő nehézséget az jelenti e téren is, hogy nem maradt fenn írott forrás, amely a középkori Csanád topográfijáról kellően tájékoztatna, másrészt a jelenleg rendelkezésre álló kevés régészeti lelet jelentette adat is túlságosan bizonytalan. Noha 1868-ban a 18. századi barokk Szent Gellért plébániatemplom bontásakor megtalálták egy középkori templom maradványait, de hogy melyikét, azt egészen biztosan nem tudni.³⁰ Szakszerű régészeti ásatás nem előzte meg a régi templom bontását és az új építését, Römer Flóris és Henszlmann Imre is csak megtekinteni tudta a munkálatokat és a napvilágra került leleteket. A megtalált középkori templom egy többször újjáépített egyházi épület volt, amelyben Henszlmann Imre, Heitelné Móré Zsuzsa és Benkő Elek – különböző eszmefuttatás alapján – a Boldogságos Szűzről nevezett bencés monostort látta,³¹ míg Dávid Katalin a Szent Üdvözítő ortalma alatt álló társaskáptalan egyházát.³² Még ha biztosan tudnánk is hogy melyik templom lett megtalálva, akkor is teljesen kérdéses lenne a Marsigli-térképen látható romos épületek valamelyikével azonosítani. Mindössze annyi valószínűsíthető, hogy a belső vár egyházi épületei a mai Szent Gellért plébánia közelében álltak. Benkő Elek jogosan állapította meg, hogy a magyar kutatás Csanád középkori fő topográfiai elemeinek rögzítése kapcsán eljutott addig, ameddig a fennmaradt írott források segítségével eljuthatott. Ezen a spekulatív szinten túllépni már csak a régészeti kutatással lehet, ugyanis csak ez szolgáltathat új forrásbázist a kérdés további vizsgálatához.³³ Csak remélni tudjuk, hogy ez valóban így lesz, és hogy a csanádi püspökség alapításának ezredik évfordulójához közeledve megélnénk a téma iránti érdeklődés. *

1701-ben, amikor a várat puskaporral szétvetették, az osztrák tisztek teljesen török építménynek nézték s azt is széthányták. Lásd BOROVSKY 1897. 88.

²⁶ Nem ritka, hogy egy középkori templom tengelye eltér a csillagászati kelet-nyugat iránytól. A tájolás keletészöge gyakran negatív, azaz az északi irányba tér ki. Lásd GUZSIK 1996. 181–184.

²⁷ HENSZLMANN 1871. 15.

²⁸ BENKŐ 2004. 49.

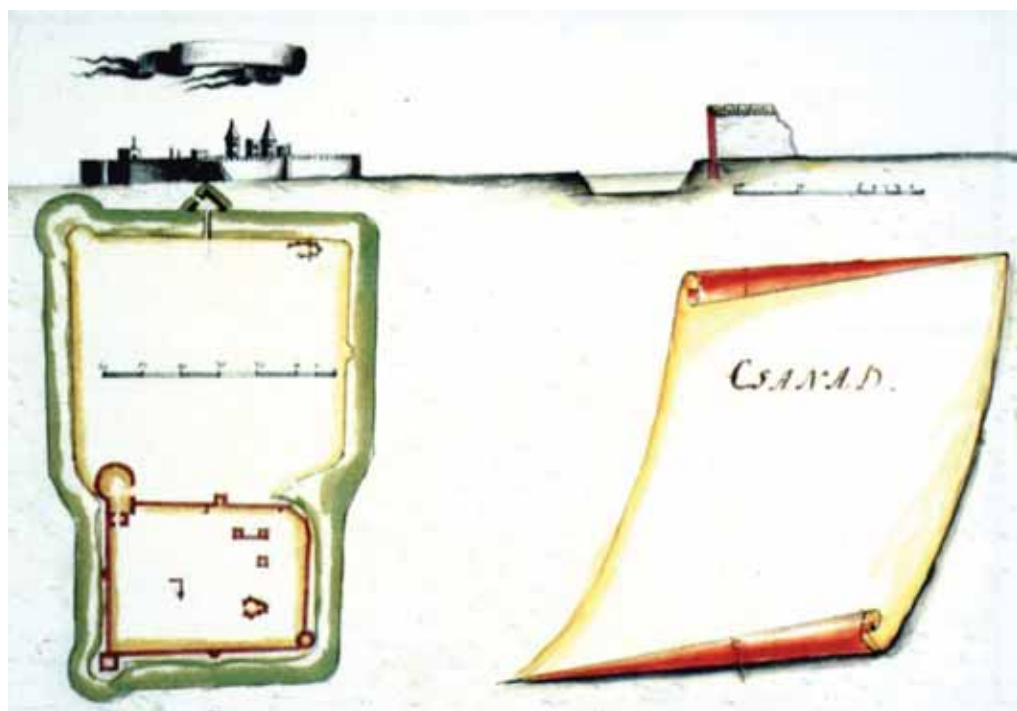
²⁹ Borovszky Samu VI. Kelemen pápa okleveleinek tanúsága alapján tette az 1340–1345. évekre az építkezéseket. BOROVSKY 1897. 87., 95. Ugyanerre a következtetésre jutott Juhász Kálmán is: JUHÁSZ 1946. 39–40., 45–46., 64–66. Továbbá azt is feltételezte Juhász, hogy a templom felszentelésének és Gellért ereklyéi átvitelének ünnepeit éppen Szent Gellért vértanúságának háromszázadik évfordulóján, 1346. szeptember 24-én tartották. JUHÁSZ 1946. 66.

³⁰ BENKŐ 2000. 197.

³¹ HENSZLMANN 1871. 13–16.; HEITELNÉ MÓRÉ 2001. 267–274., 270–271.; BENKŐ 2004. 50–51.

³² DÁVID 1974. 14–16.

³³ BENKŐ 2000. 197–198.

1. ÁBRA ❖ Csanád vára (KISARI BALLA 2005. 299. 32. sz., BUB Ms. 21/31 [42])

2. ÁBRA ❖ A Maros alsó folyását ábrázoló térkép nyugati fele (KISARI BALLA 2005. 363. 104. sz., BUB Ms. 48/26.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARTA GÁBOR – FEKETE NAGY ANTAL (1973): *Parasztháború 1514-ben*. Budapest.
- BENKŐ ELEK (2000): Jegyzetek a nagycsanádi Szent Gellért-szarkofághoz. In Kredics László (szerk.): *Válaszútton: pogányság–kereszténység, kelet–nyugat*. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Veszprém. 193–203.
- BENKŐ ELEK (2004): A nagycsanádi Szent Gellért szarkofág. In Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár. 35–59.
- BOROVSKY SAMU (1896): *Csanád vármegye története 1715-ig I*. A vármegye általános története. Budapest.
- BOROVSKY SAMU (1897): *Csanád vármegye története 1715-ig II*. A vármegye részletes története. Budapest.
- BORSA GEDEON (1980): Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda. *Magyar Könyvszemle* 96. évf. 4. sz. 377–384.
- BORSA GEDEON (1997): Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda. In Borsa Gedeon: *Könyvtörténeti írások II*. Budapest. 329–335.
- Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai I*. A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Budapest, 1904.
- Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai II*. A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Budapest, 1908.
- DÁVID KATALIN (1974): *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*. Művészettörténeti füzetek 7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- G. TÓTH PÉTER (2010): Csanád mezőváros polgárainak 1427. évi privilégiuma. In Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György (szerk.): „*Fons, skepsis, lex*” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged. 125–129.
- GUZSIK TAMÁS (1996): A középkori keresztény templomok keleteléséről. In Holl András–Mizser Attila–Taracsák Csaba (szerk.): *Meteor csillagászati évkönyv*. 1997. Budapest. 180–191.
- HEITELNÉ MÓRÉ ZSUZSA (2001): Monostorok a Maros mentén. In *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalma.
- HENSZLMANN IMRE (1871): Archaeologiai kirándulás Csanádra. *Archaeologiai Közlemények VIII*. kötet (új évfolyam VI. kötet) I. füzet. 1–49.
- JUHÁSZ KÁLMÁN (1946): *A csanádi püspökség története 3*. (1307–1386). Csanád vármegyei könyvtár 40. Makó.
- KÁLDY-NAGY GYULA (2000): *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Dél-alföldi évszázadok 15. Szeged.
- KÁLDY-NAGY GYULA (2008): *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Dél-alföldi évszázadok 24. Szeged.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1887): *Szent Gellért csanádi püspök élete és művei*. Budapest, 1887.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1925): *Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete*. Budapest.
- KISARI BALLA GYÖRGY (2005): *Marsigli tábornok térképei – Le mappe del generale Marsigli*. Budapest.
- KUBINYI ANDRÁS (2000): *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Dél-alföldi évszázadok 14. Szeged.
- OROSS ANDRÁS (2013): *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és át-szervezése*. Budapest.
- KOSZTA LÁSZLÓ (2000): Dél-magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In Kollár, Tibor (szerk.): *A középkori Dél-alföld és Szer*. Szeged. 41–80.
- LAKATOS PÁL (1972): A Délalföldön keresztülhaladó római kori út kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 19. évf. 2. sz. 214–219.
- SENTEKLÁRAY JENŐ (1898): *A csanád-egyházmegyei plébániák története*. I. (A–Cs). Temesvár.
- Vetera Monumenta Hungariorum Sacram illustrantia*. II. ab Augustino Theiner. Roma, 1860.

RÁCZ LAJOS

raczl@jgypk.u-szeged.hu

DOI 10.14232/belv.2014.3.5

A felkelés éghajlata: Sam White környezettörténeti elmélete az Oszmán Birodalom hanyatlásáról

— *The Climate of Rebellion: Sam White's Environmental Theory
about the Decline of the Ottoman Empire* —

Abstarct The book of Sam White has offered a new interpretation of Ottoman history from the 16th to the 18th centuries. The American author has argued that historians have to consider the ecological conditions of the early modern Near East and the profound impacts and repercussions of the Little Ice Age in order to understand the empire's successes, crises and transformations. White's study presents the expansive 'imperial ecology' underlying the rapid expansion in the classical age which made the empire increasingly vulnerable to war and natural disasters as the population pressure set in in the late 1500s. Sam White examined the impact of Little Ice Age and climatic fluctuation from the late 16th through the early 18th centuries, demonstrating the strong links between extreme climatic events and the outbreak of the Celali Rebellion and the recurring disorders of the 1600s. Finally, the author argued that transformations in human ecology – particularly the spread of nomadic pastoralism, migration to urban areas, and a shift to new crops for commerce and exports – slowed the demographic recovery of Ottoman lands, leaving the empire relatively depopulated by the mid-19th century.

KEYWORDS climate history, Ottoman Empire, Celali Rebellion, decline.

SAM WHITE, az amerikai történész „újhullám” egyik legeredményesebb képviselője 2011-ben új könyvet jelentetett meg az Oszmán Birodalom kora újkori történetéről „The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire” (A felkelés klímája a kora újkori Oszmán Birodalomban) címmel.¹ Az amerikai szerző könyvében az oszmán hanyatlás korszakának egy teljesen új interpretációjával állt elő, nézete szerint a válság legfontosabb indító-időzítő tényezője a kis jégkorszak klímaromlása volt a 16-17. század fordulóján. Az oszmanista szakma nagyon jól fogadta SAM WHITE környezettörténeti alapozottságú válság értelmezését, a könyv

¹ WHITE, SAM A. (2011): *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge, Cambridge University Press.

három rangos szakmai díjat is kiérdemelt már a megjelenést követő évben. A könyv elnyerte a Közép-Keleti Tanulmányok Társasága (Middle East Studies Association) ALBERT HOURANI Díját, mint a legjobb Közél-Keletről szóló tudományos munka. A Török Tanulmányok Társasága (Turkish Studies Association) a „Climate of Rebellion”-nak adta az M. FUAD KÖPRÜLÜ díjat, amelyet a legjobb török, illetve oszmán témájú könyvnek ítélnek oda két évenként. Végül a Brit-Kuwaiti Baráti Társaság ugyancsak a legjobb közép-keleti témájú tudományos munkának választotta SAM WHITE könyvét. A magyar történetírás török érintettsége miatt talán nem haszontalan, amennyiben túllépünk egy rövid könyvismertetés keretein és hosszabban is áttekintjük az oszmán hanyatlást újraértelmező történeti koncepciót.

Az oszmán válság újraértelmezése

SAM WHITE könyvének bevezetőjében kifejti, hogy az oszmán tanulmányok az egyetemes történelem fontos témája, ám a szisztematikus tudományos kutatások szempontjából valójában új területnek tekinthető, ennek következtében a rendelkezésre álló megbízható információk igen egyenetlenül állnak rendelkezésre. A modern oszmán történetírás egyik legfontosabb vitatémája a tizenhetedik és a tizennyolcadik századi oszmán hanyatlás kérdésköre. Az ortodox történeti interpretáció szerint a válság és a hanyatlás elsődrendű oka az alkalmatlan szultánok, a hanyatló és hatékonyságát veszítő politikai intézményrendszer voltak.² Az erre hivatkozó szerzők anakronisztikusan, illetve kizárólag politikai perspektívából szemlélik az eseményeket, ebben a narratívában a modernitás és a fejlődés egyenértékű azzal a fajta központosítással és szekularizációval, amit a tizenkilencedik és a huszadik század török reformerei folytattak.³ Ily módon a késő oszmán történelmet ezek a szerzők oly módon interpretálják, mint a harcot a reakciós (általában vallási és tartományi érdekeket képviselő), valamint a progresszív (általában elitista és központosító) erők között.

SAM WHITE nyomán tekintsük át röviden a válság perspektívájából a birodalom előtörténetét. A tizenötödik században az Oszmán Birodalom a harcosok csapatából a világ nagyhatalmainak sorába emelkedett. Ez a rendkívüli evolúciós sebesség nagymértékben annak volt köszönhető, hogy a birodalmat kormányzó elit egy jól kiépített ellátási rendszert hozott létre legelső sorban a főváros és a hadsereg kiszolgálására. Az ellátási rendszer megerősítésének alapja a településhálózat és a mezőgazdasági művelésbe vont területek kiterjesztése volt. A tizenhatodik század folyamán az Oszmán Birodalom népessége rendkívül gyorsan növekedett. Ugyanakkor a háborúk sorozata, és a tizenhatodik században megmutatkozó éghajlati változások rendkívüli módon megerhelték mind a parasztgazdaságokat, mind pedig általában véve a birodalmi ellátási rendszert. Ráadásul a tizenhatodik század utolsó évtizedében elkezdődött a kis jégkorszak⁴

FOTÓ ❖ SAM WHITE a skóciai St. Andrews Egyetemen szerzett történész diplomát, szakdolgozatát az 1914 és 1923 közötti mezopotámiai brit jelenlétről írta, amelyért elnyerte az év legjobb szakdolgozata címet. A doktori fokozatot a Columbia Egyetemen szerezte, értekezésének címe „Ökológia, éghajlat és válság az oszmán Közél-Keleten”. Jelenleg az Ohio Állami Egyetem Történeti Intézetének oktatója.

² WHITE 2011. 3.; FLEISCHER 1986.; HOWARD 1988.

³ WHITE 2011. 3.; BERKES 1964.; LEWIS 1968.

⁴ A kis jégkorszak a történeti korok egyik legerőteljesebb és globális léptékben jelentkező lehűlése volt. A klíma-

legerőteljesebb klímaromlása, amely a Kelet-Mediterránumban hideg téli időjárást és elhúzódó szárazságot hozott. Ez önmagában talán még nem okozott volna általános ellátási válságot, de a Habsburgok ellen viselt hosszú háború⁵ együttes hatásai következtében már helyenként a túlélési küszöb közelébe sodródott a birodalom. A hosszú háború és klímaromlás nyomán egy elhúzódó lázadás robbant ki Közép-Anatóliában, amelyet a kortársak dzseláli-felkelésnek neveztek el.

SAM WHITE környezettörténeti interpretációs kísérlete során abból indult ki, hogy a tizenhatodik-tizenhetedik század fordulóján kibontakozó válság nem a Közel-Kelet regionális ökológiai problémája, hanem egy világméretű környezeti krízis regionális alváltozata volt. Ugyanakkor a Közel-Keleten az éghajlati-ökológiai tényezőknek rendkívüli szerepük volt a válsághelyzet kialakulásában. A szerző meggyőződése szerint döntően ökológiai folyamatok indították el a válságot (triggering effect), s ennek nyomán a dzseláli-felkelést az Oszmán Birodalomban a tizenhatodik és a tizenhetedik század fordulóján. A kora újkor általános krízisének értelmezését illetően két elmélet forog a szakmai köztudatban, az első JACK GOLDSTONE koncepciója, amely szerint a népességnövekedés által kiváltott túlnépesedési nyomás az általános válság kiinduló és alapvető oka.⁶ A másik elméletet talán a legpontosabban GEOFFREY PARKER egy, a közelmúltban megjelent munkájában fejt ki, amelyben a szerző a kis jégkorszak klímaromlásának tulajdonít meghatározó szerepet.⁷ PARKER véleménye szerint az éghajlati katasztrófák a kora újkori tradicionális világban a nélkülözés eskalációjához vezettek, éhínségekhez és politikai-katonai erőszakhoz. A tizenhetedik század igen hideg időjárása globális válságot generált. Oroszország történetében ezek voltak a „zavaros idők”,⁸ Közép-Európában a harmincéves háború pusztításait erősítette fel a kis jégkorszak klímaromlása, s a többrétegű krízisben Németország elveszítette népességének több mint harmadát.⁹ Az 1630-as és az 1640-es évek válsága súlyosan érintette Eurázsia két végén Angliát és Franciaországot,¹⁰ valamint Kínát egyaránt.¹¹ De szárazságok és éhínségek voltak Nyugat-Afrikában¹² és Délkelet-Ázsiában. Ökológiai okokra visszavezethető válság bontakozott ki a Tokugawa-kori Japánban is.¹³

A Közel-Kelet tájai marginális mezőgazdasági vidékeknek tekinthetők, ahol mérsékelt a termőterület regenerálódási képessége. Ezek a száraz tájakon nagyon magas az aszályhajlam, ráadásul régóta művelt területek, amelyek nagyszámú degradációt szenvedtek el az évezredek óta tartó mezőgazdasági művelés során (erdőpusztulás, szikesedés, fajtaszelekció, hogy csak a

romlás nagy regionális különbségekkel a 12-15. század táján kezdődött, s eltartott egészen a 19. század végéig, némely területen pedig a 20. század elejéig is. A kis jégkorszak négy különösen hideg periódusát tartja számon a klímátörténeti szakma: a 14. század derekát, a 16-17. század fordulóját, a 17. század utolsó harmadát és a 19. század középső harmadát. Általános egyetértés van a szakirodalomban atekintetben, hogy a leghidegebb évszázad, vagyis a kis jégkorszak mélypontja a 17. század volt. BRÁZDIL, RUDOLF-WHEELER, DENNIS-PFISTER, CHRISTIAN 2010.; BRÁZDIL, RUDOLF-DOBROVOLNÝ, PETR-LUTERBACHER, JÜRG-MOBERG, ANDERS-PFISTER, CHRISTIAN-WHEELER, DENNIS-ZORITA, EDUARDO 2010.

⁵ A „hosszú háború” megnevezése a magyar történeti szakirodalomban tizenöt éves háborúként (1591/93–1606) használatos.

⁶ WHITE 2011. 5.; GOLDSTONE 1991.

⁷ WHITE 2011. 5.; PARKER 2008.

⁸ WHITE 2011. 6.; DUNNING 1997.

⁹ WHITE 2011. 6.; WILSON 2009.; BEHRINGER 2010.

¹⁰ WHITE 2011. 6.; LE ROY LADURIE 2004.

¹¹ WHITE 2011. 6.; BROOK 2010.

¹² WHITE 2011. 6.; SHANAHAN et al. 2009.

¹³ WHITE 2011. 7.; MACFARLANE 1997.

legfontosabbakat említsük). Anatólia és a Közel-Kelet arid és szemi-arid¹⁴ területei ökológiai értelemben nagyon sebezhetőek. A pleisztocén jégkorszak óta a világnak ezen a részén drámai hőmérsékleti és csapadékváltozások mentek végbe, amit ezzel arányos ingadozások kísérték az eltartó képesség alakulásában.¹⁵ A Közel-Kelet és Anatólia eredendően alacsony népességszámú terület, amelynek mérsékelt az ökológiai regenerációs képessége. Ezen a vidéken sújtott le a kora újkori világ egyik leghatalmasabb birodalmára négyszáz éve egy klímaváltozás által kiváltott katasztrófa sorozat, amely megváltoztatta az oszmán történelem menetét.

A válság előzményei

Az Oszmán Birodalom 1571-ben a lepantói csatában súlyos vereséget szenvedett a Szent Liga egyesült keresztény flottájával szemben. A törökök 230 hajójukból 200-at elveszítettek a harcokban, a flotta embervesztését pedig hozzávetőlegesen ötvenkilenc ezerre teszik a kutatók.¹⁶ A római kor óta nem volt ekkora összecsapás a Földközi tengeren. Ugyanakkor az oszmán flotta a megsemmisítő vereséget követően néhány hónap alatt talpra állt. Az Oszmán Birodalom képes volt megtartani Ciprust, s legalább időlegesen biztosítani tudták a hegemoniájukat a Kelet-Mediterránumban. Ám a török hajóépítés és navigáció már ebben az időszakban is elmaradt az itáliaiak, illetve a spanyolok szaktudása mögött. Egy-egy gálya építéséhez három-négy hektárnyi erdőt kellett kivágni, s nemcsak a mennyiség, hanem a kivágott fa minőség is befolyásolta az építendő hajó tengerállóságát, illetve tengerjáró képességét.¹⁷ A háború költségei a keresztények oldalán is óriásiak voltak, ez idézett elő államcsődöt Spanyolországban 1575-ben.¹⁸

Az Oszmán Birodalom erősen bürokratizált állam volt, ahol nyilvántartották a háborús erőfeszítésekhez szükséges erőforrásokat. Ilyen módon voltak védett erdők, szállításra és hajóépítésre specializált birodalmi munkáscsapatok. Az európai merkantilista gazdaságpolitikát folytató államok támogatták az exportot, ugyanakkor igyekeztek mérsékelni az importot a külkereskedelmi aktívum növelése érdekében. Ezzel szemben az Oszmán Birodalomban jobbra szabadon lehetett importálni, számos stratégiai jelentőségű területen azonban kategorikusan tiltották az exportot a belső erőforrások védelme érdekében. A birodalmi gazdaság számára az elsődleges cél a főváros és a hadsereg ellátása volt. A birodalom sikerei alapvetően a „birodalmi ökológia”¹⁹ hatékony működtetésén múltak, ennek érdekében pedig biztosítani kellett a javaknak a perifériákról a központ irányába történő áramlását. A birodalmi ökológiát az oszmán területek földrajzi sokfélesége, a katonai mozgósítás igényei, és a közvetlen birodalmi ellátás prioritásai határozták meg.²⁰ Az Oszmán Birodalom ökológiája nem volt egyedi, de a területi kiterjedése mindenképpen figyelemreméltó. Az Oszmán Birodalom nem a kortárs európai hatalmakkal volt

¹⁴ Az arid, illetve szemi-arid kifejezések az éghajlat száraz-félszáraz jellegére utalnak. A klimatológiában ezt az ariditási indexszel szokás jelezni, a Péczely György által kidolgozott ariditási index számítás szerint: 1760/2.5C, ahol C a csapadék, az 1,00 feletti érték már a klíma száraz jellegére utal.

¹⁵ WHITE 2011. 7–8.; GLACKEN 1967.; GROVE 1995.

¹⁶ WHITE 2011. 15; İNALCIK 1973. 41–42.

¹⁷ WHITE 2011. 17; ALBION 1926.

¹⁸ BRAUDEL 1979.

¹⁹ A birodalmi ökológia fogalmán az amerikai szerző a történeti ökoszisztémák működését érti, amely magába foglalja a természeti környezetet, a gazdálkodási és elosztási rendszereket, valamint a politikai-katonai döntéshozás mechanizmusait.

²⁰ WHITE 2011. 17.

közös genetikájú képződmény, sokkal inkább Eurázsia kora újkori nagy agrárbirodalmaival összevethető. Így a Ming kori Kínával, a Mogul Indiával, a Szafavida Perzsiával, a moszkvai Oroszországgal, vagy a Tokugawa Japánnal, hogy csak a nagyobb „játékosokat” vegyük számításba. Ezekben a birodalmakban változó módon és mértékben, de bürokratikus kontrol alatt működtek a települések, a földhasználat, s mindenekelőtt a főváros és a hadsereg ellátása. Talán csak a Ming-kori Kínának²¹ és a Mogul-kori Indiának²² mozogtak szélesebb skálán a hozzáférhető erőforrásai, ám ezek jóval kiterjedtebb birodalmak voltak területileg és a népesség számát tekintve is.

SZULEJMÁN uralkodásának évei jelezték az Oszmán Birodalom klasszikus korát, amikor a politikai és a katonai rendszer a legnagyobb teljesítményre volt képes, a birodalom katonái olyan távoli frontokon harcoltak eredményesen, mint Perzsia és Magyarország. A flotta újjáépítése Lepanto után a birodalmi ökológia működésének tetőpontját jelentette, amelynek rendszerében a birodalom erőforrásai legelső sorban a háborúzás képességének megteremtését szolgálták. 1571-ben a lepantói katasztrófát sikerrel dolgozta fel a birodalom, ebben az időben volt a rendszer teljesítőképességének csúcspontján. A felszín alatt ugyanakkor már megmutatkoztak a válság első jelei.²³

A tizenhatodik század végére a birodalmi ökológia a saját sikereinek vált az áldozatává. Miu-tán generációk munkájával felépítették a katonai rendszert és a fővárost, amely a kora újkori világ legnagyobb városa volt, a birodalom szembekerült a népességnomás és az erőforrások szűkösségének problémájával. Az Oszmán Birodalom klasszikus korában a népesség számos régióban elérte az eltartó képesség felső határát. A Mediterránium központi tartományaiban nem volt több hozzáférhető szántóterület. A parasztság környezeti, társadalmi és technológiai okokból nem tudta növelni az élelmiszer termelését, s szembekerült a csökkenő határhaszon problémájával. A birodalom egésze nem nézett ugyan szembe egy malthusi típusú ellátási válsággal, Grúziában, vagy a dunai tartományokban még többlet is mutatkozott tizenhatodik század végén,²⁴ de számos tartományban komoly élelmezési problémák mutatkoztak.²⁵ A népességnövekedés már a kis jégkorszak által okozott éghajlati-környezeti problémákat megelőzően is komoly nehézségeket okozott a birodalomban. A termőterület csekély volt, az egy főre jutó termésmennyiség csökkent már a tizenhatodik század derekától kezdődően. A tizenhatodik század második felében pedig a birodalom megindult a krízis lejtőjén, s ez a folyamat kulminált az 1590-es években. Az ellátási helyzet Közép-Anatóliában volt a legsúlyosabb, amiben szerepe lehetett annak is, hogy ezen a vidéken a gazdálkodás kevésbé volt diverzifikált, búzát és árpat termeltek, valamint birkát és kecskét tenyésztettek. A hektikusan változó adóztatás, és a háborús időkben különösen súlyos kényszer beszolgáltatások súlyosbították az egyébként sem rózsás helyzetet. Ugyanakkor a birodalom arra még képes volt, hogy egy átlagos évben felmerülő ellátási problémákat megoldja. Kiterjedt területeket érintő nélkülözéssel és éhínséggel abban az esetben kellett csak számolni, amikor az éghajlati-környezeti és a politikai-katonai katasztrófák egymás hatásait felerősítették. A katasztrófa sújtotta területek azonban nem csak önmagukban voltak veszélyesek, hanem a migráció csatornáin keresztül exportálták a problémáikat és a konfliktusaikat a városokba, s legfőképpen a fővárosba, Isztambulba.²⁶

²¹ WHITE 2011. 18.; MCNEILL 1998.

²² WHITE 2011. 18.; HABIB 1999.

²³ WHITE 2011. 51.; FAROQHI 2004.

²⁴ WHITE 2011. 75.; MCGOWAN 1969.

²⁵ WHITE 2011. 52.

²⁶ WHITE 2011. 78.

1. ÁBRA ❖ Az Oszmán birodalom tartományai 1600 környékén (WHITE 2011, xx. illetve INALCIK-QUATAERT 1994. nyomán)

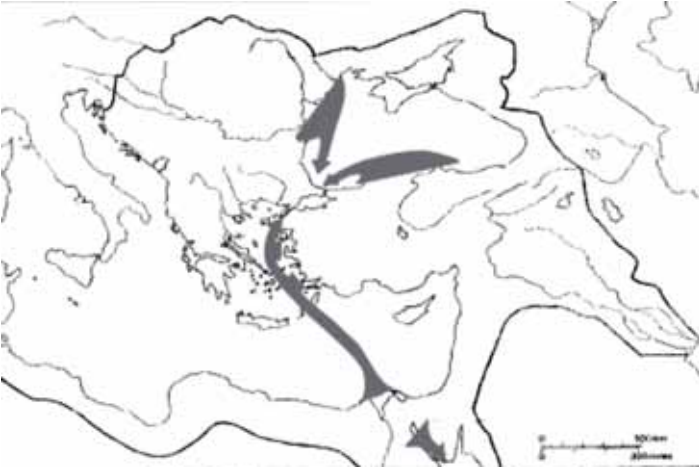
A birodalom a tizenhatodik század második felében jobbára még nem nélkülözött és nem mutatta a hanyatlás egyértelmű jeleit, de növekvő mértékben sebezhetővé vált. Jobb években a birodalmi ökológia rendszere az alapfunkciókat könnyedén ellátta, s biztosítani tudta a háborús mozgósítás feltételeit is. Ugyanakkor rosszabb években, szárazság, éhínség, vagy katonai kudarcok idején, esetleg a népességnomás következtében megnövekedhetett az instabilitás veszélye, amely végső soron elvezethetett az ellátási rendszer összeomlásáig. A tizenhatodik század vége felé pedig a jó évek az Oszmán Birodalom számára fenyegetően megfogytak.²⁷

A katasztrófák évtizede

SAM WHITE egyik alapkérdése, hogy az Oszmán Birodalom számára a tizenhat-tizenhetedik század fordulójának válsága elkerülhető volt-e. Minden valószínűség szerint egyedül a népességnomás nem lett volna elegendő a válság eszkalációjához, ehhez az is kellett, hogy a népességnomás kombinálódott a természeti katasztrófákkal és hibás kormányzati lépésekkel. Az 1580-as évek perzsa háborúit követően az Oszmán Birodalom népessége egy rövid békeidőszak áldásait élvezte. Az 1589 és 1591 közötti békeévekben nem voltak számottevő éhínségek, járványok, sem pedig lázadások a birodalom határain belül. Ebben az időszakban a szultán még a Velencébe irányuló gabonaexportot is engedélyezte.²⁸ Amikor azonban újrakezdődött a Habsburgokkal folyó

²⁷ WHITE 2011. 76–77.

²⁸ WHITE 2011. 103.

2. ÁBRA ❖ Az Oszmán birodalom gabona ellátási rendszerének térbeni működése a tizenhatodik század végén (WHITE 2011, 34. nyomán)

ínségekkel, járványokkal és felkelésekkel szemben.²⁹

A dzseláli-felkelés központja a közép-anatóliai Karamán tartomány volt. Karamán tartomány története jól példázza a klasszikus oszmán kor birodalmi ökológiájának gyengeségeit. A tartomány még az oszmán hódítás első szakaszában, a tizennegyedik században került a birodalom

3. ÁBRA ❖ Az Oszmán birodalom birka ellátási rendszerének térbeni működése a tizenhatodik század végén (WHITE 2011, 36. nyomán)

tatott háború, a birodalom egyre közelebb került a katasztrófához. Az Oszmán Birodalom tizenhatodik századi hadjáratai jobbra rövidék és győzelmesek voltak. Az 1590-es évek elején kezdődő magyarországi „hosszú háború” viszont elhúzódott, s a katonai erőfeszítéseket természeti katasztrófák hátráltatták. A kiterjedő ellátási válság aláásta az Oszmán Birodalom ellátó rendszerének teljesítőképességét, és sebezhetővé tette a birodalmat az éh-

sáncai mögé, ugyanakkor az állami önállóság és a Karamán-dinasztia emléke még a tizenhatodik század végén is elevenen élt, ami fontos szerepet játszott abban, hogy ez a tartomány vált a dzseláli-felkelés központjává. A Közép-Anatóliában általában alkalmazott egyszerű mezőgazdasági technika és a szemiárid környezet kiszolgáltatottá tette a parasztokat az éghajlati fluktuációkkal szemben. Ráadásul a belső kontinentális területeken rendkívül nehézkes volt nagyobb távolságról gabonát szállítani.³⁰

²⁹ WHITE 2011. 138.

³⁰ WHITE 2011. 104.

A kis jégkorszak és a nagy szárazság

Természettudományos források szerint a tizennegyedik század derekától a tizenötödik század elejéig, a birodalom kiépítésének első szakaszában a nyugat-anatóliai és a dél-balkáni területeken a klíma hideg és csapadékos volt. A tizenötödik század derekán, amikor II. MEHMED elfoglalta Konstantinápolyt, minden rendelkezésre álló információ szerint szárazzá vált a klíma ezeken a területeken. Az első jelentősebb klímaeseményről szóló történeti híradás az 1490-es évekből maradt fenn, amikor Anatólia kiterjedt vidékei szárazságtól, éhínségtől és járványoktól szenvedtek.³¹

A tizenhatodik század első felében az Oszmán Birodalom elfoglalta Magyarország jelentős részét és Egyiptomot is. Klímátörténeti kutatási eredmények arra mutatnak, hogy a Kelet-Mediterránumban ekkor volt a legmérsékeltőbb időjárás az egész kora újkorban. A kiegyensúlyozott éghajlati rezsim uralmára utalnak a faégyűrű rekonstrukciók, s az is, hogy a történeti forrásokban alig van említés éhínségekről és nélkülözésekről.³² I. SZELIM (1512–20) és SZULEJMÁN (1520–1566) korának kiegyensúlyozott éghajlata támogatta a birodalmi expanziót. Az 1560-as évektől ugyanakkor az időjárás egyre kiszámíthatatlanabbá vált, s megszaporodtak az időjárási anomáliák. 1561-ben, 1570-ben és 1585-ben minden év tavaszi szárazsággal telt, amelyet éhínségek kísérték. Másfelől az 1565-ös év rendkívül csapadékos volt, Edirnéből és Szófiából nagy esőzésekről és havazásokról szóló híradások maradtak fenn. 1572-ben és 1574-ben ugyancsak jelentős áradások pusztítottak a Balkánon, ráadásul ugyanezekből az évekből maradtak fenn az első folyó befagyásokra vonatkozó híradások. Különösen hidegek voltak a telek Bulgáriában 1565-ben, Görögországban 1577-ben, Kelet-Anatóliában pedig 1578-ban.³³ A közeli Krétáról velencei hivatalnokok feljegyezték, hogy a szigorú tél vagy a szárazság éhínségeket okozott szinte minden évben 1585-től kezdődően.³⁴ A rendelkezésre álló klímátörténeti adatok szerint a tizenhatodik század végén felerősödtek a kis jégkorszak társadalmilag kedvezőtlen hatásai. A téli hideg idő és kiszámíthatatlan csapadékjárás által meghatározott klímarendszer a tizenhetedik században is folytatódott, meghatározva az Oszmán Birodalom ökológiai lehetőségeit.

A tizenhatodik század utolsó évtizedének politikai-katonai, és gazdasági-környezeti eseményeit szemlélve szembevetnő, hogy egy új korszak kezdődött a birodalmi ökológia történetében. A keresztény időszámítás szerint 1591/92-ben volt az ezeréves évfordulója Mohamed Mekkából történő kivonulásának, a hidzsrának a holdhónapokra alapozott muszlim időszámítás szerint. Az ezredforduló próféciaik egész sorát inspirálta, ahogy a keresztényeknél is történt hatszáz évvel korábban.³⁵ Amikor a muszlim világ belépett az új évezredbe, akkor vette kezdetét az utóbbi hatszáz év leghosszabb szárazsága az Oszmán Birodalom területén. Ezeken a vidékeken évtizedenként egy-két alkalommal lehetett számítani szárazságra, s a parasztok meg is tanultak alkalmazkodni ehhez. Az azonban, hogy öt-hat egymást követő évben is szárazság legyen, teljes mértékben ismeretlen volt. Ráadásul ez a szárazság egybeesett az Oszmán Birodalom egyik leghosszabb háborújával, amely az ellátási rendszerekre, nemkülönben pedig a birodalom ökológiai pilléreire hallatlan terhet rakott.

³¹ WHITE 2011. 138.

³² WHITE 2011. 135; D'ARRIGO – CULLEN, 2001.; TOUCHAN, R. et al., 2003

³³ WHITE 2011. 138.

³⁴ WHITE 2011. 136; GROVE, J. – CONTERIO, A. 1995.

³⁵ WHITE 2011. 140; SUBRAHMANYAM, SANJAY 2001

A magyar háború

Az általános válság feltételeinek kialakításában WHITE szerint az emberi ostobaság és természeti katasztrófák jótékonyan támogatták egymást. Az 1580-as években folytatott perzsiai háborúk idején az oszmán vezetés elővigyázatosan kerülte egy második front megnyitását. Az 1590-es évek elején azonban az expanzionista frakció fölénybe került, és sikerült meggyőzniük III. MURÁD (1574–95) szultánt, hogy kezdjen egy új háborút a régi ellenséggel. Mindazonáltal az oszmán államférfiak alaposan elszámították magukat. A gyalogság megerősödése és az új típusú erődítés alaposan megváltoztatta a háború természetét Európában, s ennek következtében radikálisan megemelkedtek a hadviselés költségei. A Habsburg-kormányzat modernizálta az erődítményeket és azok fegyverzetét, s a harcokban nagyobb szerepet kapott a gyalogság tüzereje. Az oszmán haderő már nem tudott olyan gyorsan előrenyomulni, s a török katonai vezetők nem tudták rövid úton elérni a stratégiai céljaikat. Nem véletlen, hogy az oszmán történetírásban a háborút „hosszú háborúnak” nevezték el. A békét a küzdő felek kölcsönös kimerülése hozta el 1606-ban, amely csekély eltérésekkel³⁶ a háború előtti helyzetet állította vissza.³⁷

Az Oszmán Birodalom viszonylagos kudarcának tehát az egyik meghatározó oka a hadügyi forradalom volt. Egy generációval korábban a birodalom még klasszis különbséggel volt fölényben az ellenfeleivel szemben, köszönhetően a természeti és az emberi erőforrásainak.³⁸ Ugyanakkor a birodalom népességének tizenhatodik századi növekedése az erőforrásokat nyomás alatt tartotta, a városok és a hadsereg növekedése miatt emelkedett a kereslet az alapvető javak iránt. A kis jégkorszak hideg időjárása mindenekelőtt a fronton harcoló csapatokat sújtotta. Az első évek jobban sikerültek, a perzsa háború utáni békeévekben sikerült feltölteni a készleteket. A bajok 1594 végén kezdődtek, a tél nagyon szigorú volt, a fronton harcoló janicsárok ellátási problémák miatt panaszkodtak. 1595 februárja és áprilisa között három hónapra befagyott a Duna Magyarországon, s a hadseregek oda-vissza portyáztak a jégen. A hosszú tél miatt a tavaszi termés a Balkánon tönkrement. Majd amikor elolvadt a jég, a Duna nagy területeket öntött el, s a katonák között betegségek ütöttek fel a fejüket. 1595/96 tele újra hideg és rendkívül havas volt, éhínség tört ki előbb Boszniában, majd végig a magyar határ mentén. Megfelelő ellátás híján az ellátmány beszerzésének ügyét a katonák a saját kezükbe vették.³⁹ 1595-ben III. MURÁD halála után fiatal fia, III. MEHMED (1595–1603) került a trónra. Az oszmán hadsereg 1596 októberében a Mezőkeresztési csatában jelentős győzelmet aratott, de ezzel sem tudta a javára fordítani a háború alakulását. A dél-balkáni területek pusztító szárazsága miatt a magyarországi fronton harcoló török hadsereg éhínségtől, vízhiánytól és járványos betegségektől szenvedett.⁴⁰ A hosszú háború legsúlyosabb következménye a birodalom hátországát illetően az volt, hogy a hadjáratok évről-évre újabb és újabb extra igényeket támasztottak a parasztgazdaságokkal szemben. A tartóssá váló szárazság és a hadjáratok együttes hatása következtében az oszmán ellátási rendszer lefelé vezető válság spirálba került.

A hadsereg mellett a főváros ellátását is mindenáron biztosítani kellett. Ennek érdekében olyan távoli területekről importáltak gabonát, mint Egyiptom, Bulgária vagy Kelet-Anatólia.

³⁶ Érdemes azonban megjegyeznünk, hogy Eger és Kanizsa eleste regionálisan súlyos csapást jelentett a magyarországi végvár vonal számára, bár a stratégiai ponthelyzetet valóban kevésbé befolyásolta.

³⁷ WHITE 2011. 144.; GRANT 1999.

³⁸ WHITE 2011. 144.; BÖREKÇI 2006.

³⁹ WHITE 2011. 144.; RÁCZ 1999. 29–30., 94.

⁴⁰ WHITE 2011. 145.

Nem meglepő módon mind III. MURÁD, mind pedig III. MEHMED a spekulánsokat és a csempészeket vádolta a hiányok miatt. A válsághelyzet elmélyítésében a janicsárok is kivették a részüket, privilégiumaikkal élve engedményes áron vásárolhatták az élelmiszert, amit jókora haszonnal adtak tovább. A szorult helyzetben lévő oszmán állam a szükséghelyzetre az adók emelésével és a rendkívüli háborús hozzájárulások bevezetésével reagált. Ez a hétköznapi gyakorlatban központi árszabályozást, és rendszeres rekvirálásokat jelentett. 1593/94 telén a kormányzat betiltotta a birkavágást a Balkán és Anatólia nagy részén.⁴¹ 1595-ben az állati termékek, a zsír és vaj kifogytak, a birodalmi kormányzat megtiltotta a hajótulajdonosoknak még a hajók olajozását is. Mindazonáltal a központi árszabályozás csak súlyosbította a helyzetet, ám az 1590-es években a folyamatos szükséghelyzet és a háborús igények kizártak mindenféle enyhítést, különösen a szárazföldi tartományokat illetően, amelyeket a leginkább sújtotta az aszály és az éhínség. Fontos megjegyezni, hogy a morális felhangokban gazdag politikai nyilatkozatok ellenére az oszmán árellenőrzés nem elsősorban a birodalom szegényeit kívánta támogatni, sokkal inkább a hadsereg ellátását kívánták ily módon biztosítani, tekintettel arra, hogy a kincstár anyagi lehetőségei igen korlátozottak voltak.⁴²

A banditizmus eszkalációja

1591 végén, a száraz időjárás első karakteres megjelenésétől számítva a banditizmus évről évre erősödött a birodalomban 1596-ig, amikor is Közép-Anatóliában kirobbant a dzseláli-felkelés. Ezekben az években nemcsak az incidensek száma növekedett meg, hanem azok egyre inkább Anatólia középső részén koncentráálódtak, főként Karamán tartomány vidékén. A támadások koreográfiája elég hasonló volt, több tucat, esetenként több száz lovas fosztogatta a falvakat, egyiket a másik után. A banditizmus kezdeti emelkedése minden bizonnyal a szárazság által támasztott nehézségekre adott válasz volt. 1593 után azonban már a háborús szükségletek növekedése is szignifikáns szerepet játszott ebben. Emelkedtek az adók és gyakoribbá váltak a rekvirálások, a gabona és a birkák a városokba és a hadsereghez áramlottak.

A katonák távolléte lehetőséget adott a banditáknak arra, hogy a rablótámadásokat érdemi kockázat nélkül hajtsák végre. A szerencsétlen parasztoknak gyakran nem volt könnyű különbséget tenniük a birodalom katonái és a banditák között. A szpáhik is gyakran kényszereket alkalmaztak annak érdekében, hogy kizsarolják a falusiaktól a kontingensek kiállításához szükséges ellátmányt. S gyakori volt az is, hogy a banditák katonáknak adták ki magukat. A parasztok pedig védekezésükkel felfegyverkeztek, és megszervezték az ellenállást. Ilyen módon az adószedés és banditizmus társadalmi hatásai és következményei nagyon hasonlóak voltak.

A „nagy szárazság” által kiváltott éhínség és erőszak vidéki menekülthullámot indított el. A menekülthullám már 1592-ben elkezdődött, Tripoli (Libanon) környékén elhagyott kertekről, Szíriából pedig élelmezési szükséghelyzetről írtak a kortársak.⁴³ A következő években már Anatóliára is kiterjedt a menekülthullám, 1595-ben pedig ez a folyamat elérte a Balkánt is. A menekültek tömeges beáramlása következtében Isztambulnak számos járvánnyal kellett szembenéznie 1592-ben, majd 1595-ben újra. A korabeli leírások alapján az egyik mindenképpen a

⁴¹ WHITE 2011. 149.; GREENWOOD 1988.

⁴² WHITE 2011. 149.; GRÁDA 2009.

⁴³ WHITE 2011. 152.

bubópestis lehetett, s a diagnózisok alapján 1595-ben a lépfene is felütötte a fejét, amelyet a fekete színű bőrelváltozások nyomán „oroszlánmancsnak” neveztek a kortársak.⁴⁴ A kibontakozó válság folyamatában a fordulópontot 1594/95 száraz tele jelentette, a helyzet olyan súlyossá vált, hogy nem lehetett gabonaszállító hajókra sem számítani a fővárosban az alacsony vízszint miatt, a gabona csak állatok hátán volt szállítható. 1596 tavaszán érte el az éhínség a csúcspontját, a kortárs beszámolók drámaian írták le a fővárosban tapasztalható viszonyokat. 1596 márciusára az alapvető élelmiszerek hiány már mindenkit utolért. Májusban az állam vezetői, élükön a szultánnal a csapásoktól való megszabadulásért imádkoztak. A szultán egri hadjárata rengeteg élelmiszert vont ki a piacról. Júliusban egy üstökös jelent meg az égen, amiről a kortársak úgy vélték, hogy a közelgő végítélet előjele.⁴⁵

1596 augusztusában feljegyezték, hogy Isztambulban a janicsárok élelmezésére már nem maradt juh. A csempészes, a spekuláció és a hiány akuttá vált, a jelentős katonai igények pedig nem enyhültek. A hadsereg élelmezésének egyik legfontosabb forrása a birka ellátás volt. Az Oszmán Birodalom birka ellátási rendszere az 1570-es évek óta leépült, a rendszert nagymértékben sebezhetővé tette az, hogy az árak és az igények hektikusan változtak. Ugyanakkor az állattal való ellátás ökológiája nagyban különbözött a gabonaellátásától. A tenyészállatok levágása rövidtávon nehezen korrigálható hiányt teremtett. A birodalmi kormányzat a rendszeresen alkalmazott kötelező árszabályozással súlyosbította a tenyésztők helyzetét. A birodalmi kormányzat fellépései az állati termékekkel üzletelő spekulánsok és a csempészek ellen azonban teljesen eredménytelenek voltak. A juhokat a Duna vidékéről gyakran Lengyelországba csempészték, a kurd és a türkmén régiókból pedig a juhokat inkább Közép- és Nyugat-Anatólia piacaira hajtották.⁴⁶ 1592/93-ban a porta felemelte az adókat, és különösen súlyos összegeket csikart ki a zsidó és az örmény közösségekből. De mivel így sem volt elegendő forrás a birkák vásárlására, ezért a kormányzat a nomád törzsek rovására rekvirálásokba kezdett a központi oszmán területeken. 1593-ban a kormányzat már tiltotta a birkák levágását a Balkán és Anatólia kiterjedt régióiban, s az embereknek azt ajánlották, hogy egyenek inkább kecskét.⁴⁷ Az állathiány következtében legelsősorban a birkák, de általában véve az állatok váltak a rablások legfontosabb célpontjává. A korabeli panaszlevelek hangsúlyozták, hogy a rablók nem egyszerűen elvitték a javakat, hanem juhokat, bányákat és más állatokat raboltak. A helyzetet súlyosbította az is, hogy a birkák jelentős számban áldozatul estek a kis jégkorszak hideg téli időjárásának is. 1595-ben Bursa ellátása került végveszélybe, mivel a moldvai és a havasalföldi birkák ezerszámra pusztultak a rendkívül hideg időben. Hasonlóképpen szemtanúk számoltak be arról, hogy a magyar hadszíntéren nagy volt a hiány lovakban és igavonó állatokban, amelyek nagy számban pusztultak el a hideg és a hó miatt.⁴⁸ Nagy pusztítást okoztak az állatbetegségek is, amelyek megtizedelték az éhező nyájakat és csordákat. A kortárs krónikás, MUSZTAFÁ ALI beszámolója szerint 1591-ben vagy 1592-ben marhavész sepert végig az egész birodalmon. 1598-ban a velencei követ beszámolója szerint húshiány volt a birodalomban, s 1595-ben kitört a lépfenejárvány Isztambulban, s lehetséges, hogy a marhavész is visszatért, de ez utóbbira nincs elegendő adat.⁴⁹

⁴⁴ WHITE 2011. 153.

⁴⁵ WHITE 2011. 154.

⁴⁶ WHITE 2011. 156.

⁴⁷ WHITE 2011. 157.

⁴⁸ WHITE 2011. 157–158.

⁴⁹ WHITE 2011. 158–159.

A kialakult helyzetre a porta rugalmatlanul reagált, a kormányszámnak továbbra is tízezerszámra volt szüksége birkára Kelet- és Közép-Anatóliából. Az állattulajdonosoknak ebben a helyzetben nem volt választása, ami egy egyre inkább akuttá váló ellátási válságot indított el. Különösen súlyos terhek neheztedek Karamán tartományra, amelynek Isztambul ellátásában volt fontos szerepe. A tartomány számára kétszázézer birka beszolgáltatását írták elő, ez a szám még egy átlagos és normális évben is kirívóan sok lett volna. Igaz, hogy az 1566-as magyarországi hadjárat alkalmából SZULEJMÁN egyszerre kétszázézer birkát vásároltatott, de azokat a gazdagabb és nagyobb állatállománnyal rendelkező dunai tartományokból szerezték be.⁵⁰ Karamán területéről ritkán kértek hatszámjegyű állatállományt, s 1595-ben mindjárt kétszázézetet követeltek. A helyzetet súlyosbította, hogy 1595 rendkívüli év volt, szárazsággal, éhínséggel és állatpestissel, ami eleve csökkentette az állományt. Ebben a helyzetben kétszázézer birka beszolgáltatása végzetes csapást jelentett az állattartók számára. A szegényeknek az állatok jelentették az egyetlen szociális biztonsági hálót. Ráadásul az ellátási rendszer összeomlása után a juhokat a szultán a fővárosba rendelte eladásra, a húsnak pedig központilag meghatározott ára volt, ami jelentősen elmaradt a piaci ártól, nagy veszteséget okozva ezzel az állatok tulajdonosainak. Előre látható módon az állatok begyűjtése számos helyen fosztogatásba torkollott, aminek következtében teljesen áttekinthetetlen kaotikus helyzet alakult ki, különösképpen így történt ez Karamán tartomány területén. Nemcsak az ellátási rendszer omlott össze, hanem a jogi és a kormányzati rendszer is, aminek következtében a parasztok és pásztorok többé már nem voltak békés adófizetők. Nem tudatos és előre eltervezett mozgalomról volt szó, inkább az történt, hogy a központi kormányzat méltánytalan igényei ellenállást ébresztettek, s a törvénytelenések elérték a társadalmi robbanáshoz szükséges kritikus tömeget, a bűnöző csoportok pedig hólabdaszerűen növekedésnek indultak. Ez a láncreakció indította el a dzseláli-felkelést.

A dzseláli-felkelés

Ahogy 1596-tól kezdődően a szárazság eszkalálódott, úgy vált egyre súlyosabbá a birodalom helyzete. A rablócsapatok száma megnövekedett és egyre magabiztosabbá váltak, már nem csak a falvakat fosztogatták, hanem rátámadtak a tartományi városokra is. Ezek a rablócsapatok idővel összeálltak egy lázadó hadsereggé, amit kortárs forrásokban dzselálinak neveztek. A magyar háború, a perzsa harcok, és az újabb szíriai felkelés miatt a birodalomnak nem volt ereje ahhoz, hogy leverje a lázadókat. A terjedő erószak és létbizonytalanság pedig menekülthullámokat indított el a hegyek és a városok irányába.⁵¹

Maga a dzseláli elnevezés egy tizenhatodik század eleji felkelésre utal, amely Amászjában esett meg, s amit egy bizonyos DZSELÁLI sejk vezetett. Ennek a jelentősége tisztázatlan, de a kifejezés már 1571-ben megjelent az oszmán dokumentumokban. A dzseláli elnevezést nem kifejezetten és közvetlenül a bűnözőkre használták, hanem inkább nagyobb bandákat értettek rajta. SAM WHITE szerint nehéz pontosan meghatározni a szó jelentését, mert az 1590-es évekig csak néhány alkalommal használták a kormányzati dokumentumokban. Azonban az 1591-96 között történt bandita incidensekre csaknem kivétel nélkül a dzseláli kifejezést használták. A tényleges dzseláli-felkelés 1595 végén kezdődött, a Taurus-hegységből indult el, ahonnan eljutott

⁵⁰ WHITE 2011. 161.; VEINSTEIN 1986.

⁵¹ WHITE 2011. 163–64.

Karamán tartományba. 1596-ra a banditák már egész Közép-Anatóliában komoly fenyegetést jelentettek. A szultán a lázadók fejére vérdíjat tűzött ki, minden eredmény nélkül.⁵²

A banditák vezetői igen különböző társadalmi háttérrel rendelkeztek, voltak az 1580-as években Szíriában működő zsoldos kapitányok, de zömükben egyszerű és jobbára fegyelmezetlen banditák voltak. A lázadóknak nem volt deklarált céljuk vagy ideológiájuk. Némely történész vallási motívumokat vélt felfedezni, amiben része lehetett annak, hogy a dzselálik valóban síita szimpatizánsok voltak, s néhány ilyen szekta is jelen lehetett a körükben. De a történészek zöme egyetért abban, hogy a többségnek nem volt konkrét politikai célja, a személyes ambíció és opportunizmus mozgatta őket.⁵³

Éghajlati anomáliák a dzseláli-felkelés idején

1596 végén intenzívebbé vált a szárazság, ami elmélyítette a birodalom válságát. 1597 szigorú és havas télének, valamint a hideg tavasznak súlyos következményei voltak a magyar fronton. A Duna egymást követő teleken befagyott: 1597 januárjában és 1599 márciusában a katonák átkeltek a jégen, 1600/1, 1602/3 szekerek és ágyúk keltek át a befagyott folyókon. 1603/4 tele ugyancsak nagyon szigorú volt Szerbiában, Belgrádnál befagyott a folyó. Ha pedig éppen nem fagyott be, akkor áradt. 1597 őszén heves esőzések nyomán áradások voltak, 1598 végén és 1599 elején a szemtanúk nagyszámú áradásról számoltak be a magyar front vidékéről. Az oszmán krónikák az 1596 és 1606 közötti évek csaknem minden telét hidegnek és csapadékosnak írták le, közülük 1597/98 és 1601/02 telei voltak a leginkább szélsőségesek. A török katonákat éhínség sújtotta és járványok tizedelték.⁵⁴

A források ismeretében SAM WHITE arra a következtetésre jutott, hogy a dzseláli-felkelés kirobbanásához az állatállomány nagymértékű pusztulása és a katonai ellátó rendszer új nehézségei járultak hozzá a legerőteljesebben. A „nagy szárazság” körülményei között nem volt esély az oszmán hadsereg ellátási rendszerének javítására. A katonák gyakran hónapokig szolgáltak fizetés, vagy alapvető ellátás nélkül. Különösen a janicsárok nyugtalansága volt szembetűnő, de a szpáhik mozgósításával is gondok voltak. Az angol krónikás, RICHARD KNOLLES beszámolója szerint 1601/02 telén kétezer török katona fagyott meg, vagy halt éhen.⁵⁵ Isztambul és az Észak-Balkán ugyancsak szigorú telekkel nézett szembe 1597 decemberében, velencei beszámolók szerint a tél hideg és havas volt, április végéig számolni kellett fagyokkal. 1604 áprilisáról írta a velencei követ, hogy a Boszporusznál megjelent a jég.⁵⁶

Anatóliában volt azonban a legrosszabb a helyzet. 1605-re a dzseláli hadsereg létszámát harmincezer főre tették, akik raboltak és gyilkoltak mindenfelé Anatóliában. A velencei híradások szerint Anatólia és Karamán tartományok voltak a felkelés központjai. A dzseláli hadsereg kisebb bandita csapatokból állt, amelyek öt-hatszáz embert számláltak. A stratégiájuk az volt, hogy betörték egy településre, megölték húsz-harminc embert, ugyanennyit megsebesítettek, a terrorizált lakosoktól pedig elvették, amire szükségük volt. Ilyen körülmények között a gazdálkodás Anatóliában egyfajta szerencsejátékká vált. A helyzetet súlyosbította, hogy a Nílus áradása

⁵² WHITE 2011. 165–166.

⁵³ WHITE 2011. 166.

⁵⁴ WHITE 2011. 175.; RÁCZ 1999, 94.

⁵⁵ WHITE 2011. 175.; KNOLLES – RYCAUT 1687–1700.

⁵⁶ WHITE 2011. 177.

1600-ban és 1604-ben különösen alacsony volt, aminek következtében a birodalom gabonarak-tárának számító Egyiptomban is éhínségek voltak, s pestisjárványról is szóltak a híradások.⁵⁷

Az alapvető élelmiszerek ára Anatóliában megháromszorozódott 1595 és 1604 között, a búza és a birka ára pedig ötszörösére nőtt 1608-ra. Bevezette a kormányzat a kötelező árszabást, de a korabeli beszámolók szerint gyakorlatilag senki sem tartotta be azokat. Anatólia és a Balkán tartományi vezetői petíciókkal árasztották el a kormányzatot, amelyben a rossz időjárásra, és a banditizmusra hivatkozva könnyítésekért esedeztek. Egy 1603-as petíció szerint a felkelésben érintett tartományokat a vezetői elmenekültek, ott valójában a felkelők kezében van a hatalom. A harcok és a létbizonytalanság eszkalációja a parasztokat menekülésre ösztönözte, menedék-hellyé váltak a hegyek, az erődítmények és a kisebb-nagyobb városok egyaránt. Mire 1606-ban véget ért a háború Magyarországon, a kortársak azt írták Anatóliáról, hogy „elnéptelenedett”, és „romokban hever”.⁵⁸

A dzseláli-hadjáratok

A központi kormányzat többször is megpróbálta felszámolni a zavargásokat, de mindannyiszor sikertelenül. Ezek bátortalan kísérletek voltak, s az elsőrendű probléma az volt, hogy nem találtak kompetens katonai vezetőt a felkelés elfojtására. Az első próbálkozás 1599-ben volt HUSSZEIN pasa vezetésével, ám a sereg vereséget szenvedett, egy másik sereg Urfát (Edessza) ostromolta meg, de a téli hidegben nem járt sikerrel.⁵⁹ Ráadásul a dzseláli-parancsnokok üzleteltek a központi kormányzat korrump katonai vezetőivel. 1600/1-ben két sereget is küldött a nagyvezír minden komolyabb eredmény nélkül. 1605 elején is küldtek egy új birodalmi sereget, de a katonák fele elpusztult a nagy hideg és a rossz ellátás miatt.⁶⁰ Ekkor került trónra a fiatal és tapasztalatlan szultán I. AHMED (1603–17), s a Perzsiával kitört új háború is rosszul alakult a Kelet-Anatólia hegyeiben dúló hideg tél miatt. A Habsburgokkal kötött zsitvatoroki békét mérsékelt győzelemként kommunikálta központi kormányzat 1606-ban, s az ily módon felszabadult erőket a belső frontokra tudták átcsoportosítani. Mutatkozott egy déli fenyegetés is, ALI pasa Szíriában önálló királyságot akart felépíteni. Az oszmán történelem egyik leghatékonyabb parancsnoka, a veterán MURÁD pasa, a Duna-völgyében megedződő katonák élén gyorsan Konya, majd Larende területére vonult és kemény vereséget mért a dzseláli főerőkre. 1607-ben pedig Szíriában tett rendet, bevette Aleppót, októberben pedig legyőzte a lázadó szíriai sereget, amelynek nyomán ALI megadta magát. Ugyanakkor a dzseláli-felkelés nem omlott össze, a lázadók fegyveres erejének létszáma meghaladta a hetvenezer főt, s a felkelő csapatok egy új parancsnok, KALENDOROĞLU MEHMED vezetése alatt újjászerveződtek. A dzseláli hadsereg előbb megkísérelte bevenni Ankarát, majd rajtaütöttek a régi fővároson, Bursán 1607 decemberében.⁶¹

1607/08 telén a kis jégkorszak a legcudarabb szakaszába lépett, a borzasztó havazást és esőzéseket pusztító szárazság követte, ami felülmúlta még az 1590-es évek szárazságait is. Némely rekonstrukciók szerint 1608/09 tele az utóbbi ötszáz év legszárazabb tele volt az egész Mediterránumban, amely ráadásul még hideg is volt. Ebben szerepe lehetett az Etna kitörésé-

57 WHITE 2011. 178.; RAYMOND 1973.

58 WHITE 2011. 182.

59 WHITE 2011. 179.

60 WHITE 2011. 180.

61 WHITE 2011. 180–181.

nek is, amely 1606/7-ben tetőzött. Az Etna kürtőjéből nagy mennyiségű vulkáni por került a légkörbe, amelynek klimatikus hűtő hatása a következő három évben érezhető volt Európában és a Közel-Keleten egyaránt.⁶² Velencei és krétai feljegyzések nagyon hideg télről számolnak be 1607/8 fordulóján. A görög kolostori feljegyzések pedig a folyók és tavak befagyásáról tudósítanak. Általános vélekedés szerint 1606 és 1610 között volt az utóbbi fél évezred legalább egy és legfeljebb három leghidegebb éve.⁶³ A kis jégkorszak lehülése globális jelenség volt, a tizenhetedik század elején a Temze jegén vásárokat rendeztek, Oroszországban nagy befagyásokról és éhínségekről szólnak a híradás, és a távoli Amerika partjain Jamestown telepeseinek két rendkívül hideg telet kellett túlélniük.

Amikor a katonák 1606-ban visszatértek a hosszú háborúból, a helyzet még rosszabbra fordult. A dzseláli-banditák elárastották az anatóliai tartományokat, a népesség a hegyekbe menekült, s a városokból és falvakból csak a romok maradtak. A korabeli híradások Görögország esetében is éhínségről és banditizmusról számolnak be. A Nyugat- és Közép-Anatólián átmaszírozó birodalmi csapatok ellátása megoldhatatlan feladatot jelentett. A banditák folyamatosan fosztogatták az élelmiszerkészleteket és az állatállományt, a szultán ugyanakkor parancsot adott a katonáknak a haladéktalan rekvirálásra. Mindazonáltal az igazi éhínség 1607/8 szigorú télen kezdődött, a menekülők pedig az utak mentén pusztultak el részint a betegségek, részint pedig a nagy hideg következtében. 1608-ban az erószak oly általános volt, hogy a mezőgazdasági munkák elvégzése lehetetlenné vált, az alapvető mezőgazdasági termékek ára az égbe szökött. Az elnyomorodott parasztság mindent megevett, amit csak lehetett, s felélte az állatállományt is. A velencei követ híradása szerint a kannibalizmus megjelent még Isztambulban is, az éhezés és az anarchia pedig általánossá vált a tartományokban. Anatólia különösen szenvedett a szűkösség és a terjedő betegségek miatt, a hadsereg csak az egyiptomi szállítmányoknak köszönhetően volt ellátható.⁶⁴

MURÁD pasa hadserege csak 1608 júniusának közepén tudott döntő vereséget mérni a lázadókra, a hadjárat döntő manővere az volt, hogy a lázadókat elvágták a hegyi menekülési útvonalaktól. A pasa hősként tért vissza Isztambulba, a megmaradt lázadó csapatok pedig Perzsiába menekültek, és csatlakoztak a sah csapataihoz.⁶⁵ A Szafavida Perzsiával rosszul alakult a háború, de a dzseláli lázadókat sikerült legyőzni, az utolsó hadjáratot MURÁD pasa 1610-ben vezette az ellenállás maradványainak felszámolása érdekében.

A dzseláli-felkelés 1596-tól 1610-ig tartott, SAM WHITE nézete szerint TIMUR LENK inváziója és az első világháború között a birodalom legsúlyosabb válságidőszaka volt. Az elégedetlen zsoldosvezérek által egybegyűjtött hadseregek tartományokat fosztottak ki, és évtizedeken keresztül ellenszegültek a birodalmi kormányzatnak. A dzseláli-felkelés alakulásában, az egész birodalmat sújtó ellátási válságban, a halálozások magas számában és az egymást követő menekülthullámokban SAM WHITE nézete szerint fontos szerepet játszott a kis jégkorszak szélsőségesen hideg és száraz időjárása. Az egymást követő háborúk és a természeti katasztrófák az 1560-as és az 1580-as években még nem jártak súlyos következményekkel. A dzseláli-felkelés azonban ennek a régóta lappangó válságnak a felszínre törését hozta el a tizenhatodik század végén, amely a birodalmi politika és társadalom fájdalmas átalakulásával járt. Az 1570-80-as évek válságai rövidéletűek voltak, amelyet az oszmán ellátási rendszer még képes volt korrigálni, s a birodalmi kormány-

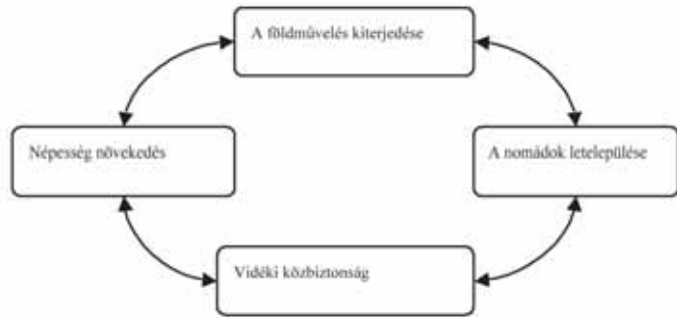
⁶² WHITE 2011. 182.; LAMB 1970.

⁶³ WHITE 2011. 182.; LUTERBACHER 2004.

⁶⁴ WHITE 2011. 184.

⁶⁵ WHITE 2011. 184.; GRISWOLD 1983.

zat is megőrizte a rugalmasságát. Az 1590-es és a 1600-as első évtizedben azonban az Oszmán Birodalom fordulóponthoz érkezett. A szélsőségesen hideg és száraz időjárás által generált éhínség, a katonai patthelyzet együttes hatása a birodalmi ellátó rendszer összeomlásához vezetett. A nélkülözés és a járványok a népesség és a művelt terület csökkenéséhez vezetett mindenekelőtt a birodalom központi tartományaiban.⁶⁶

4. ÁBRA ❖ A növekedés ördögi körének kölcsönhatásai az Oszmán Birodalomban a tizenhatodik század idején (WHITE 2011, 295. nyomán)

A dzseláli-felkelés után

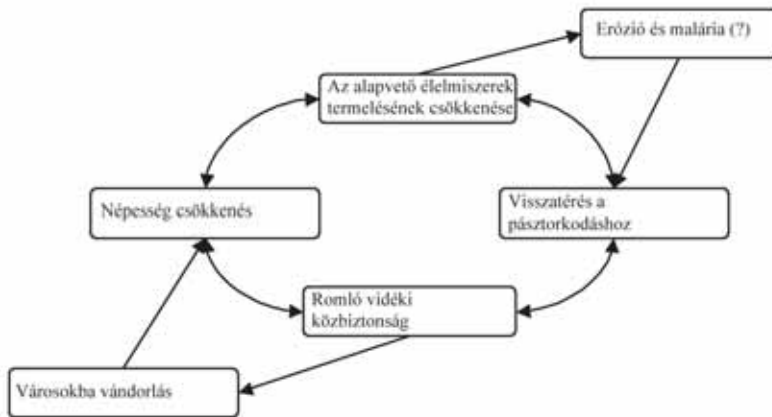
A dzseláli-felkelés idején két válsággeneráló folyamat került átfedésbe, a hosszú háború elhúzódó hadakozása és a kis jégkorszak egyik legkeményebb időszaka. Nagyívű elemzésében SAM WHITE azt igyekezett bizonyítani, hogy az Oszmán Birodalom általános válságának kialakulásában az éghajlat volt a kritikus összetevő. Ebben a válság értelmezésében az új elem az ökológiai tényező volt, amely során a szerző a kormányzó elitre is mint a krízis termékeire tekintett, akik képtelenek voltak minimalizálni a válság hatásait.

Újnak tekinthető az amerikai szerzőnek az a szándéka is, hogy az oszmán válságot globális kontextusban igyekezett elemezni. SAM WHITE felfogása szerint megvoltak a regionális sajátosságai az Oszmán válságnak, de alapvetően beleilleszkedett a kora újkor nagy válság periódusába, amelyet a kis jégkorszak ökológiai nyomása szinkronizált. Ebben a kontextusban a világméretű válságjelenségek, forrongások és lázadások nem a felemelkedő kapitalizmus és a modernitás jelei voltak Európában, sem pedig a stagnálás és a hanyatlás jelei Ázsiában, hanem a prekapitalista, avagy preindusztriális társadalmak közös sérülékenységének bizonyítékai. A helyi társadalmak és kormányzatok a világ legkülönbözőbb tájain változó sikerrel igyekeztek választ adni a népességnomás és a klímaváltozás kihívásaira. Az Oszmán Birodalomnak különösen nagy volt az ökológiai sebezhetősége, ebből következően az oszmán területeken különösen költséges és elhúzódó válság bontakozott ki, ráadásul ezeken a területeken nagyon lassú regenerálódás követte. Ennek az összetett genetikájú válságnak döntő szerepe volt abban, hogy az Oszmán Birodalom a Habsburgokkal szemben feladta az expanzív politikáját, elkezdett védekezve hátrálni, s fokozatosan elveszítette az európai politikában játszott fontos pozícióját.⁶⁷

Az Oszmán területeken a népesség és a mezőgazdasági termelés egyaránt szerény növekedést mutatott a dzseláli-felkelést követő időkből. A tizennyolcadik és a tizenkilencedik században Kína és Anglia lakossága megduplázódott, az Oszmán Birodalom lakossága azonban csak

⁶⁶ WHITE 2011. 223; GOLDSTONE 1991.

⁶⁷ WHITE 2011. 223–224.

5. ÁBRA ❖ A tizenhetedik és a tizennyolcadik században az Oszmán Birodalomban kialakult általános válság kölcsönhatásainak folyamatábrája (WHITE 2011, 296.)

kára közel harmadával csökkent, az évszázad második felében pedig a késő Maunder Minimum⁶⁹ éghajlatromlása tette próbára a tradicionális társadalmak és kormányzatok tűrőképességét.

Az Oszmán Birodalom lassú és mérsékelt regenerálódási képessége nagymértékben a Közel-Kelet, Anatólia és a Dél-Balkán ökológiai viszonyaiból következett. A klímaromlásra a helyi társadalmak gazdálkodását a földműveléstől a legeltető állattartás irányába szorította. Anatóliában voltak olyan, a dzseláli-felkelés idején elhagyott szántóterületek, amelyeket a legközelebbi alkalommal már traktorral szántották fel a huszadik században. A vidéki területek elnéptelenedése akadályozta a mezőgazdaság rekonstrukcióját. Az állattartás eltartó képessége negyede a földművelésének, ami a lét- és vagyónbizonytalansággal együtt menekülthullámokat indított el a városok irányába. A városi szegény népesség felszaporodása növelte a járványveszélyt, az újra és újra feltámadó fertőzőbetegségek pedig elgyengítették a demográfiai rekonstrukció folyamatát.⁷⁰

Epilógus: az oszmán hanyatlás

A kis jégkorszak idején SAM WHITE szerint három komoly elmozdulás történt az oszmán földek ökológiájában. Az első az volt, hogy a szemiárid régiókban a földművelés rovására előre nyomult a pásztorkodás. A második, hogy felgyorsult a népesség vándorlása a vidéki területekről a magas halálzási arányokat mutató városi övezetekbe. A harmadik pedig, hogy a birodalom nagyobb részében a földművelés diverzifikációja ment végbe az alapvető élelmiszernövények gabona monokultúráiból egy export orientált mezőgazdaság irányába. Ezek a fejlemények nem

⁶⁸ WHITE 2011. 227.; KARPAT 1985.

⁶⁹ A Maunder napfolt minimum időszaka 1645-től 1715-ig tartott, amit ANNIE and E. WALTER MAUNDER csillagászokról neveztek el, akik elsőként kimutatták ezt a tartós napfolt minimum periódust. Feltételezések szerint a Nap sugárzó energiájának csökkenése szerepet játszhatott a tizenhetedik század végének globális lehűlésében. LUTERBACHER 2001.

⁷⁰ WHITE 2011. 299.

csekély mértékben változott. Az 1590-es években 35 millióan éltek az Oszmán Birodalomban, a Dzeláli-felkelés után ez lecsökkent 25 millióra, de az 1830-as években sem volt több mint 32 millió a birodalom lakosainak száma. Ezek még akkor is súlyos fejlemények, ha számba vesszük, hogy a birodalom elveszítette Magyarországot és Görögország egy részét.⁶⁸ A birodalom népessége a tizenhetedik század dere-

okoztak feltétlenül hanyatlást, de a kialakult körülmények között az oszmán népesség újraépülése csak igen lassan mehetett végbe.⁷¹

A tímár rendszer feladása és a közvetlen kincstári igények elhagyása a birodalmi pénzügyi rendszer és a földbirtoklás átalakulásához vezetett. Az oszmán elit a birodalom növekvő katonai sebezhetőségére úgy reagált, hogy igyekeztek új szövetségeseket és kereskedelmi partnereket találni, aminek következtében a birodalom egyre erősebben kötődött Európa politikai és gazdasági rendszereihez. Az oszmán világ bekapcsolódott a nemzetközi árucserébe, alapvető változások mentek végbe, új piacok, új növények és új demográfiai és környezeti viszonyok formálódtak ki. A tizenyolcadik század végére az Oszmán Birodalom gazdasága már egyértelműen és erőteljesen kapcsolódott az Európa központú világgazdasághoz. A birodalmi kormányzat ugyanakkor nem volt képes egy új és valóban hatékony létfenntartási rendszert felépíteni, amelyre támaszkodva újra versenyképessé tehetné volna az egykor oly félelmetes oszmán hadsereget. A birodalmi elit belpolitikája a magán földbirtoklás elismerése és a regionális elitekkel való kiegyezés irányába mozdult el. A kormányzatra egy időben nehezedett a belső ökológiai és a külső gazdasági nyomás, s erre a kihívásra SAM WHITE konklúziója szerint sem az oszmán társadalom, sem pedig az egymást váltó elitek nem tudtak valóban eredményes válaszokat találni.⁷² *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALBION, ROBERT (1926): *Forests and Sea Power*. Cambridge, Harvard University Press.
- BEHRINGER, WOLFGANG (2010): *A klíma kultúrtörténete*. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Budapest, Corvina Kiadó.
- BERKES, NIZAZI (1964): *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal, McGill University Press.
- BÖREKÇI, GÜNHAN (2006): A Contribution to the Military Revolution Debate. The Jannissaries' Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593–1606 and the Problem of Origins. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* vol. 59. no. 4. 407–38.
- BRAUDEL, FERNAND (1979): *Le temps du monde*. Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XVe–XVIIIe Siècle. Paris, Armand Colin
- BRÁZDIL, RUDOLF–DOBROVOLNÝ, PETR–LUTERBACHER, JÜRG–MOBERG, ANDERS–PFISTER, CHRISTIAN–WHEELER, DENNIS – ZORITA, EDUARDO (2010): European climate of the past 500 years: new challenges for historical climatology. *Climatic Change* vol. 101. issue 1-2. 7–40.
- BRÁZDIL, RUDOLF – WHEELER, DENNIS – PFISTER, CHRISTIAN (2010): European climate of the past 500 years based on documentary and instrumental data. *Climatic Change*. vol. 101. issue 1-2. 1–6.
- BROOK, TIMOTHY (2010): *The Troubled Empire*. China in the Yuan and Ming Dynasties. Cambridge, Harvard University Press.
- D'ARRIGO, R. – CULLEN, H. (2001): A 350-Year (AD 1628–1980) Reconstruction of Turkish Precipitation. *Dendrochronologia* vol. 19. no. 2. 853–63.
- DUNNING, CHESTER (1997): Does Jack Goldstone's Model of Early Modern State Crises Apply to Russia? *Comparative Studies in Society and History* vol 39. issue 03. 572–92.
- FAROQHI, SURAIYA (2004): *The Ottoman Empire and the World Around It*. Leiden. Brill.
- FLEISCHER, CORNELL (1986): *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*. The Historian Mustafa Ali (1541–1600). Princeton, Princeton University Press.
- GLACKEN, C. J. (1967): *Traces on the Rhodian Shore*. Berkeley, University of California Press.
- GOLDSTONE, JACK (1991): *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley, University of California Press.

⁷¹ WHITE 2011. 293.

⁷² White 2012. 288–300.

- GRÁDA, CORMAC Ó (2009): *Famine. A Short History*. Princeton, Princeton University Press.
- GRANT, JONTHAN (1999): Rethinking Ottoman 'Decline'. Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, 15th to 18th Centuries. *Journal of World History* vol. 10. no. 01. 179–201.
- GREENWOOD, ANTHONY (1988): *Istanbul's Meat Provisioning. A Study of the Celep-Kes, an System*. PhD diss., University of Chicago.
- GRISWOLD, WILLIAM (1983): *The Great Anatolian Rebellion, 1591–1611*. Berlin.
- GROVE, J.-CONTERIO, A. (1995): The Climate of Crete in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, *Climatic Change* 30. 223–47.
- GROVE, RICHARD (1995): *Green Imperialism*. New York, Cambridge University Press.
- HABIB, IRFAN (1999): *The Agrarian System of Mughal India*. New Delhi, Oxford University Press.
- HOWARD, DAVID (1988): Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Journal of Asian History* vol. 22. no. 1. 52–76.
- INALCIK, HALIL (1973): *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600*. London. Weidenfeld and Nicolson.
- INALCIK, HALIL – QUATAERT, DONALD (szerk. 1994): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. New York, Cambridge University Press.
- KARPAT, KEMAL (1985): *Ottoman Population 1830–1914*. Madison: University of Wisconsin Press.
- KNOLLES, R. – RYCAUT, P. (1687–1700): *The Turkish History from the Original of That Nation, to the Growth of the Ottoman Empire*. London.
- LAMB, HUBERT HORACE (1970): Volcanic Dust in the Atmosphere; with a Chronology and Assessment of Its Meteorological Significance. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series A., Mathematical and Physical Sciences*. 266. no. 1178. 425–533.
- LE ROY LADURIE, EMMANUEL (2004): *Histoire humaine et comparée du climat*. 1. Canicules et glaciers. Paris.
- LEWIS, BERNARD (1968): *The Emergence of Modern Turkey*. New York, Cambridge University Press.
- LUTERBACHER, JUERG et al. (2001): The Late Maunder Minimum (1675–1715) – A Key Period for Studying Decadal Scale Climatic Change in Europe. *Climatic Change* vol. 49. issue 4. 441–462.
- LUTERBACHER, JUERG et al. (2004): European Seasonal and Annual Temperature Variability, Trends, and Extremes since 1500. *Science* Vol. 303 no. 5663. 1499–1503.
- MACFARLANE, ALAN (1997): *The Savage Wars of Peace*. England, Japan and the Malthusian Trap. Oxford.
- MCGOWAN, BRUCE (1969): Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–79). *Archivum Ottomanicum* 1. 139–96.
- MCNEILL, JOHN R. (1998): China's Environmental History in World Perspective. In ELVIN, M. – TS'UI-JUNG, L. (ed.): *Sediments of Time*. New York, Cambridge University Press.
- PARKER, GEOFFREY (2008): Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered. *American Historical Review* 113. 1053–79.
- RÁCZ, LAJOS (1999): *Climate History of Hungary since 16th Century: Past, Present and Future*. Pécs, Center for Regional Studies of HAS
- CENTRE FOR REGIONAL STUDIES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
- RAYMOND, ANDRÉ (1972): Les grandes épidémies de peste au Caire aux XVIIe et XVIIIe siècles. *Bulletin d'études orientales* Tom. 25. 203–210.
- SHANAHAN, T. et al. (2009): Atlantic Forcing of Persistent Drought in West Africa. *Science* Vol. 324. no. 5925. 377–380.
- SUBRAHMANYAM, SANJAY (2001): Du Tage au Gange au XVIe siècle: Une conjoncture millénaire à l'échelle eurasiatique. *Annales*. 56. Année No. 1. 51–84.
- TOUCHAN, R. et al. (2003): Preliminary Reconstructions of Spring Precipitation in Southwestern Turkey from Tree-Ring Width. *International Journal of Climatology* 23.
- VEINSTEIN, GILLES (1986): Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent. In Mayer, H. (ed.): *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte in Memoriam Vanco Boskov*. Wiesbaden.
- WHITE, SAM A. (2011): *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge. Cambridge University Press.
- WILSON, PETER (2009): *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*. Cambridge, Harvard University Press.

VARGA VIKTÓRIA

viktoria900919@freemail.hu

DOI 10.14232/belv.2014.3.6

Határpererek, határjárás Cegléden és környékén (1748–1760)

Zlinszky József periratai

— *Boundary Disputes and Setting the Boundaries in Cegléd and its Surroundings, 1748–1760. The Court Papers of József Zlinszky* —

Abstract In my research I have processed the legal documents of József Zlinszky written in Latin and Hungarian. His land lay on the so-called triple boundary between Irsa, Mikebuda and Cegléd in the 18th-century. Zlinszky had many conflicts with his neighbours due to the unsettled boundaries which often resulted in lawsuits. The only purpose of these lawsuits was to increase the claimant's territories, since the origin of wealth was landed property at this time. The relevant letters, legal papers and records show us how boundary walks were organized and how the proceedings happened in general. Furthermore, we get an insight into the 18th-century life: the documents reveal the answers for questions like how important religion and faith were, how boundaries were interpreted by the people, or what kind of role a shepherd could have in a proceeding.

KEYWORDS Cegléd, local history, 18th century, boundary disputes

Cegléd a 18. században

Cegléd rég óta királyi birtoknak számított. A 14. században I. Károly volt az, aki a királyi koronához csatolta. Az idők folyamán azonban többször is eladományozták. I. Lajos, illetve az ő édesanyja, Erzsébet királyné is a tulajdonosok sorába tartozott. Erzsébet azonban továbbadományozta 1368-ban, így került tehát a birtok az óbudai klarissza apácák kezére, kiknek földesurasága egészen 1782-ig fenn állt.¹ Az apácák főként Óbudán tartózkodtak, de amikor megjelent a török Magyarországon, Pozsonyba menekültek.² A távolság miatt csak közvetetten, tisztartók által tudták irányítani birtokaikat és azok lakóit, mely a legtöbb esetben nehézséget jelentett a városnak, hiszen a provizorok sokszor visszaéltek hatalmukkal.³

¹ BOROVSKY 1990. 359. 362.

² SCHWARCZ 2003. 208.

³ IKVAI 1982. 91.

Ceglédnek azonban nem csak ez a helyzet jelentett nehézséget. A 18. századi harcokból is jelentősen ki kellett, hogy vegye a részét, melyek, az addig folyamatosan fejlődő mezővárost hanyatlásnak indították.⁴ Elsősorban meg kell említeni a török uralom után fennálló osztrák uralmat, I. Lipót idején, aki által Magyarország érintve lett a spanyol örökösödési háborúban. E háború hátterében bontakozott ki a Rákóczi-szabadságharc, mely az abszolutizmusra törekvő császári hatalom ellen irányult.⁵ A városnak nem volt könnyű egyensúlyozni az osztrák hatalom és a Rákóczit támogató erők között. Hol a kuruc csapatokat kellett támogatniuk, hol az osztrákokat kellett elszállásolni és élelmezni a városban. 1710 után osztrák fennhatóság alá került a város, megszabadították sáncaitól, így nyílt várossá vált Cegléd. 1714 után vége lett a háborúnak, a csapatok hazajöttek, illetve a klarissza apácák is visszaköltöztek Budára. Miután kezdett minden lecsendesedni, XII. Károly svéd király seregei megjelentek, s 10 napon keresztül kellett őket ellátni Ceglédnek, Kőrösnek és Kecskemétnek.⁶ Ennek hátterében az Északi háború állt. XII. Károly 1714-ben Benderből Stralsundba igyekezett. Útja során érintette Debrecen és Pestet. Így került tehát Cegléd közelébe a svéd király.⁷ Innentől békésebb idők következtek. III. Károlynak sikerült felszabadítania a még török kézen levő magyar területeket.⁸ Károly időközben azonban meghalt, és helyébe 1740-ben Mária Terézia került.⁹ Uralkodásának 1780-ban bekövetkezett halála vetett véget. II. József vette át a hatalmat, akinek irányítása alatt minden megváltozott. Számos szerzetesrend rendi életét megszüntette, köztük a klarisszákét is, így Ceglédet a vallási alaphoz csatolták.¹⁰

Határhasználat és határjárás

A határjelek között lévő területet a föld birtokosa szabadon használhatta. A jeleken belül volt érvényes a helyi közigazgatás és a bírászkodás. Tehát a határokon belül szabad használat és tulajdoni joggyakorlás volt érvényben. A zavartalan élet jele a békességes bírás volt, azonban számtalanszor megesett, hogy ezt a békét megzavarták a határ túlsó oldaláról. A leggyakoribb eset az volt, mikor a legelő állatok átmentek a határon, de volt arra is példa, hogy túlszántottak a határon és a termés a másik birtokán növekedett.¹¹ A nem megfelelő határhasználat villongáshoz is vezethetett a szomszédok között. A villongásból gyakran pereskedés kerekedett. Az egyik fél határpert indított a másik fél ellen és az ügy megoldásának érdekében határjárást tartottak.¹²

A határjárás egyik fajtája, mely az alább említendő iratoknál megfigyelhető, hivatalos úton történt. Kiküldött bizottság végezte. Ebben az esetben általában határperről volt szó. Első lépésként nekiláttak a bizonyságok szedésének. Azokat a személyeket, akik a szóban forgó határról valamilyen információval rendelkeztek, magukhoz rendelték, s előkészítették kihallgatásra. A pereskedő felek sokszor próbálták megvesztegetni a tanúkat, s ha úgy nem érték el sikert, akár

⁴ OPPEL 1931. 83–84.

⁵ KATONA 2008. 201.

⁶ OPPEL 1931. 89–97.

⁷ KATONA 2008. 207.

⁸ VELKER 1931. 100.

⁹ MITTÁK 2008. 367.

¹⁰ VELKER 1931. 101.

¹¹ SZABÓ 1955.

¹² TAKÁCS 1987. 156–159.

erőszakhoz is folyamodtak. Még a hivatalos határjárás előtti nap az ügyintézők bejárták a szóban forgó határokat, s majd csak az után vezették végig a tanúkat a határvonalakon. A határjárásban részt vettek a hivatalos küldöttek, a határjelölést végző személyek és a tanúk is. Ezt követően került sor a kihallgatásra.¹³

Mindenképpen meg kell említeni a határperrek anyagi vonzatát, hiszen ingyen akkor sem csinált senki semmit. A pereskedő feleknek gondoskodni kellett a tanúk meghívásáról, illetve azok napidijáról, hiszen a messziről elhozott tanúk ez által elestek a napi munkájuktól és jövedelmüktől. Ezen kívül biztosítani kellett a hivatalos személyek jelenlétét is. A költségeket ebből adódóan az is növelte, ha egy-egy per sokáig elhúzódott, és erre elég sokszor volt precedens.¹⁴

Zlinszky József

Zlinszky József központi szereplője a periratoknak. Esetében egy igen hosszú, éveken át tartó persorozatról beszélhetünk. Annyit tudunk róla, hogy nemesi családból származott, 1742-ben Irsán kapott földet egyfajta adományként és még ugyanebben az évben vármegyei ügyésznek választották meg.¹⁵ Az iratokból kiderül, hogy Zlinszky földje egy úgynevezett hármashatáron helyezkedett el, Cegléd, Mikebuda és Irsa között. Ez a hármashatár eléggé problémás résznek számított, hiszen ezen az egy helyen sok földtulajdonos területe találkozott. Mivel nem voltak biztos határok, mindenki azon igyekezett, hogy minél nagyobb területet alakítson ki magának. Zlinszky József is próbálkozott ilyennel. Megpróbálta területét kiszélesíteni úgy, hogy kicsit túlszántott a földjén a ceglédiek kárára, melyet később természetesen határper követett. Gyakorlatilag az összes szomszédjával pereskedett, mely eseteket a peres iratok elemzésekor szeretném részletesebben tárgyalni.

Az iratok általános jellemzői

Összesen tíz iratot dolgoztam fel, melyek közt egy levél, egy záradék, három bizonyáglevelé és öt jegyzőkönyv található.

A levél, a záradék és a bizonyáglevelek esetében leírom azok tartalmát, feltüntetve a fontosabb latin részeket és neveket.

A jegyzőkönyvek esetében szintén hasonlóképpen járok el, azonban érdemes kiemelni már itt a jegyzőkönyvek hasonlóságait. Azonos formula alapján épülnek fel. Latin bevezető szöveggel kezdődnek, melyből megtudhatjuk, hogy milyen célból és kinek az utasítására történt az iratok kiadása, illetve ki hajtotta végre a parancsot. Ezt követően, a „*De eo utrum?*”¹⁶ kezdő mondat után már magyar nyelven találjuk a bejegyzéseket. Lejegyezték a feltenni kívánt kérdéseket, utána pedig minden tanúnak válaszolnia kellett azokra. Sok esetben a tanúkat megeskették, hogy az igazat mondják. A határ szent dolognak számított, ezért tehát a hamis esküdteket és az ittas állapotban lévő tanúkat büntették. A büntetés lehetett az, hogy társai megvetették és háborgatták vagy Isten büntetését kellett elszenvedniük.¹⁷ Egyes határperrek szerint még ott a

¹³ TAKÁCS 1987. 159–163.

¹⁴ TAKÁCS 1987. 192–195.

¹⁵ KŐSZEGHY Sándor: *Pest vármegye nemes családjai* [online]: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0015/7.html> megtekintés: 2013. 04. 18. 15:10

¹⁶ 1757-es irat. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára-Nagykőrösi osztály: XI. 616. *Óbudai Klarissza Rend Ceglédi Uradalmának iratai (1701–1780)*. [Továbbiakban: (XI. 616.)]

¹⁷ A hamis eskütétel miatt, Isten büntetését elszenvedő ember példája jelenik meg Arany János *A hamis tanú című balladájában*. *Maga a ballada egy valós történelmi eseményen alapul, melynek központjában*

határjáráson sort került a büntetésre, mikor is az illető, a bűn elkövetése után megsüketült, megvakult vagy megütötte a guta. Ezek nagy része persze helyi monda volt, mely vallási alapokon nyugodott, de mutatja azt is, hogy az emberekben rejlő hit volt a legerősebb határvédélmező erő.¹⁸ Ha a megesketésre sor került azt úgy láthatjuk az iratokban, hogy „hite után vallya”¹⁹, amely kiegészülhetett a következővel: „tudománya szerint vallya”²⁰. A jegyzőkönyvben lejegyzésre került a tanú neve, lakhelye, foglalkozása és kora. Például: „Tertius testis providus Stephanus Gács in possessione Majsza cir. 61. ad1: a midőn ezen tanú husz esztendő előtt tizenhat esztendeigh itt czeglédén lakott, és negy esztendeigh gulyás pásztorokodott”²¹. Ha összevetjük a tanúk adatait, akkor láthatjuk, hogy a foglalkozásuk a legtöbb esetben pásztor volt, illetve, a korukat csak hozzávetőlegesen tudták megmondani. Például: „annorum circiter 61”²², hiszen nem tudták pontosan, hogy hány évesek voltak maguk a tanúk sem, mivel ebben az időszakban még nem volt kötelező az állami anyakönyvezés.²³ A kikérdezett személyek nagy része idős és tapasztalt személy volt, hiszen ők még emlékezhetek a régi időkre, illetve tovább is tudták adni tudásukat.²⁴ Az, hogy nem felejtették el annyi idő távlatából, az annak volt köszönhető, hogy fülhúzást vagy bizonyos testi fenyítést alkalmaztak rajtuk a határ mutatása közben, hogy beleégjen emlékezetükbe az adott határjel. Az emlékezést segítette az is, hogy a határjárásban résztvevő felek belelőttek a határfába.²⁵ Az is megfigyelhető, hogy a tanúk általában nem helyi lakosok, jelen esetben, nem ceglédiek voltak. Főként az 1757-es iratnál figyelhető ez meg, melyet a későbbiekben tárgyalok. A vallomások lejegyzése után egy latin záró részt találunk, melyben közli az illetékes ügyvivő, hogy az ügyet lefolytatta, aláírással és pecséttel megerősítve kiadja róla a bizonyáglevelét. Általában a következő formula ismétlődik az iratoknál: „*Super qua praevio modo per me peracta inquisitione testimoniumque preinsertorum coram me dicitu fassione presentes extrado litteras testimoniales in Cegléd.*”²⁶

Az 1748-as irat

Ehhez az évhez tartozóan egy latin nyelvű bizonyáglevelét találunk. Az iratban Zlinszky Józsefet fogják perbe mikebudai szomszédjai.

Maga az irat 1748-ban keletkezett Pesten, azonban 1760-ban illetve 1767-ben is hitelesítették. Az ügyvivő 1748-ban Muslai Gábor és Horváth Ferenc volt, a hitelesítést pedig 1760-ban Vida István nótárius, valamint 1767-ben Bogyai János jegyző végezte. Az irat tartalma a következő: Mária Barbara grófnő illetve a nemes Blaskovics Ilona ez ügyben Beleznai János és Zlinszky

Ladány és Tarcsa közötti határper áll. A perben résztvevő egyik tanú, az öreg Márkus, hamis tanúzás miatt saját átkát újra és újra elszenvedi. Ez is mutatja tehát az eskütétel fontosságát, illetve intésként is szolgálhat a hazug tanúk számára.

¹⁸ TAKÁCS, 1987. 217–220.

¹⁹ 1757-es irat. XI. 616.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ FARAGÓ Tamás: Bevezetés a történeti demográfiába. [online]: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch01s03.html Hozzáférés: 2014.02.02.

²⁴ TAKÁCS 1987. 161.

²⁵ TAKÁCS 1987. 173.; 177.; 189.

²⁶ 1754-es, 1757-es jegyzőkönyvek. XI. 616.

József ellen pereskednek, mivel mind igényt tartanak mikebudai földjükre, azonban a határok nem mindenhol és mindenki számára világosak. „*Illustrissima domina Maria Barbara (...) nec non nobilis domina Helena Blaskovics (...) contra et adversus illustrissimum dominum Ioannem Beleznaai (...) ac generosos dominos Stephanum Becz de Tass, et Josephum Zlinszkii intuitu excindendarum et sequestrandarum portionum suorum in praedio Mike Buda inclytis hisce comitatibus Pest, Pilis et Solt articulariter unitis adjacentibus [.....] iudicarium suscitassent.*”²⁷ Ez a pereskedés már hosszabb ideje tart közöttük, így határjárást kértek az adott területen, hogy megállapítsák mindenki részét törvényes úton. „*Processum, qui quidem crebrioribus terminis ventillatus, ex post judicialiter quoque terminatus extiti, (...) ad faciem praedicti Mike Buda exeuntes antequam divisionem (...), ut justa proportio erui possit.*”²⁸ A bizonyáglevél részletesen tárgyalja, hogy ki mennyi részt kapott a földből, illetve, hogy birtoka mettől meddig terjed. A továbbiakban említi a szöveg még több birtokost, akik szintén szereztek részt a földből, ilyen pl.: Horváth Imre, Szabó János és Becz István, kiknek árvái kaptak egy-egy bizonyos területrészt. Mikebuda felosztása után a mezők „*pratorum divisione*”²⁹ illetve az erdő felosztása „*divisionem sylvulae*”³⁰ következett, ahol szintén részletes leírást kaphatunk a felek megszerzett földjének arányáról. Ezt követően az ügy résztvevői megegyeztek a határookban. „*Taliter itaque subdiviso inter partes colligantes praesente super gestae totius rei serie praesentes extradeditimus literas testimoniales Pestini die 15. mensis maii 1748. Gebriel Muslai Iudlium m.p. Franciscus Horváth Jurassor m.p.*”³¹

Az 1754-es iratok

Ehhez az évhez kapcsolódóan három iratot találunk. Mind a három Cegléden keletkezett és kapcsolódnak egymáshoz. Az iratokban Zlinszky Józsefet fogják perbe ceglédi szomszédjai.

Az első irat május 9-én, Cegléden keletkezett latin nyelvű bizonyáglevél. A megbízott ügyvivő jelen esetben Muslai Gábor szolgabíró volt, aki Stupiczki János, óbudai fiscalis procurator felkérésére végzett vizsgálatot. Az ügy központjában Zlinszky József úr Cegléddel és Mikebudával határos földje áll. A területet az előbb említett úr felszántás céljára megkapta, azonban a ceglédi lakosok is igényt tartottak volna a területre, s így ki kellett vizsgálni a határjelek érvényességét, illetve, hogy jog szerint kihez is tartozik a terület. Ennek érdekében határjárást tartottak Stupiczki János, a tiszttartó, a számvető, a ceglédi esküdtek és más lakosok jelenlétében. Felmérték az új szántás nagyságát, illetve három albirtorsai lakos megmutatta azt a három hányást, mely határjelként funkcionált. Ezek a határjelek hamisnak tűntek, illetve volt egy negyedik is, melyet elszántottak. A ceglédiek ezért nem akarták elismerni valós határnak, s úgy hitték, hogy a szomszédok állították fel rosszakaróan. Tehát Zlinszky József irstai földjét, melyet, mint már fentebb említettem, adományként kapott Cegléd és Mikebuda határában, a ceglédiek nem voltak hajlandóak elismerni, vagyis határprobléma kerekedett.³²

A második irat egy jegyzőkönyv, mely május 18-án keletkezett. Az előbbi oklevélhez kapcsolódóan, Zlinszky József ügyét vizsgálva, az említett határjáráskor készült tanúvallomásokat

²⁷ 1748-as irat XI. 616. (Függelék I.)

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² 1754-es irat. XI. 616. (Függelék II.)

tartalmazza. Latin bevezetővel indul, melyből kiderül, hogy az óbudai szent Klára rend konventjének parancsára 1754. május 8. napján Bán Antal kiküldetett határjárásra, hogy az érintett tanuktól vegyen fel vallomást az említett ügyben, és derítse ki az igazságot azok alapján.³³ Ezt a részt követték a kérdések, melyek arra irányultak, hogy „*ki parantsolattyábúl szántották föl azon gyöpöt, mely szarvas tótúl napkelet felé fekszik*”, „*nevezett szerént kik szántották*”, illetve, hogy „*ki áskálta föl határ formára (...) három helyen az földet*”.³⁴ A tanúknál ebben az esetben nem az volt döntő, hogy idősek legyenek és tapasztaltak, hanem, hogy mindannyian érintettek legyenek az ügyben. A megkérdezett három tanú Zlinszky úrral kapcsolatban állt, kettő a tanúk közül segédkezett is a felszántásban. A tanúvallomásokból egyöntetűen kiderül, hogy Zlinszky József akaratából „*béres paitási*”³⁵ és jobbágysági segítségével szántották fel az említett területet. Azt is mindannyian megerősítették, hogy a határjelölést is Zlinszky József végezte el: „*egymástúl nem messze határ hányás formára három telek földnek lett környül árkolási senkitül mástól hanem Zlinszkii Joseph uramtúl tétetett, mivel a szántás előtt való nap maga kotsissával és enyihány jobbágyival azon helyre kiment az hol is másnap az nevezett környül árkolt három jelet látta az fatens*”.³⁶

A harmadik irat egy záradék, mely lezárja Zlinszky József ügyét. Az iratban felmerül kérdésként, hogy Zlinszky József úr Muslai Gábor szolgabíró és Horváth Ferenc révén birtokolja-e a területet, melyet Mikebudából hasítottak ki, illetve, hogy ennek a résznek a tulajdonjoga Ceglédet illeti-e. Ennek kiderítése érdekében határjárást tartottak. A tanúkkal és szomszédokkal három földhányást találtak. A határjelektől indulva felmérték a terület nagyságát és kiterjedését. Zlinszky úr is elvégezte a felmérést a saját részét illetően, melyet a jegyző végül elfogadott.³⁷

Az 1757-es iratok

Ehhez az évhez tartozóan négy határjárási jegyzőkönyvet találunk, melyekben egy adott határ meglétét és annak békés használatát vizsgálják kihallgatott tanúk vallomásai alapján. Az ötödik irat pedig egyfajta bizonyáglevél, mely összesíti a jegyzőkönyvekben felvett információkat. Az iratokat Pavlovits László nótárius pecséttel hitelesítette. Ezek az iratok egységet alkotnak, hiszen mind egy határjárás dokumentációi.

Az iratok Cegléden, március 28-án keletkeztek, tehát a határjárásokat tavasszal végezték. Az akkori kor embere számára a tavasz jelentette az újév, vagyis a gazdasági újév kezdetét. Ekkor általában ünnepi határjárásokat tartottak, melyek Szent György napjára estek, amely időpont sok helyen a munkák kezdetét jelentette.³⁸ Mivel Szent György napja április 24-e, így márciusban nem ünnepi határjárást tartottak.³⁹ De általános határújításról sem beszélhetünk, mivel, az általában a közösség számos tagját érintette, és, hogy ne essenek el a napi munkájuktól általában ünnepnapokon tartották.⁴⁰ Március 28-ához viszont semmilyen ünnep nem kapcsolódott.⁴¹ Ezen kívül nem járták be a Ceglédet körülvevő összes határt, csak Mikebudát érintő részeit,

³³ 1754-es jegyzőkönyv. XI. 616.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ 1754-es irat. XI. 616. (Függelék III.)

³⁸ TAKÁCS 1987. 169., 170–173.

³⁹ SZENTPÉTERY 1912. 96.

⁴⁰ TAKÁCS, 1987. 167–169.

⁴¹ SZENTPÉTERY 1912. 96.

ami arra enged következtetni, hogy ezt a határjárás is valamiféle per előzte meg, lehetséges, hogy az előbbi iratokból megismert felek illetve a Ceglédiek közötti határhasználati problémák miatt, de hogy pontosan mi is volt a vizsgálat oka azt nem tudhatjuk, hiszen ebből az évből nem maradt fenn több irat.

A jegyzőkönyvek azonos latin bevezetővel indulnak, melynek tartalma a következő: Pekin Antónia óbudai apácafőnökasszony parancsára, Galántai Fekete György helytartó a jelenlévő jegyzővel kiküldetett határjárásra Cegléd és a vele szomszédos Mikebuda határához, hogy azt megvizsgálják, illetve hogy a vallomásokat összegyűjtve megbizonyosodjanak az igazságról a határokat illetően. „*[I]llustrissimi ac magnifici domini, domini Georgii Fekete de Galantha, personalis praesentiae regiae in iudiciis locum tenentis et consiliarii [.....] existens I. notarius, praesentibus fateor, et recognosco, quod posteaquam penes benignum suae maiestatis illustrissimae, pro parte et ad instantiam honorabilis Antoniae de Pekin, qua conventus s. monialium de vetero Buda, et insula leporum abbatissae (...) pro peragenda presenti inquisitione metali legitime exmissus fuisssem, eorum anno et die datarum presentium praevia reambulatione metali oppidi czepléd, inter territoria eiusdem et eidem advicinantis praedii Mike Buda, (...) testibus ab infrascriptis juxta sub nexa deutri puncta collegerim, et expertus sim certi tudinis veritatem.*⁴²

A következőekben egyesével megvizsgálom az iratok tartalmát és jellegzetességeit. A következő alfejezetek címei egy-egy határ nevét tartalmazzák, mellyel az adott jegyzőkönyv foglalkozik.

Apáca-orum

Ez a jegyzőkönyv az „Apáca oromja”⁴³ nevezetű határral foglalkozik. A szövegből kiderül, hogy a szóban forgó Apáca oromja „mind azon emlétett Budai utigh, és ot most is fönt áló Határig a Czeplédi földet az Irsaitul Határképpen valosztotta, és most is valosztja”⁴⁴

A kérdések arra irányultak, hogy a tanúk ismerik-e az Apáca oromja és a Farkas akasztó körtefa nevezetű határt, illetve hogy „Czepléd varossa maga földét mind ennek elötte, mind mostanság is békességessen birja, és használlya”-e.⁴⁵

A tanúk foglalkozása pásztor, csikós, bojtár, gulyás vagy béres volt, s bizonyos ideig Cegléden vagy annak határában tevékenykedtek, illetve éltek. Pl.: „Septimus testis providus Paulus Varju (...) annorum circiter 73. (...) ad 1. Ezen tanu bizonság 50 esztendő előtt 9-igs itt Czepléden buitárkodott”⁴⁶ Tehát itt is érvényes, hogy a leghitelesebb tanúnak a pásztorokat tekintették, vagyis azokat az embereket, akik hivatásukból adódóan ismerték a határokat. Az előbbi példából látható, hogy a tanúkat más néven bizonságnak is hívták. A bizonságok életkora ebben a jegyzőkönyvben 50–82-ig terjedt, tehát a tapasztaltabb, és idősebb embereket hallgatták ki. Mindegyik tanú emlékezett az említett határookra, s az egyik meg is említi, hogy „mely hánt határron emlékezetül edgyszer meg is csapták”⁴⁷ Tehát Ikrada Jánoson testi fenyítést alkalmaztak, hogy emlékezetébe vésődjön a határ. De volt olyan is, aki „mas öreg emberektülis ugy hallotta”⁴⁸ vagyis ő maga csak másoktól tud arról a határról. Érdemes megfigyelni azt, hogy a meghallgatot-

⁴² 1757-es jegyzőkönyvek bevezetője. XI. 616.

⁴³ 1757-es jegyzőkönyv. XI. 616.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

tak egyike sem ceglédi lakos, csak egy bizonyos ideig élt Cegléden, de végül mindegyik elköltözött. Véleményem szerint ennek oka, hogy szerettek volna minél pártatlanabb tanúkat kihallgatni. Abban az esetben, ha egy határper ügyében kellett volna határjárást végezni, és olyan pásztorokat hallgattak volna ki, akik még akkor is ott dolgoztak, nagyobb lett volna a megvesztegethetőség, illetve a hamis tanúzás lehetősége.

A jegyzőkönyvből két érdekes információ is kivehető. Az egyik ilyen, egy Császár nevezetű ember említése, aki Cegléd bírása volt. Megtudjuk róla, hogy öngyilkos lett, és a Farkas akasztó körtefánál temették el: *„Czegled várossanak volt Császár nevezetű bírása mint maga gyilkossa ott az határon temettetett a hóhér áltol el, mégyen el az határ”*.⁴⁹ Az ő sírhelye, egyben határjel-ölökként is szolgált az ott lévő fa helyett, mivel a vadkörtefa már nagyon régi volt, és féltek, hogy kidől, tehát elveszik a határjel.⁵⁰

A másik pedig, hogy a szóban forgó határt évenként megújították, tehát minden évben végeztek határjárást: *„minden esztendőben meg ujjéttani szokott igaz valóságos hánt határra”*.⁵¹

A tanúvallomásokban találkozhatunk határproblémákkal is, melyek abból adódtak, hogy valaki nem tartotta be a határhasználat szabályait. Erre példák: *„alul Czeglediek éltek, és használtak magok földjét, Irsaiak pedig föllül szantották s vetették, denem éppen azon határokigh ugy hogy azokat a szántással meg sértették volna, a mint most meg sértve lenni tapasztaltattak a tanu áltol”*; *„de anyira a határookra mégse eresztették ki az ekét mint most már altolok meg is sértve tapasztaltattak lenni”*.⁵² Ezekből kiderül, hogy megesett, hogy a felszántott terület a határjelen túla esett, megsértve ezzel más tulajdonát. Ugyan ez vonatkozott a kaszálásra is. Pl.: *„az Irsaiaknak kaszajokat elszedték, hogy bé találtak valamivel az határon kaszálni”*.⁵³ Sokszor volt rá példa, hogy a legelő állatok átkóboroltak a határokon, s ekkor ezeket az állatokat befogták az ottani földtulajdonosok, és csak bizonyos zálog fejében adták vissza őket. Pl.: *„tilalom után, a nagy rétrül mihelyt az apácza oromjánál altol jött az Irsai marha bé haitattván az Czeglédiek, ugy váltottak ki, Irsaiak altol”*.⁵⁴

Hármas határ Kőrös felől

Ez a jegyzőkönyv, a Kőrös felőli, hármas határral foglalkozik. A jegyzőkönyvben feltett kérdések arra vonatkoztak, hogy tudja-e a tanú, hogy a Hármas határnál *„ceglédi, körösi és mike Budai Határok öszve ütköznek”*,⁵⁵ illetve, hogy onnantól a Szarvas tó nevezetű helyig a földet békességben bírják a ceglédiek. Az első kérdésnél a 13 tanúból csak 5 ismerte ténylegesen az említett határt, a többi csak hallotta másoktól. A második esetben pedig egyöntetűen megerősítették, hogy *„ceglédiek marha járással, szabad legeltetéssel, és midőn a Szarvas Tóban viz volt itatással is békességessen birták, és használták magok földjüket, soha háborgatások Mike Buda felől nem lévén”*.⁵⁶

Ebben a jegyzőkönyvben már találkozhatunk 30 éves tanúval is, és a kihallgatottak között találhatunk bérlőket is. Az iratban ez úgy jelenik meg, hogy *„Bicskeikkel edgyütt arendaban*

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ HIDVÉGI 1984. 21.

⁵¹ 1757-es jegyzőkönyv. XI. 616.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

birván Mike Budai pusztát”.⁵⁷ Az iratból kiderül, hogy a szóban forgó mikebudai pusztá akkor Belenznai János tulajdonában volt, aki, már koros lévén, bérbe adta az említett tanúknak, s ők bicskeikkel együtt árendálták az említett földet.⁵⁸

Hármas határ Irsa felől

Ez a jegyzőkönyv az Irsa felőli hármas határral foglalkozik. A kérdések arra irányultak, hogy tudja-e a tanú, hogy *„Czeglédi föld hol Mike Budától, hol már Irsától határképpen valosztatott légyen, s most is valosztatnék”*, illetve, hogy Cegléd a saját földjét *„békességessen birta, birja és használja”*-e.⁵⁹

Fontosabb információk is kivehetők az iratból. Az egyik, az, hogy Basó János azt nyilatkozta, hogy az említett határok *„villongás alatt vannak”*⁶⁰ az 1754-es iratokban fentebb említett Zlinszki úr miatt. Tehát láthatjuk, hogy a határhasználat miatti vitákat villongásnak nevezték. Illetve szó esik Mikebuda felosztásáról az egyik tanúvallomásban, mely területből Zlinszki József is részt kapott. Tehát az 1754-ben folyt határvíta, Zlinszki József illetve a ceglédi lakosok között, melynek ügyét még abban az évben kivizsgálták, úgy tűnik rá két évre még mindig fenn állt.

Szarvas-tó

Ez a jegyzőkönyv a Szarvas tó nevezetű határral foglalkozik. A kérdések arra irányultak, hogy tudja-e a tanú, hogy *„azon Tóó valóságos Szarvas Tó légyen, és ugyan a ceglédi földet a mike Budaitul határképpen valosztaná”*,⁶¹ illetve, hogy ezt a területet békességben bírja Cegléd városa.

Kiderül a tanúvallomások alapján, hogy a mikebudai földet *„körössi némely gazdák arendáltak”*,⁶² illetve, hogy a fent nevezett Szarvas tó *„Groff Hardekne részére birattatik most”*.⁶³ Ismét találkozhatunk Mária Barba grófnővel, akit itt Hardekne néven emlegetnek, és itt is megerősítik, hogy ő földtulajdonos volt. Szintén megjelenik Zlinszki úr, akiről páran meg is jegyzik, hogy ő Mikebuda felosztásakor szerzett magának földet, s akkor ki is jelölte határait, mely határok jogos voltát a ceglédiek igen csak megkérdőjelezik. *„Zlinszkii Urnak Mike Budai földön lévő részét jelentő nem régi határ mellett föl Irsa fele, némely éren, és Mike Budaiak által az ulta föl szántatott, s most már vetés földeken keresztül, tudgya tapasztalta hogy mindenkor ceglédi földnek tartottak azon szántó földek némely része, mely Czegléd felé vagyon, mert azon éren szokott a marhajai ceglédiek gyakorta itatni.”*⁶⁴

Összefoglaló bizonyáglevél

Ez az összegző bizonyáglevél a határjárást lezáró irat. A rövid latin bevezetőben leszögezi, hogy a határjárás megtörtént Cegléd és Mikebuda között, illetve utána felsorolja a vizsgált határookra vonatkozó megállapításait a tanúvallomások alapján. Fontos megemlíteni, hogy a tanúk mind esküt tettek: *„vezettettem az alább megh irtt és hitezetett tanuk által”*.⁶⁵ A fent felsorolt határokat mind valóságosnak nyilvánította az elmondottak alapján, vagyis *„tanuk által bizonyítottat”*.⁶⁶

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

Kiderül az iratból, hogy „*e mostani Határ járása Czepléd várossának, a Privilegialis Határ Levele szerént esnék*”,⁶⁷ tehát Cegléd tulajdonába volt a város határlevele. Ezt azért is fontos kiemelni, mivel sok város elvesztette a határlevelét. Ennek oka lehetett a háború, népesség- vagy településpusztulás is. Azonban arra is volt precedens, hogy a határlevél, illetve annak tartalma az uradalmak kiterjedésének útjában állt, és ilyenkor, rejtélyes módon eltűntek a határlevelek.⁶⁸

Zlinszky József neve ismét felbukkan az összegzésben. Arra következtethetünk a szöveg alapján, hogy Zlinszky igenis kiterjesztette földjét ceglédi területre, azonban az általa létrehozott új határt elfogadták tényleges határként. „*Zlinszkii Joseph úr által föl szántatott régi valóságos, most be vetve lévő Czeplédi földeken az hármás határ helyre menvén ahol már Irsai helység Mike Budai puszta és Czepléd várossa földjei özve mennek, és ott az hármás határoknak ketteje, mostis láczatosan megh vagyion s azokkal hasonlóképpen most Mike Budával végsőképpen majd pedig el kezdődve Irsával, Czepléd határozatni a tanuk által bizonyítottat.*”⁶⁹

Az 1760-as irat

Ehhez az évhez tartozóan egy latin nyelvű levelet találunk. Beniczky István comes írta a levelet Barkóczi Margit óbudai apácafőnöknőnek és az egész konventnek. „*Reverendissime domina Margaretha Batkóczi qua venerabilis conventus sancti monialium Budensium abbatisa, adeoque toti eidem conventui hae reflexoriae tradantur.*”⁷⁰ A levél tartalma a következő: Barbara grófnő, kinek házastársa Hardek Frigyes gróf, illetve az irsai Zlinszky József és István, valamint más érdekeltek határjárás lefolytatását kérték Isra, Mikebuda, Cegléd és Tápió Szent Márton területei között húzódó határ miatt. „*[R]equisitionem illustrissimae dominae comitis-sae Barbarae ab ecclesia, (...) nec non nobilis domini Josephi Zlinszki de Irsa, Stephani item Irsai, ac aliorum cointeressatorum, ratione metalis differentis inter possessionem Irsa, Mikebuda, ac oppidum czepléd nec non Tapio, Sz. Márton, (...) anni 1759 evocata extitisset.*”⁷¹ 1759. január 13-án be is idézték őket, azonban az ügyet felfüggesztették az ügyvivő személyének megváltozása miatt. Beniczky István arról ír, hogy a kért határjárás időpontját 1760. június 9.-ére, illetve az azt követő napokra tűzi ki. „*(...) necessitate etiam ita serente oculandorum remonstracione in diem 9. mensis junii anni currentis 1760, cum subsequentibus ad id aptis juridicis diebus in liberam.*”⁷² A kért határjárást 1760. június 21-én fejezték be, azonban maga a határjárási jegyzőkönyv nem lett pecséttel hitelesítve, így azt nem tárgyalom külön. Az irat végén nem találunk bizonyítékot arra, hogy a határvizsgálat végül is kinek kedvezett, de próbált az ügyvivő igazságosan eljárni. „*Ego enim cum adjunctis mihi id facturum sum in praemissis, quod Iuris et Iustitiae dictaverit.*”⁷³

Összegzés

Az iratokból több általános információ is megtudható Ceglédéről. Pl.: Cegléd az általam vizsgált időszakban Pest, Pilis és Solt egyesült vármegyéhez tartozott. 1748-tól 1760-ig terjedő időszakban az iratok két apácafőnökszonny említenek. Az egyik Pekin Antónia, a másik pedig

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ TAKÁCS 1987. 165–167.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ 1760-as irat. In: XI. 616. (Függelék IV.)

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

⁷³ 1760-as irat. XI. 616. (Függelék IV.)

Barkóczy Rozália Margit. Megismerhetünk számos akkori ügyintézőt: Muslai Gábor szolgabíró, kinek bírótársa Horváth Ferenc volt; Vida István, Bogyai János, Pavlovics László és Bán Antal jegyzői munkakört láttak el; Galántai Fekete György a királyi személyes jelenlét helytartója, valamint Stupiczky János procurator volt.

Az iratokról ezen kívül elmondható, hogy mind az óbudai klarissza apácák földesurasága idején keletkezett, pontosabban keletkezési idejük 1748-tól 1760-ig terjed. Másodszor az általam kiválasztott iratok pecséttel hitelesítettek. A harmadik hasonlóság közöttük maga a központi téma, a határjárás, illetve határhasználati problémák, melyet mindegyik irat többé vagy kevésbé érint. Ezen belül is Mikebuda földje és Cegléd városa áll az iratok középpontjában. Elgondolkodtató, hogy a nemesek miért pont Mikebuda területén kívántak maguknak földet szerezni. Ennek egyik lehetséges oka az, hogy a környező városoknak, mint pl.: Ceglédnek, már volt földesura, aki jogosan birtokolta a területet. Jelen esetben az óbudai apácarend. Ezáltal nem volt arra esélyük, hogy Cegléden földet szerezhessenek. A másik ok pedig az lehet, hogy nem is ők választották ki maguknak a földet, hanem örökölték esetleg vagy adományként kapták a királytól. Ezek alapján úgy gondolhatták, hogy ők igen is jogot formálhatnak a területre. A negyedik közös pont, az iratokból megismert személyek: elsődlegesen Zlinszky József, aki mindegyik per esetében érintett fél volt, valamint Hardekné, illetve a még megemlített Beleznay János és Blaskovics Ilona. Ebben a században megjelentek a nemesek a térségben,⁷⁴ akiknek föld iránti igénye határproblémákhoz vezetett. Az említett felek, akik a vizsgált határperekben részt vettek, mind nemesek voltak. Annak oka, hogy szegényebb rétegek nem képviseltették magukat határperekben, és csak nemesekkel találkozhatunk a perek során a következő lehet: egy-egy határper, illetve határjárás nagy összegeket emésztett fel, nemesek lévén volt arra pénzük, hogy pereskedjenek egy adott földért, még akkor is, ha több évig elhúzódott. Erre példa lehet Zlinszky József ügye is, hiszen az iratokból láthatjuk, hogy éveken keresztül vagy a nemesekkel vagy a ceglédi lakosokkal pereskedett.

Ebben a korszakban a vagyon alapja a föld volt, így, véleményem szerint mindenképpen megérte egy-egy földterületért pereskedni akár évekig, hiszen ha az illető személy megkapta a tulajdonjogot, akkor onnantól kezdve élvezhette a föld adta lehetőségeket, gondolhatunk itt elsősorban a jobbágyokra és a tőlük kapott beszolgáltatásokra. Az iratok tartalmaztak olyan fontosabb információkat, melyek szélesíthetik a Cegléd történelméről alkotott képet. Mivel ebben a fondban még legalább 30 irat található, azok feldolgozása is mindenképpen hasznosnak bizonyulna a jövőben. *

⁷⁴ Révész 1955. 23.

FÜGGELÉK

I.

(1748)

Infrascripti I. comitatum Pest, Pilis et Solt articulariter unitorum Judlium et Jurassor, damus pro memoria: Qualiter anno recenter praeterio 1747 die 4 mensis maii in libera, ac regia civitate pestiensi comitatui nominis eiusdem adjacentis. Illustrissima domina Maria Barbara nata baronissa ab ecclesia prius quidem illustrissimi condam domini baronis Ferdinandi a Laffert, nunc vero illustrissimi domini comitis Friderici ab Hardek [... ..], qua etiam prolium suarum ex praefato. Domino priori marito suo susceptorum, et progenitarum naturalis, et legitima tutrix, atque curatrix nec non nobilis domina Helena Blaskovics, Egregii olim Stephani Gellerd relicta, qua prolium suarum, ex praefato domino, et marito suo susceptorum aequae naturalis tutrix. ac curatrix velut. A. A. contra et adversus illustrissimum dominum Ioannem Beleznaei, Sacre caesariae regiae maiestati generalem campi vigiliarum praefectum, et unius legionis Egrestris militia hungaricae colonellum, nec non per illustres, ac generosos dominos Stephanum Becz de Tass, et Iosephum Zlinszkii intuitu excscindendarum et sequestrandarum portionum suorum in praedio Mike Buda inclytis hisce comitatibus Pest, Pilis et Solt articulariter unitis adjacentibus [... ..] iudicarium suscitassent. Processum, qui quidem crebrioribus terminis ventillatus, ex post judicialiter quoque terminatus exstiti, cuius latce sententia sine, ut id quod judicialiter ad inventum gabetur, debita executioni demandetur, die 4. Mensis may anni infrascripti ad faciem praedicti praedii Mike Buda exeuntes antequam divisionem in [... ..], ut justa proportio erui possit, primum et ante omnia longitudinem, et latitudinem secundum orgias denumerando, ut praemissa hac dimensuratione aequa, et competens divisio metiri, partibus que portio adjudicata tradi possit, ejusdem praedii longitudo per medium scissa incipiendo a Dány Sz. Miklos usque ad aliud praedium Mise nominatum constituti orgias 4500. latitudo vero numero 3672 a praedio Vacs usque terrenum Irssa medietas itaque in longitudinem sumpta facit orgias 2250. sequestrato dein per longitudinem praedio domina Helena Blaskovics viduae gellerdianae 300. Illustrissimo vero domino generali Joanni Beleznai 1500. siquidem dominae gellerdianae viduae tertialitas, memorato autem illustrissimo domino

generali sextalitas, qua medietatem totius praedii constituit, competeret, cum signorum, et cumulorum designatione sequestravimus, portionem que gellardianam praediis Vacs, et Mise, Belesznaianam autem aequae Vacs et Dany Sz. Miklos conterminam reliquimus. Alia porro Medietas per longitudinem sumpta versus Irssa, et Czegléd interjacens, inter reliquas partes ita sequestrata habetur, quod nimirum dimensurato jam semel praedio ubi medietas adinventata est triplici signo terreo erecto candem ratam medietatem versus Czegléd adjacens quae quartalitem totius Praedii constituit illustrissimae dominae comitissae hardekianae novem in latitudine jacca cumulorum erectione sequestravimus, ac ordias numero 2250: medietatem, domino Iosepho Zlinszkii octavalitatem in se complectentem [... ..] 1125. Orgias dinum erantes penes diversoria in latitudine stratis [... ..] 6. cumulis a reliquorum portionibus segregavimus A. Zlinszkiano demum signo intra diversorum angulari uno ultero vero in directa linea constituto numeratae sunt orgiae 962 $\frac{1}{2}$ pro parte orphanorum emerici Horváth Joannis Szabo, ac alterius Laurentii Szabo sedecimalitatem in se complectentem primum duobus cummulis ideo, ut a portione illustrissimi domini generalis Beleznai, in transverso vero versus Irsa 6. parter cumulis interjectis ut a jure domini Stephani Becz orphanorum portio distingueretur erectis existantibus: Tandem pro jure memorati domini Stephani Becz residuam sedecimalitatem in eodem tractu penes partem praedii Dány Sz. Miklos memoratas orgias sine se [... ..] reliquimus, Abinde vero pro pratorum divisione, et sequestratione, ad lotum antiquae coloniae proficiscentes, per medium eiusdem prati 432. orgias numeravimus, totius vero prati ambitum metis: ut a terris arabilibus pro [... ..] aptis sequestrari possit: circumdar fecimus, hocque modo tertiolitatem gellerdianam et sextalitem Beleznaianam ex una parte, ex alia vero versus diversoria quartalitem comitissae Hardegianae, octavalitatem Zlinszkianam, sedecimalitatem orphanorum emerici Horváth, et Szaboianam, aliam porro sedecimalitatem domini Stephani Becz ita signis, et cumulorum erectione divisimus, ut ipsa ecclesia antiquae coloniae ad ius gellerdianum reciderit tandem ultimo dumetorum ad diversoria existentium divisioni operam dantes numeravimus orgias numero 360. Quia vero tota sylvala in portione memoratorum orphanorum una cum duplici diversorio incidit, ne per huiusmodi divisionem sylvalae ex portione orphanorum decrescat, dam-

numque ipsis causetur in bonificationem hujus pro orphanis factam ex consensu partium assignantur 72. remanet itaque pro divisione orgia 288. Ideo pro illustrissimo domino generali Belezcnai, et domino Stephano Becz 54. orgiae ex parte inferiori, ex superiori vero parte 72. ex [... ..] sylvula excisci sunt, residua vero pars ex unanimi consensu dominorum dividendum una cum portionibus orphanorum indivisa remansit, ut mutua correspondentia sylvula aptius tueri, et custodi possit, diversoria vero orphani in portione eorundem existentia ergo jam factam aestimationem hoc modo apprehendent, ut pro structura, omnibus que in aedificium factis impensis, alias ex crudis lateribus coagulatis domino illustrissimo domino Joanni Belezcnai [... ..] 200. illustrissimae vero dominae comitissae Hardekianae pro alio aequae [... ..] labore [... ..] 25. effective numerari, hoc que modo dominium possessorium que utriusque ingredi valeant. Non secus sylvula a colle sabuloso, ad viam curulem existente totius eiusdem monticuli tractus versus Kőrös protensus usque ad limites domini Josephi Zslinszkii remanet pariter pro orphanis, ut porro domino quoque Josepho Zslinszky ex eo capite, quod prata ex assignata juspatio procurari possie, obligarunt se omnio partes tautam, quantam ex suae dominationis portione excisam habent plagam alibi bonificaturam. Taliter itaque subdiviso inter partes collitigantes praesente super gestae totius rei serie praesentes extradedimus literas testimoniales Pestini die 15. mensis maii 1748. Gebriel Muslai Iudlium m.p. Franciscus Horváth Jurassor m.p.

Anno 1760

die 19. mensis januarii Pestini occasione sedis I. comitatum Pest, Pilis et Solt articulariter unitorum judriae praesentes testimoniales super divisione terreni Mike Buda, ad priorem redintegrationem accomodatae, subque actuali consensu cum vitiatis collatae, in eademque parte, ubi vitiatio intercessisset, plerie redintegratae, processui illi fundamentali divisionali adnectendae, et pro originalibus ognoscendae determinantur. Sigilli per Stephanum Vida prae, ibatorum I. Comitatum [... ..] V. notarum m.p.

Paesens par , cum suo virginalis in omnibus adaequate cohaerere, presentibus testor. Sig. Pestini, die 3tia Junii 1767.

Joannes Bogyai, I.
comitatum Pest, Pilis et Solt art.
unitorum [... ..] [... ..] Notarius

II.

(1754)

Infrascripti I. comitatum Pest, Pilis et Solth articulariter unitorum judlium et jurassor presentium per vigorem fatemur, et recognoscimus; quod nos die 6. mensis maii anni infascripti, ad requisitionem perillustris, ac generosi domini Joannis Stupiczky, qua S. monialium de vetero = Buda, et insula leporum ordinum fiscali procuratoris, ad faciem territorii Czeglédiensis: ut pretendere exeuntes, plagam illam, qua ex parte meridionali portione perillustris, ac generosi domini Josephi Zlinczky Mike Budensi imediate contermina est, et pro millio per [... ..] domini Josephum Zlinczkii recenter arari capta habetur, presentibus dominis Joanne Stupiczky fiscali, nec non provisore, rationista, et [... ..] czeglédiensi, ac quam plurimis ibidem existentibus Czeglédiensibus juratis et inhabitatoris prefati oppidi predictam plagam ubi nimirum in latitudine, ita et longitudine, recens aratura quantum exportaret per passus dimensurantes, reperimus itaque [... ..] huius occularae, quod latitudo in inferiori parte constituat ordinarios passus 400. in superiori vero parte 600. longitudo autem totum arature efficit passus ordinarios 1370. demum soli czeglédinsis incolae tres in ordine longiori intervallo coliculos ostenderunt, demonstrantes recenter in circuium eorundem terram effossam, et in verticem cujus libet impositam, ut aliqualem dumtaxat figuram metarum [... ..], et ad fictitios hos cumulos recenter in formam metarum per girum effosiomis terrae, politos, araturam Irsarensis exercere valeant preter hos quantum ad sue signum in superioris plaga aratura exstitisse Domini Zlinszkii retulerat, quod Czeglédiensi nunc occasione huius araturae subarari fecerunt, recognoscendo ad ipsum soli etiam prefati oppidi incolae tribus ad sue pre existentis, quartum illum aliis tamen aequalem coliculum subarari fecisse, sed quemadmodum priores tres ad sue exstantes pro reali meta agnoscere vellent, quin immo usui et pervetusto possessorio iugiter in haerere, semet iteratis vicibus declararunt. Super qua per nos peracta in facie loci occulara presentes sub sigillis, et subscriptionibus nostris iurium prefati v. conventus futuram in cautelam necessarias extradedimus literas testimoniales buda 9. May 1754.

Gabrial M. eorundem I. comitatum
processnalis Judlium

III.

(1754)

Infrascriptus inclytae fabulae regiae iudicariae iuratus notarius tenore presentium fateor et recognosco. Quod posteaquam ego penes benignum suae maiestatis pro parte et ad instantiam venerabilis conventus S. monialium Budensium ordinis S. Clarae de veteri buda, et insula leporum emanatum mandatum compulsorium mihi perceptorie sonans et directum sine experiendae veritatis utrum videlicet dominus Iosephus Zlinskii de Irsa penes excisam sibi de anno adhuc 1748 die 15 mens maii per dominum Gabrielem Muslai Iudlium et Franciscum Horváth jurassorem in praedio Mike=Buda facta etiam inter reliquos possessores iudria per longum et latum mensuratione [... ..] versis Czegled portionem maneat? An vero terminos eiusdem Mike Budensis Praedii occasione praeattacta mensurationis positos et per perstatus dominum Iosephum Zlinskii remonstratos excederet ac versus terrenum Czegled serperet? Cuius ut veritas accuratius prodiret anno, mense et die quibus ab infra assumpti mecum ad fatiem loci providos Mathiam Dubra et Jacobum Milostnii Incolas Albertienses occasione iam attacta iudicariae sequestrationis et mensurationis presentes ae per testimonio adhibitos ita etiam tenore litterarum domini iudlium et iurassoris super facta iudria executione et a vicinis terrenis sequestrationis sonantem quibus combinatis et testibus ad iuratis ductus sum per nominatos testes ad tres illos cumulos terreos quibus domini sequestrantes iudices centrum medietatis Praedii Mike Buda signarunt a quo centro secundum factam mensurationem dominorum exequentium versus Czegled dominus Iosephus Zlinskii comperitur numeratas habuisse orgias 1836 dum autem ego cum profatis testibus a centro illo tribus metis signato orgia liter de cumulo in cumulum versus terrenum czegled mensurassem comperi ad oculum quod D. Iosephus Zlinskii pro ut eiusdem araturae testarentur. anno abhinc secundo ultro quam eidem assignatum per dominos exequentes fuerit in orgiis 142: versus Czegled protensis anno autem currenti circa diem 30: mens aprilis 208: adeoque iam in toto ad orgias 350: portionem suam extenderit.

Super cuiusmodi per acta per me iudria oculatione et comperta rei veritate presentes meas iurium supra fati S. Conventus futura pro cautela necessarias Syngrapha et sigillo propriis munitas extradedi literas testimoniales. Datum Czegled die 31. may. 1754

[... ..]

Hátoldal:

Oculata quod plagam per Iosephum Zlinskyy subararat

IV.

(1760)

Reverendissima domina abbatissa [... ..] eo [... ..]

Non dubito, recordabitur: qualiter in anno 1756. penes ecclesiae missionem I. comitatum Pesth, Pilis et Solth articulariter unitorum ad instantia, et requisitionem illustrissimae dominae comitissae Barbarae ab ecclesia, illustrissimi domini comitis Friderici ab Hardek consortis, qua etiam prolium suarum ex priori domino, et marito suo barone a Lafferts susceptarum, et progenitorum naturalis tutricis, et citatricis, nec non nobilis domini Iosephi Zlinskii de Irsa, Stephani item Irsai, ac aliorum cointeressatorum, ratione metalis differentis inter possessionem Irsa, Mikebuda, ac oppidum czegled nec non Tapio, Sz. Márton dictis comitibus ad jacentes, respective etiam in 13. Mensis januarii anni 1759 evocata extitisset, quia nihilominus per mutationem officii causa eadem in suspenso haesisset, et ex determinatione etiam comitatus in me, velut in officio successorem condescendisset. Dicta porro partes eundem metalem processum prosequi vellet ideo pro ejusdem causa revisione, et necessitate etiam ita serente oculandorum remonstratione in diem 9. mensis junii anni currentis 1760, cum subsequentibus ad id aptis iudicis diebus in liberam, ac regiam civitatem Pestiensis, ejusdem nominis comitatu ad jacentes praefigo terminum. In quo loco et termino suo modo comparere, et subsequenter necessitate ita exigente in facie quoque loci agenda agere non intermittat. Ego enim cum adjungendis mihi id facturus sum in praemissis, quod Iuris et Iustitiae dictaverit ordo, perseverans

[... ..]

Servus obligatissimus

Stephanus Beniczky

Comes

Hátoldal:

Reverendissime domina Margaretha Batkóczy qua venerabilis conventus sancti monialium Budensium abbatissa, adeoque toti eidem conventui hae reflexoriae tradantur, dominae colandissimae.

Pro. cl.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára-Nagykőrösi osztály: XI. 616. Óbudai Klarissza Rend Ceglédi Uradalmának iratai (1701–1780).
- Felhasznált irodalom
- BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ (1938): *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599*. Budapest.
- BOROVSKY SAMU, Dr. (szerk.) (1990): *Magyarország vármegyéi és városai: Pest-Pilis- Solt- Kiskun vármegye II. Budapest, Dovin művészeti KFT.*
- DÉKÁNY ISTVÁN (1955): Cegléd földrajz-történeti fekvése. *Ceglédi Élet* 1. sz.
- FARAGÓ TAMÁS: *Bevezetés a történeti demográfiába*. [online]: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch01s03.html Megtekintés: 2014-02-02
- GYÖRFFY GYÖRGY (1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV*. Budapest, Akadémia kiadó.
- HIDVÉGI LAJOS (1984): *Pusztabokrok. Adatok Cegléd és környéke településtörténetéhez a régészeti, történeti források és a földrajzi nevek alapján*. Cegléd.
- HÜBNER EMIL (1955): Cegléd gazdasági képe a XVIII. században. *Ceglédi élet* 1.
- HÜBNER EMIL (1955): Jobbágyzendülések Cegléden a XVIII. században. *Ceglédi élet* 1.
- IKVAI NÁNDOR (szerk.) (1982): *Cegléd története*. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- KATONA ANDRÁS (2008): *Kora újkori egyetemes történelem (XV–XVIII. század)*. Budapest, Nemzeti tankönyvkiadó.
- KŐSZEGHY SÁNDOR: *Pest vármegye nemes családjai* [online]: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0015/7.html> Hozzáférés: 2013. 04. 18. 15:10
- MITTÁK FERENC (2008): *Képes magyar krónika*. Debrecen, T.K.K.
- OPPEL JENŐ, Dr. (1931): Cegléd múltja. In Kolofont József (szerk.): *Cegléd*. Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala.
- PAIKERT ALAJOS – TAGÁNYI KÁROLY (szerk.) (1898): *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle V*. Budapest, „Patria” irodalmi vállalat és részvénytársaság nyomdája.
- REZNÁK ERZSÉBET (2010): *Ceglédi bibliográfia*. Cegléd, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Kossuth Múzeum.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ (1955): Küzdelmes századok. Adalékok Cegléd Társadalmi viszonyaihoz a török hódoltság megszűntétől a 19. század közepéig. *Ceglédi élet* 1. sz. 23.
- SCHWARCZ KATALIN: *Mária Terézia látogatása a budai klarisszáknál 1751. augusztus 8.-án. A budai klarissza zárda története*, 3. rész. [online]: http://epa.oszk.hu/02100/02120/00029/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_29_135.pdf Hozzáférés: 2013. 04. 18. 14:30
- SCHWARCZ KATALIN (2003): *„Mert ihon jönnek aßonyotok és kezében új szoknyák”. Források a klarissza rend magyarországi történetéből*. Budapest, METEM.
- SZABÓ KÁLMÁN (1955): A ceglédi pásztoréletről. 39. *Ceglédi élet* 1. sz.
- SZENTPÉTERY IMRE (szerk.) (1912): *Oklevéltani naptár*. Budapest, MTA.
- SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN (2006): Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről. Budapest, Universitas Könyvkiadó.
- TAKÁCS LAJOS (1987): *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VELKER JÁNOS (1931): Cegléd Rákóczi szabadságharca után 1848-ig. In Kolofont József (szerk.): *Cegléd*. Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala.

BEDE ÁDÁM

bedeadam@gmail.com

DOI 10.14232/belv.2014.3.7

Halmokhoz fűződő történeti és hiedelemmondák a Közép-Tiszántúlon¹

*Még áll a domb s én állok a felett,
Játszik velem bűbájos képzelet.
(Arany János: A tetétleni halmon)*

— Historical Legends and Superstitions about the Mounds of the Middle-Transtisza Region —

Abstract The world of myths and legends about the mounds of the Great Hungarian Plain is unbelievably rich. This article discusses the ancient mounds (especially the ‘kurgans’) in the area of the Körös-Maros National Park Directorate and in the Transtisza Region of Csongrád County and in Békés County. The population of this area was always intrigued by questions about the mounds, such as what they hide inside or who they were built by. Human imagination has kept the mysterious stories alive, though many legends or details have been lost, deformed or transformed during the centuries. In spite of the fact that the oral tradition of the Ottoman era is full of mysterious elements, such as castles, tunnels, buried treasure, dragons, shaman-priests (‘táltos’) and witches, the stories were frequently based on historical facts. In the present article, the most beautiful and most interesting pieces of these myths are cited. Our aim was to present one or two examples of every myth-category, in order to give an overall picture about the folklore of the region. We quote most of these stories word for word, so as to honour the informants and the sources and to reveal the unique atmosphere of these tales.

KEYWORDS mounds, folklore, superstitions, myths, Great Hungarian Plain, local history

Hihetetlenül gazdagok az alföldi halmokhoz fűződő mondák, legendák, névmagyarázatok. A magyar nép fantáziáját ugyanis mindig izgatta, hogy mit rejtenek magukban, kik és mikor építették őket. A népi képzelet elsősorban a misztikus történeteket élte és tartja fent mind

¹ Az alábbiakban azokról a régészeti korú halmokról (elsősorban kurgánokról) lesz szó, melyek a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság működési területén – Csongrád megye tiszántúli felén és Békés megyében – található. Az igazgatóság megbízásából 2007–2010 között katasztreztük az itt fellelhető halmokat (a felméréséről bővebben: BEDE 2009; BEDE 2010; BEDE 2011; BEDE 2012; BEDE 2014). Alföld alatt a tájföldrajzi fogalomként meghatározott Nagyalföldet értjük. A halmokról általában: DANI–HORVÁTH 2012.; BEDE 2008. 5–9., 18–20.; ECSEDY 1977.

a mai napig, bár ezek a legendák, mondarészletek az idők folyamán sokat koptak, torzultak, felejtődtek.² A török világ kora, várak, alagutak, az elásott kincs, sárkányok, táltosok meg boszorkányok a leggyakoribb szereplői e szóban átöröklött emlékeknek, melyeknek gyakran van történetileg is megfogható igazságmagjuk.³ „Szántáskor, építkezéskor vagy egyéb alkalommal felszínre vetődő őskori szerszámok, edénytöredékek és a halmokból előkerülő archeológiai leletek régi mendemondák hamvadó parazsát lobbantják lángra.”⁴

A következőkben – mint szemelvényeket – idézzük fel e mondák legszebb, legérdekesebb darabjait. Nem törekedhetünk teljességre, ennek ellenére igyekszünk minden jellemző típusból egyet-kettőt megmutatni, lehetőleg úgy, hogy a felkutatott táj egészéről képet alkothassunk. Az adatközlők és források előtt tisztelve a történetek zömét szó szerint idézzük, megpróbálva ezzel is visszaadni e „mesék” ízét és sajátos hangulatát.⁵

Külön is meg kell említenünk a Sárréteket (Nagy- és Kis-Sárreket), mely területek szóbelisége a leggazdagabb e tekintetben. Köszönhető ez elsősorban Szűcs Sándor néprajzkutató írónak, e táj szülőltének, aki gyermekkorra óta módszeresen gyűjtötte népe gazdag folklórkincsét és adta közre, mentette át mára klasszikussá vált könyveiben.⁶

A halmok keletkezését így beszéli el egy szarvasi gyűjtés. Amikor a világ teremtett, a nagy munkában „az angyalok összeszólalkoztak és megzavarták egymást. Az az angyal, akinek kötevényében volt a föld, futás közben elpotyogtatta. Ahova leesett, ott lettek a halmok”.⁷

A Tiszántúl embere leginkább a török világ időszakába teszi halmaink keletkezésének korát. Így vallanak erről a zsidányiak: a „sokat emlegetett öregek [...] egyöntetűen azt mondták, hogy ezek a halmok legnagyobbik része, meg talán mind is – török-halom. Nagyapjuktól így hallották, meg gyerekkorukban szintén öregek beszéltek el nekik, hogy a török a sok halott részére emelte ezt. [...] A sok holttestnek közös sírt ástak vagy foglyokkal ásattak”.⁸ A biharugrai nép egyenesen a „török vezérek sírhalmaként említi ezeket a dombokat”.⁹ Az óföldrői Két-halom „elnevezését még a török megszállás idejéből kapta. Abban az időben törökök hordákban jártak fosztogatni a szétszórtan élő parasztságot. A lakosság, hogy ne érje őket váratlanul egy-egy ilyen török támadás, dombokat, megfigyelő helyeket készítettek. Így alakult ki ezen a helyen összehordott földből két halom”.¹⁰ A kétegyházi két Török-halmot, a „nagy dombokat is kutatták, megállapították, hogy állítólag a legeltető pásztoroknak volt ott egy ilyen figyelődomb vagy mi. Aztán mondták, hogy a török időbe volt ilyen megfigyelő domb. Mások meg mondták, hogy temető. Temetkezési hely”.¹¹

A népi emlékezet szerint sok halmon vár vagy templom (mecset) állt, vagy alagutakon keresztül valamelyik nagyobb várral vagy épülettel vannak kapcsolatban. A bélmegyeri Mogyorósi-dombról például azt tartják, hogy „itt volt a törökök föld alatti vára, melynek volt egy bejárata, egy alagút, amely ma már be van temetve”.¹² Biharugra határában „élő hagyomány szerint a Földvár-

² BÁN 1915. 28–40., 86–93.; DIÓSZEGI et al. 1980.; BIHARI 1980. 125–134.

³ MÓDY 1975.

⁴ SZÜCS 2003. 256.

⁵ Nem célunk folklorisztikailag elemzni e történeteket, sem igazságtartalmukat vizsgálni, írásunkat inkább a nép által elbeszélte rövid gyűjteménynek szánjuk. A Békés megyei mondák kutatástörténetéről és az egyes mondatípusokról bővebb elemzést ad Krupa András (KRUPA 1981. 14–29).

⁶ SZÜCS 1977; SZÜCS 1992; SZÜCS 2003; SZÜCS 2008.

⁷ SZUROMINÉ 1978. 19.

⁸ KÖRÖSMENTI NAGY 1994. 26.

⁹ KOVÁCS 1993. 8.

¹⁰ WÁGNER ÁGNES 1966. 4–5.

¹¹ KRUPA 1981. 75.

¹² SZABÓNÉ–SZABÓ 1983. 160.

1. FOTÓ ❖ *A Botos-halom képzeltbeli kincsek rejtekhelyeként Nagykararás (Békés megye) szántóföldjein uralja a sík vidéket – a szerző felvételei*

halmon egy török basának a vára volt”,¹³ de a tarhosi Vár-dombon is török vár állt.¹⁴ A muronyi Földvári-dombokon a „török időkig egy földvár állott [...], ahonnan alagút vezetett ki a csabai országútra. A vár helyén dombok maradtak, amelyeket napjainkra szinte teljesen elszántottak.”¹⁵ A nagykararási Botos-halomról „erősen tartotta magát a környék lakói közt az a szájhagyomány, hogy a török időkben a gyulai várral volt [...] összeköttetésben”.¹⁶ A sarkadkeresztúri temető is „egy olyan dombon van, és [...] alatta alagút van. És a törökök idejéből való [...] Sarkadtól vezet az az alagút. Egész Keresztúron a temetőig vezetett [...] Azért olyan magasán épült az. És ott régen egy vár is volt, talán a tetején, a temetőn, ahol van”.¹⁷

A szeghalmi Torda-halomnál a „nagy időt megélték szerint [...] régi házhelyeket találtak. A Simándi-dombon török mecset volt, három oszlopát még sokáig lehetett látni. Körülötte török falu terült el”.¹⁸

A makói Dáli-domb tetején a középkorban templom állt és temető feküdt. „Állítólag a templom keresztjét is megtalálták, de elveszett. Néphagyomány szerint a templom alapköve is kilátszott a földből a Dálidomb tetején, de szántáskor »lesüllyesztették a földre«, hogy a munkát ne gátolja”. A hiedelem azt tartja, ha „itt talált emberkoponyából iszik a galamb, sokat költ”.¹⁹

A vésztői Mágori-dombon a hagyomány szerint „török mecset volt [...], amelyet rabként dolgozó magyarok és foglyok építettek. Így készült a ma is meglévő pince is. A feliratokat is törökök készítették. A második dombban alagút bejáratára bukkantak, állítólag Fással van így összekötve Mágor. [...] Báthorinak a lányát a törökök elrabolták, s itt tartották fogva. Szolgált a várban egy cigányasszony, akinek a lány odaadta a gyűrűjét, hogy vigye el az apjához. Báthori sereggel jött,

¹³ MRT 6. 23.

¹⁴ SZABÓNÉ–SZABÓ 1983. 171.

¹⁵ SZABÓNÉ–SZABÓ 1983. 127.

¹⁶ BANNER 1926. 142.

¹⁷ KRUPA 1981. 73–74.

¹⁸ MIKLYA 1979. 180.

¹⁹ INCZEFI 1970. 158–159., 225.

s legyőzte a törököket. A történet más változatban is él. A dombokban kolostor állt s papok éltek benne. A fehérpapok rabolták el a lányt. Báthori legyőzte őket, s a lánya gyermekét, aki a kolostorban született, felkoncolta a papokkal együtt”.²⁰

Az egész Alföldön elterjedt a sapkával vagy kalappal, sőt hátizsákkal felhordott halom motívuma. Így például a székkutasi Öt-halmot a „háború idején a katonák sapkával hordták össze, hogy e dombok mögül tudjanak védekezni”.²¹ A Makó határán álló Fekete-halmot kalappal hordták fel. A dobozi Icce-halmot a magyar katonák a törökök ellen való védekezéshez hátizsákkal hordták össze.²²

Külön csoportot képeznek azok a mondák, melyek a harcokban, csatákban elesettekről és ezek halomba temetéséről szólnak. A Hódmezővásárhely környéki halmok – írja Pesty Frigyes 1864-es gyűjtése – „e’ vidéken történt vad táborozásoknak ’s pusztításoknak szomorú maradványai, [...] a’ magánosan állók őrállásra, a’ többi egymásmellettek pedig – külömben is behorpadt tetejűek – testrakásra emberi kéz által emeltettek”.²³ A szentesi Petrák-krónika így ír a város melletti Harc-dombok eredetéről 1861-ben: „Az 1686^{ik} Esztendőben ezen város alatt verte meg a Veteráni Császári Királyi Generális Eugen a Szegedi Törökökhöz segítségre siető Gyulai és Szarvasi várbeli Törököket mely ütközet a Dél felől való részén volt a városnak és a kik ütközetben el estek két rakásban hortak (a nagyobik Török a Kisebik Keresztények) a földel betemették a mái napig is látható ottan azon két domb forma melyet még az 1739 körül is Hartz Dombnak hivatnak”.²⁴ A kevermesi Barta-halomról így beszélnek: a „török időkben itten harcót egy Barta nevű vitéz a katonáival a törökök ellen. Mind elesetek, meghóttak. Ebbe a dombba temették el valamennyit”.²⁵ Az árpádhalmi Apró-halmok mondája is hasonló. „Ilyen a vásárhelyiek által az Orosházáról Mágocsnak vivő ut mentén csinált hét domb, melyekbe a tatárok által megölt orosházaikat és a velők együtt legyilkoltakat temették, és a mely dombok a tatárjárás idejéből valók.”²⁶

2. FOTÓ „...hét halom Árpád idejében a’ hét magyar vezér sátrainak emeltetett volna, s valóban látszik is egy kiválóan nagy halom melyet Árpádénak tartanak, a’ többi hat kisebb alakú, szép rendben attól valamivel távolabb állanak...” ❖ Honfoglaló vezéreink táborát juttatja eszünkbe a népi hagyomány Árpád-halom dombját látva a Csongrád megyei Árpádhalm köztség határában

²⁰ DOMOKOS 1982. 376.

²¹ FARKAS 1976. 28.

²² KÁRNYÁCSZKI 1969. 25.

²³ PESTY 1864.

²⁴ PETRÁK-KRÓNIKA 1997. 36.

²⁵ PELLE 1981. 53.

²⁶ LICHTNER 1882. 15. sz.

A nagy háborúk idején a halmok kitűnő őrhelynek, vigyázó helynek bizonyultak, hiszen róluk be lehetett látni az egész határt, és éjszaka is egészen messzire el lehetett kémlelni. „A rét életéről mesélgető öregek sohase mulasztják el felemlegetni, hogy hajdanában, a tatárjárás idején a földönfutóvá lett népnek a sűrű nádasok rengetegei nyújtottak menedéket. A dúló-fosztó hadak hírére elhagyták falujukat, és kevés cókókjukkal a lápok szigeteire menekültek. A monda szerint a körösladányiak a határbeli halmokra vigyázókat állítottak, hogy ellenség jöttén híradással legyenek. A Györkérihalomra meg az Árkoshalom, Korhányhalom, Édeshalom tetejére rőzséből, nádkévékből nagy máglyát is raktak. Egy szép holdvilágos éjszakán sorra felgyúltak ezek, mert a nyugatról páholó szél Gyoma felől hadak morgását hozta. E jelre aztán a toronyőr félreverte a harangot, a strázsák kiáltása pedig eligazította a felriasztott népet: Ébredjetek ladányi jó magyarok, / Ránk törnek a kutyafejű tatárok!”²⁷

A „körösladányiak a határbeli halmokra vigyázókat küldtek, hogy ha ellenség mutatkozik, jó előre híradással legyenek. Látófát is állítottak a halom tetejére. Földbe ásott, magas faoszlop volt ez, két oldalán létraszerű fogakkal. Ennek a hegyéből messze el lehetett tekinteni a nádasok fölött”.²⁸ Őrhelyek a legtöbb alföldi település mellett voltak. Például a szarvasi „határbeli térségből kiemelkedő számos halmok a hajdankori háboruskodók őrhalmi voltak, honnan is ezek legnagyobbika Strázsza-halomnak neveztetik”.²⁹ De őrhely volt a gyulai Strázsza-halom,³⁰ a szentesi Vigyázó-halom,³¹ a déványai Nagy-Őr-halom vagy a füzesgyarmati Fürj-halom is.³²

A nép szerint a halmok mint kiemelkedő, központi helyek, a régi hadvezérek és uralkodók sátrainak, táborainak is helyet adtak. „Azt is mondják az öregek, hogy a legmagasabb dombok tetején volt a vezérek sátra, mert annak csak ki kellett emelkedni a többi sátor közül.”³³ Szeremlei Samu így ír az árpádalmi halmokról: „Népies, jobban mondva, tudákos eredetű hagyomány szerint mikor a hét magyar vezér a Hét-halmon sátorozott, a fővezér a Forgó-halmon ütötte fel sátrát, minthogy ez nagyobb a többi halmoknál”.³⁴ E hagyományt Pesty Frigyes 1864-es helynévgyűjtése is megőrizte. „Egykor a’ 7. magyar vezérnek táborhelye [...] történeti nevezetességéről másképen »Árpádhalm«-nak is neveztetik”; „a’ birtok keleti részén [...] 7 nagy halom szemléltető mellyektől e’ táj régi időktől fogva csak ugyan Héthalom nevet visel, ezen halmok valamikor hadjáratok alkalmával emeltettek oda, azért, hogy a vezérek e’ sik földön táborait beláthassák sátorait azokon ütven fel, a’ nép monda azt is tartja, hogy e’ hét halom Árpád idejében a’ hét magyar vezér sátrainak emeltetett volna, ’s valóban látszik is egy kiválóan nagy halom melyet Árpádénak tartanak, a’ többi 6 kisebb alakú, szép rendben attól valamivel távolabb állanak, de semmi sem lehető bennök, mi világosságot deríthetne, csupán föld az egész”.³⁵ A kiszombori Király-halomról a „néphit azt tartja, hogy Vak Béla király pihenőhelye. Erre jártában azon helyen ütött sátrát, a dombot akkor készítették neki”.³⁶

A legtöbb legenda bizonyosan az elásott kincshez és e kincs kereséséhez fűződik. Alig

²⁷ Szűcs 2008. 55.; Szűcs 1977. 122–123.

²⁸ Szűcs 1977. 122.

²⁹ PALUGYAY 1855. 254.

³⁰ HAAN 1870. I. 192.

³¹ BEDE 2008. 50–51.

³² Szűcs 1977. 125.

³³ NAGY 1958. 2.

³⁴ SZEREMLEI I. 133.

³⁵ PESTY 1864.

³⁶ KISS 1997. 53.

akad olyan kisebb-nagyobb halom, mely ne keltette volna fel az emberek kíváncsiságát, ezért az évezredek során szinte mindbe beletúrta. „Sokan áskálják mai időben is ezen halmokat, úgy álmodozván, hogy azokban pénzt fognak találni; – lehet, hogy ha lentebb ásnák, az ezek alatt eltemetetteknek csontjaira akadhatnának.”³⁷ A nép a köröstarcsai „halmokat kincsrejtő helyeknek hívén; évenként Szent György nap éjjelén a’ babonás hit szerént rendszeren meg szokta ásni”.³⁸

Voltak hajdan jeles helyek: „érpartok, halmok, laponyagok. Ezek meg pénzt rejtjenek. A szegény réti nép képzeletét mindenkor foglalkoztatta a kincs – ami nincs. A hiedelem szerint azonban van, csak el van ásva. Keresték hát ezek a gazdátlant, mert a másé után hiába ácsingóztak. Avval tartják, hogy legtöbb kincs a török időkben került föld alá”.³⁹ „Igazán jól csak a régi bolyongó táltosok ismerték a földeket! Leginkább a rét rejtelméről szerettek beszélni. Azonban sok minden feledésbe merült már abból, amit ők hirdettek. De még így is nehéz lenne észben tartani azoknak a kis laponyagoknak és halmoknak a nevét [...], amelyeket megásásra érdemesnek tartottak. Nekik ugyanis megvolt az a hatalmuk, hogy az aranyat, ezüstöt, rezet és drágakövet, akármi-lyen mélységbe voltak is elásva, meglátták. Többnyire azt is tudták, hogy miképpen lehet azokat megszerezni.”⁴⁰ Csuba Ferenc sárréti táltos is ismerte a kincs kivételének tudományát. „Egyik híres szeghalmi familia neki köszönheti a gazdagságát, mert az elődjük az ő szavára ásta meg a Benehalmot egy zivataros, csúnya éjszakán.”⁴¹ Egy másik táltos „Szeghalmon a Turbuchalomban a török császárné drágamívű ékszereit látta [...]. Egy szép magyar katona ásta el ide, akit a fiatal császárné szabadított ki a rabságból”.⁴² „Egy füzesgyarmati gazdag kupec halálos ágyán árulta el, Sütötthalom oldalában van a pénze, délnek. De meghagyta, el ne felejtsek hétszer körüljárni, mert csak úgy vehetik ki.”⁴³

Általános az arannyal vagy pénzzel teli kecskét, kutyát mintázó kőszobor mondája. A szeghalmi „Balkányi-halmon valamikor volt egy kutyaállású kőszobor. Mivel nem ismerték annak jelentőségét, boronára helyezték nyomatéknak. Egyszer vasas-németek jártak ott, akik régiségeket gyűjtöttek. Amikor a zsákmánnyal megterhelve elindultak, ezt mondták: Hej, magyarok, ha tudátok volna, mi ez! Arany volt a belsejében!”⁴⁴ A Balkány-halomnak fennmaradt egy másik, szintén az elrejtett kincshez kapcsolódó története is: „a legenda szerint [...] dombján állt egykor a feketelovagok (baklovagok) rezidenciája. Oldalába töméntelen kincs van elásva, melyet hét vak-kandúrral, hét agyaras disznóval a gonosz lelkek fő-fő hadnagya: Cserni Jován őriz minden anyaszülte embertől. A ki ujhold éjszakáján az nap meghalt ember gúnyájába öltözködve ki megy a domb aljához, temetőből hozott galyból tüzet rak, a tűzbe hét macskaszemet s hét disznókörmöt vet s míg a galy ropog, a láng lobog ásni kezd, az a kincseket biztos megtalálja”.⁴⁵

A nagykamarási Botos-halmot, „ezt a legmagasabban fekvő pontot a nép képzelete üresen nem hagyhatta. A róla szóló legendákat még csak jobban megerősítette az a hatósági intézkedés, amely még akkor sem engedte a halmot rendes művelés alá venni, mikor már egész a lábáig mindenütt szántóföldek voltak. Így egészen természetes, hogy a kincskeresők annyival is inkább

³⁷ PALUGYAY 1855. 411.

³⁸ PESTY 1983. 76.

³⁹ SZŰCS 1992. 172–173.

⁴⁰ SZŰCS 2003. 258.

⁴¹ SZŰCS 2003. 177.

⁴² SZŰCS 2003. 258.

⁴³ SZŰCS 2003. 191.

⁴⁴ Implom József gyűjtését idézi MIKLYA 1979. 181.

⁴⁵ SZEGHALMI 1903. 3.

3. FOTÓ ❖ A Balkány-halom a Békés megyei Szeghalom környékén emelkedik ki a tájból

kísérleteztek a felbontásával, mert a szájhagyomány szerint a kóbor cigányok háromnapos kísérletezés után üstsámra vitték el belőle a kincset. A tanyák magyar, sváb és oláh lakossága ezeknek a meséknek felült s kísérleteztek az alagútba való behatolással, de mikor már a száját sikerült kibontani, lámpájukat a kitóduló szél eloltotta, s a kitóduló bűzhödt levegő miatt előre hatolni nem mertek”.⁴⁶

Legmagasabb kurgánunkról, a békésszentandrás Gödény-halomról is maradt fent kincsmonda. A legenda szerint a hirtelen meggazdagodott, tanító célzatú tréfáiról híres, csongrádi Báró Bagi József juhász a környéken legeltette nyáját, mikor pulija a halom oldalába lefiált. A kutya kis lyukat kotort, ahová korábban egy nagy rézüstben fenéig arany volt elrejtve. Ezt találta meg Bagi József a kutyája segítségével.⁴⁷ A török háborúk idején a szintén békésszentandrás Furugy-halomhoz „rejtette el vagyonkáját a falu népe. Nevét onnan vette, hogy oldalait sokat túrták-fúrták az ott talált érmek, vas és rézreműek miatt”.⁴⁸

A dombegyházi Atilla-halom máig főszereplője a szájhagyományoknak. Pesty Frigyes gyűjtése is említi 1864-ből: „találtatik Santha Sándor dombegyházi birtokán azon halom keletnek; mely Atilla halmának nevezetik arról, mintha ebbe lett volna az eltemetve; temérdek ásások is látszanak rajta azonban Atilla koporsója meg nem találtatott”.⁴⁹

A nép bizonyos halmokon talált tárgyakkal égi eredetet és varázserőt tulajdonít. Például „a szeghalmiak a halmokból, de különösen a Kovács-halomból előkerülő kővésséket kígyóköveknek nevezik. Feltehetően megkövesült kígyóknak hiszik, és babonás hiedelmeket fűznek azok varázseréjéhez. Hívják még menykőnek, ménkőnek és magyarásván, hogy ahová a villám lecsap, ott ilyen kövek jönnek létre”.⁵⁰

⁴⁶ BANNER 1926. 141–142.

⁴⁷ SZÚCS 2008. 84.

⁴⁸ SZEGHALMI 1903. 5.

⁴⁹ PESTY 1983. 37.

⁵⁰ MIKLYA 1979. 182.

A nép számára érdekes régészeti leleteket, megfigyeléseket néha helyi kezdeményezésű „ásatások” szolgálták. Például Zsadányban a Szőlőskerti-dombot „merőleges irányban régi öregek (öreg Tar és Balogh) 1870-ben 4-5 m mélyen a tetejétől merőlegesen lefelé kíváncsiságból megásták. Két tégladarabot és egy [...] csontot találtak. Az oldalánál pedig szintén tégladarabokat és feketén égetett cserepeket”.⁵¹

Megtörtént esetet beszél el Bereczki Imre. A dévaványai Barcé-halom földjének elhordását egy kincslátomásnak köszönheti. „J. Erdős Mihály, vagy ahogy Ványán írták, »a mezítlábas botos«, azért hordatta a földjén levő hatalmas Barcéi halmot, mert kincset vélt benne találni. A fogadott napszámosok tudták ezt a számítását és hogy megtréfálják, emberi ürülékkel telt fazekat ástak a halomba, arany helyett abba markolt bele. A tulaj „biztosan sokat gondolkozott a földjén emelkedő hatalmas halom rendeltetéséről, mert egy álom adta meg a vállalkozáshoz a közvetlen lökést. A halomból kijött napfeljöttkor egy fehér lovas. Megkerülte a halmot nyugtról északnak, majd keletnek, s a déli oldalon vissza ment a halomba. Ő utána ment s látott ott ülni nagy karosszékekben egy hófehér szakállú embert. Nézett a felkelő nappal szemben és mosolygott. Mint J. Erdős mondta, ha találnak valamit annál jobb, ha nem akkor is megleli a számítását, mert a széthordott földdel megjavítja a földjét. 1935-ban és 1936-ban hónapokig hordta”, de korábban már „a J. Erdős előtti tulajdonos is hordott le a halomból vagy két métert”.⁵²

A táltoshagyományokkal vannak összefüggésben a nagy-sárréti sárkányokról szóló legendák. Ezekben a halmok is szerephez jutnak, merthogy a laponyagok belsejében, ásott üregekben szeretnek lakni e misztikus lények. „Ilyen lyukban fészkel a sárkánykígyó a füzesgyarmati Cséfa-pusztán is. Nyolcvan esztendőn felül lévő Békési Sándor gyermekkorából emlékszik rá, hogy ásóval, lapáttal mentek ki az emberek, még Szeghalomról is, és egy kis halmot egészen behánytak ebbe az odúba. De nem értek célt vele, mert azután meg a Kátasarokban, a Korhányhalom tetején bujt ki a sárkány. Azt mondták, olyan feje volt, mint a lónak, csak ötször-hatszorta hosszabb. Még sörénye is volt s úgy hánytá-vetette jobbra, balra. Sokan féltek tőle. A Cséfán járt emberek megölt kakast akasztottak ki a falu szélén egy fára.”⁵³ „Elődeink hiedelme szerint tejjel lehetett csillapítani

4. FOTÓ „A halomból kijött napfeljöttkor egy fehér lovas. Megkerülte a halmot nyugtról északnak, majd keletnek, s a déli oldalon vissza ment a halomba.” ❖ A Barcé-halom Dévaványa (Békés megye) mellett emlékeztet a régmúlt időkre

⁵¹ KÖRÖSMENTI NAGY 1994. 27.

⁵² BERECKZI 1968. 183–184.

⁵³ SZŰCS 2003. 251.

5. FOTÓ *„Ott van egy hármashalom. Annak a tetején van egy fészület. Oda térdel a két győztes, ott fognak imádkozni annál a fészületnél, és ott még egy harc lösz...” ❖ Legendák kelnek életre, ha a Csongrád megyei Ludas-halom (Derekegyház, Mindszent, Szegvár) múltját kutatjuk*

a sárkány mérge. A Ritkaborz egyik laponyagjában ugyanis szintén sárkány lakott. Barlangja lyukából messzire hallatszott a szuszogása, éjszakának idején pedig a Zsombokakolig feltetszett a belőle kiáradó kék meg veres világosság. Az ecsegi gulyások tejet öntöttek bele. Nem is vallottak semmi kárt. Viszont a szomszédos határokról – Magyarkáról, Karahátról – zimankós éjszakákon egyre-másra tűntek el a bogárszarvú szép tehének.”⁵⁴

A szegedi nagytáj jövődömondó táltosa, a Teknyőkaparó jóslata a Mindszent, Szegvár és Derekegyház hármashatárán álló Ludas-halmot említi. A látomás szerint lesz a világ végezetén egy nagy háború, melynek lesz egy végső csatája, a két ellenséges fél pedig – mint táltosok – a halmon küzdenek majd meg egymással. *„Az utolsó csata színhelyét Derekegyháza határába tötö. Derekegyháza határába van Ördögös. Ott van egy hármashalom. Annak a tetején van egy fészület. Oda térdel a két győztes, ott fognak imádkozni annál a fészületnél, és ott még egy harc lösz, de hogy melyik győz, azt a Teknyőkaparó se tudta mögmondani.”⁵⁵*

A kincsmondák mellett a boszorkányokhoz kapcsolódó mondák lehelők fel még nagy számban. A halmok jeles alkalmakkor – Luca-nap körül vagy boszorkányszombatokon – gyűléseknek adnak otthont, itt mulatoznak és fundálják ki gonosz terveiket a boszorkányok. Egykor a szeghalmi, *„Turbuchalomnál állt a Babák-fája. Erről is rossz hírek szállingóztak. Azt rebesgették, hogy bizonyos éjszakákon boszorkányok gyűléseznek alatta, s ide járnak ki velük való szövetekezésre némely elhíresedett bábák Szeghalomról, Gyarmatról meg Ványáról. Itt hányták-vetették meg, kit hogyan lehetne megrontani [...]. Amikor pedig mindezt kedvük szerint megtárgyalták, dudaszó mellett dáriót csaptak, körbe-karikába fogózva táncoltak.”⁵⁶* *„Szarvas és Szentes közt a Reketytyés-tótól a Terehalmon túlig nagy nádasok terjengtek ezelőtt. Az ecseri templom iránt, beljebb, volt egy kis domb, ezt is jeles-helynek tartotta a határbeli nép. Ezen is boszorkányok gyülekeztek*

⁵⁴ Szűcs 1977. 302–303.

⁵⁵ POLNER 2001. 138.

⁵⁶ Szűcs 1977. 304–305.

hetednaponként. Valami világosság gyulladt ki ilyenkor, amely a kajáni tanyáig feltetszett, meg a Mucsi-hátra. De ahogy mentek hozzá közelebb-közelebb, úgy halványodott elfelé.”⁵⁷ A battonyai Balta-kereszt-halmon egyesek „szerint esténként, éjszakánként fekete macskát és fehér ruhás alakokat lehet” látni,⁵⁸ a szentesi Kántor-halom tetején pedig hétévente lámpás gyullad.⁵⁹

A békési Lapos-dombnál is megfordultak boszorkányok. Így vall 1717-ben egy perben Fazekas Gebei István tanú Sánta János ellen, akit azzal vádoltak meg, hogy a boszorkányok zászlótartója volt a gyűléseiken. „Megyeri Györgynek harmadéve pástora voltam, a megyeri reteken öröttem a disznókat. Ott megbetegedtem s harmadnapig fekéüdtem. Egy éjszaka csak felvernek engemet a boszorkányok. Egyik közülök megnyergel s lovának elviszen. De a ki rajtam ült, azt nem ismertem. Es messze sokat hordoztak, mikor visszahoztak a Laposdombjánál, mely Dobozon innen van, eszrevettem magam s ugyanakkor ki is török a lábam s a Laposdombjánál csak ott akarnak hagyni; de megint csak felvettek s a hol fekéüdtem, oda visszatettek. Ugyanakkor a kötőmadzagom el is vészett s azóta is oda vagyon. Akkor láttam Sánta Jánost köztök, hogy zászlótartó volt. Az en lábamnak pedig azelőtt semmi baja sem volt. A száramat úgy elrángatták, hogy sokáig alig gyógyult meg bele”.⁶⁰

A boszorkányosság emlékét őrzi az a legenda is, miszerint az e tájon hajdan gyakran megforduló Rózsa Sándor, mikor üldözőbe vették a csendőrök, a mindszeinti Ludas-halomhoz érve rendszerint elhajított egy fekete macskát, mire azok – ijedtükben – abbahagyták az üldözést.

A békési Égető-halom „névét onnan vette, hogy hajdan itt égették a boszorkányokat”,⁶¹ de ősi áldozó hely is volt: „sok ezer év előtt itt voltak fölállítva a pogányok köoltárai; itt állt a halom, tetejében lobogott a szent máglya tüze, melyet meg-meg legyintett a hajnali szellő s vitte az áldozat füstjét föl, föl a magosba, a hadak istene elé”.⁶²

A békési határnak más híres helye is van, jelesül a Bódisné halma.⁶³ „A legenda szerint a névadó Bódizs Jánosné, az utolsó békési boszorkány, akit 71 évesen ezen a halmon égettek el 1645. május 28-án. Bűne az volt, hogy egy bizonyos kő hatására, amelyet a szájába bevett, tojást tudott tojni. Az akkori bíró, Szabó István uram is kipróbálta a követ tanácsbeli embereivel együtt, s bizony mindegyik tojást tojt Bódisné követől.”⁶⁴ „A dolog vége az lett, hogy az öreg Bódisznét, mivel magatojta tojással tartotta az előjáróságot és egyéb ehhez hasonlatos istentelenséget vitt véghez, mint nyilvánvaló boszorkányt, egy halom tetején megégették. Ezt a békési halmot máig Bódiszné-halmának hívják. Ez is jeles hely volt.”⁶⁵ De ezzel a történetnek még nincs vége. „Sötét, csillagtalan éjszakákon apró lidérczlángocskák tánczolnak a halom körül. Azt mondják: Bódiné parázs szemétől, átkos kezétől megrontottak tisztuló lelkei. Olykor panaszos, fájdalmas sóhajtáshoz hasonló hangokat hoz az éji szél. Azt mondják: Bódiné gonosz lelke kínlódik az örök tűz ösvényeiben. Ha ilyenkor akadna ember, ki fel merne menni a halom tetejébe s ott elmondaná az elkárhozottak imáját; ...örökre megszűnnék a lángok tánczolása, az éji szél fájdalmas, panaszos zúgása a halom körül.”⁶⁶

⁵⁷ SZÜCS 2008. 63.

⁵⁸ HÉVVÍZI 2006. 350.

⁵⁹ BEDE 2008. 48.

⁶⁰ OLÁH 1888.

⁶¹ HAAN 1878.

⁶² SZEGHALMI 1903. 5.

⁶³ A halomhoz fűződő, széles körben ismert mondát többen feldolgozták: KRUPA 1977; SZÜCS 1977. 220–225.; SZÜCS 1992. 171–172.; SZÜCS 2003. 182–183., 189–190.; SZÜCS 2008. 63–66.; DURKÓ 2006. 9.

⁶⁴ SZELEKOVSKY 1999. 21.

⁶⁵ SZÜCS 2003. 190.

⁶⁶ SZEGHALMI 1903. 5.

De nem csak a boszorkányok, hanem a rossz életű pusztai betyárok közül is sokan a halmonokon végeztek be földi pályafutásukat. A makói Marsi-halmon az 1860-as években a Marsi Pista nevű betyárt, a Nagy István-halmon pedig Nagy Pistát akasztották fel.⁶⁷ A tótkomlói Kaparási-csárda a „Hármas halmon állott, az 1900-as évek táján bontották le. Szájhagyomány szerint ebben a csárdában lőtték agyon a pandurok Bogár Imrét, aki a környék leghíresebb betyárja volt a XIX. század második felében”.⁶⁸

A régi hiedelmek és a halomba temetkezés szokásának továbbéléséről tanúskodik a leírás az öföldaéki Ágoston-halomról. A földéaki földbirtokos, „Návay Ágoston az 1845-ös árvíz után »Isteni sugallatra« hogy többet ne legyen árvíz ezen a területen a legszebb fekete lovát teljesen felszerszámozva élve, álló helyzetben eltemette és ez egy hatalmas halmot alkotva ma is megvan”.⁶⁹

A népi névmagyarázatoknak se szeri, se száma, itt azonban csak néhány hódmezővásárhelyi példát említünk. A Tancos-halom – Pesty Frigyes gyűjtése szerint – „a makói uton van, a Vásárhely-Makói utnak épen középpontja. Hajdan szokásban volt, hogy itt a Makóról hozott menyasszonyokat megtánczoltatták”.⁷⁰ A kardoskúti Búcsú-halmon „a búcsújárók megpihentek”.⁷¹ A Rózsás-halom állítólag „Rózsa Sándornak és társainak volt [...] a búvóhelye”.⁷² A Kenyérváró-halom nevét „onnan kapta, hogy régen a jóval magasabb halom tetejéről nézték a pásztorok, hogy hozzák-e a városból a kenyeret, az ennivalót”.⁷³

A mondákat, hagyományokat, hiedelmeket még hosszasan lehetne idézni, de talán ennyiből is kiolvasható, milyen gazdag és színes a Közép-Tiszántúl halmaihoz ezer szállal fűződő népi legendárium. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁN ALADÁR (1915): A kincskeresés a néphitben. *Ethnographia* 26. évf. 28–40., 86–93.
- BANNER JÁNOS (1926): A nagykamarási leletek. – Die funde von Nagykamarás. *Dolgozatok*, 2. évf. 136–143.
- BEDE ÁDÁM (2008): Szentesi halmái. – Mounds of Szentes. *Szentesi Műhely Füzetek* 10. Szentes, Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára. <http://mek.oszk.hu/07900/07926/> Hozzáférés: 2014. március 14.
- BEDE ÁDÁM (2009): Beszámoló a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság Csongrád megyei halmainak 2007. évi felméréséről. – Account of mound survey in 2007 in the parts of Csongrád county belonging to the Körös-Maros National Park Directorate. *Crisicum* 5. sz. 7–27.
- BEDE ÁDÁM (2010): Beszámoló a Csanádi-hát halmainak felméréséről. – Account of mound survey in East Csanád (Békés County, Hungary). *Crisicum* 6. sz. 7–31.
- BEDE ÁDÁM (2011): Beszámoló a Békési-hát halmainak felméréséről. – Report of mound survey in the Central Békés region (Békés County, Hungary). *Crisicum* 7. sz. 7–33.
- BEDE ÁDÁM (2012): Beszámoló a Békés megyei Kis-Sárrét halmainak felméréséről. – Report on the survey of the mounds of the Kis-Sárrét in Békés County. In Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2010. – Archaeological Investigations in Hungary 2010*. Budapest, 2012, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Nemzeti Múzeum. 55–73.

⁶⁷ INCZEFI 1970. 202., 206.

⁶⁸ TÁBORI 1957. 76.

⁶⁹ WÁGNER 1966. 3.

⁷⁰ PESTY 1864; SZEREMLEI I. 143.

⁷¹ HAJDÚ 1975. 98.

⁷² BODNÁR 1983. 159.

⁷³ BODNÁR 1983. 93.

- BEDE ÁDÁM (2014): Beszámoló a Békés megyei Nagy-Sárrét halmainak felméréséről. – Report on the survey of the mounds of the Kis-Sárrét in Békés County. *Crisicum* 8. sz. Sajtó alatt.
- BIHARI ANNA (összeállította) (1980): Magyar hiedelemmonda katalógus. – A catalogue of Hungarian folk belief legends. *Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 6. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- BODNÁR BÉLA: (1983): Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei. (Sajtó alá rendezte Szabó József.) *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 7. Szeged, Csongrád megyei Levéltár.
- DANI JÁNOS – HORVÁTH TÜNDE (2012): Őskori kurgánok a magyar Alföldön. A Gödörsíros (Jamnaja) entitás magyarországi kutatása az elmúlt 30 év során. Áttekintés és revízió. Budapest, Archaeolingua Alapítvány.
- DIÓSZEGI VILMOS – DOBOS ILONA – NAGY ILONA (1980): kincs. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. Budapest, Akadémiai Kiadó. 197–198.
- DOMOKOS Zsuzsanna (1982): Vésztő határának és belterületének földrajzi nevei. In Szabó Ferenc (szerk.): *Vésztő története*. Vésztő, Nagyközségi Tanács, második kiadás. 371–420.
- DURKÓ ANTAL (2006): *A megfejt kútágas. Békési boszorkányok, táltosok, vajásokos csodás cselekedetei*. Békési Téka 34. Békés, Békés Városi Jantyik Mátyás Múzeum. 7–42.
- ECSÉDY ISTVÁN (1977): A Szeghalom vidéki halmokról. *Békési Élet* 12. évf. 159–166.
- HAAN LAJOS (1870): *Békés vármegye hajdana. I. Történelmi rész. II. Oklevéltári rész.* – *Diplomatarium Békessiense*. Pest, Lauffer Vilmos tulajdona.
- HAAN LAJOS (1878): A békésmegyei muzeumi néhány érdekesebb agyag, ércz, kő és csontneműek ismertetése. A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1876–1877. 3. évf. 48–58. ek.bmk.hu/?docId=549 Hozzáférés: 2014. március 14.
- HAJDÚ MIHÁLY (1975): *A Vásárhelyi-pusztta helynevei.* – *The geographical names of the Pusztta*. In Nagy Gyula: *Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán*. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága. 71–118.
- HÉVÍZI SÁNDOR (2006): *Battonya helynevei.* *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 8. sz. 343–357.
- INCZEFI GÉZA (1970): *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Nyelvészeti Tanulmányok 14. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS MÁRIA HORTENSIA (1997): *Kiszombor története. (Falutanulmány)*. Csanádvármegyei Könyvtár 35. Makó, 1940, szerzői magánkiadás. Hasonmás kiadása: Szirbik Miklós Társaság Füzetei 6. Makó, Kiszombor Község Önkormányzata.
- KOVÁCS BÉLA (1993): *Ugra története. Hely nélkül [Biharugra], évszám nélkül [1993], Biharugra Község Önkormányzata.*
- KÖRÖSMENTI NAGY LAJOS (1994): *Zsádány népelete*. Zsádány, Zsádány Község Önkormányzata.
- KRUPA ANDRÁS (1977): A Bódisné-monda mai Békés megyei változatai. *Békési Élet* 12. évf. 167–178.
- KRUPA ANDRÁS (1981): *Újkígyósi mondák és igaz történetek*. Békéscsaba, Békés megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya.
- LICHTNER GÁSPÁR (1882): A h.-m.-vásárhelyi kath. plebánia története. *Vásárhelyi Közlöny* 14. évf. 14–15., 17–18. sz.
- MIKLYA JENŐ (1979): Szeghalom történeti mondái. In: Miklya Jenő – Szabó Ferenc (szerk.): *Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok*. Szeghalom, Szeghalom Nagyközség Tanácsa. 163–190.
- MÓDY GYÖRGY (1975): Néphagyomány és helytörténet. A népi tudás és a valóság kapcsolatának folklorisztikai vizsgálatához. – *Volkstradition und lokalesgeschichte. Zur folkloristischen untersuchung des verhältnisses zwischen den volkskenntnissen und der wirklichkeit*. *Déri Múzeum Évkönyve* 1974. 645–678.
- MRT 6: ECSÉDY ISTVÁN – KOVÁCS LÁSZLÓ – MARÁZ BORBÁLA – TORMA ISTVÁN (1982): *Békés megye régészeti topográfiája IV/1. A szeghalmi járás*. Magyarország régészeti topográfiája 6. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- OLÁH GYÖRGY (1888): *A boszorkány perek Békésvármegyében. Mivelődés történelmi vázlatok a mult századból. A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve*. 1886–1887. 13. évf. 30–161.

- PALUGYAY IMRE (ifj.) (1855): *Magyarország történeti, földrajzi s állami legújabb leírása. IV. Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Pest, Heckenast Gusztáv.
- PESTY FRIGYES: Jankovich B. Dénes (közézetesi) (1983): *Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. Pesty Frigyes helynévtárából*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 11. Békéscsaba, Békés megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága.
- PETRÁK-KRÓNKA: Takács Edit (közreadja) (1997): *Petrák-krónika "mélis Szentes városának a legrégebbi időktől valló történetét... foglalja magában"*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből 25. Szentes–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- POLNER ZOLTÁN (2001): *Csillagok tornácán. Táltosok, boszorkányok, hetvenkedők. Tanulmányok Csongrád megye történetéből 29. – A Tisza Hangja 110*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár – Bába és Társai Kiadó.
- SZABÓ FERENCNÉ – SZABÓ ISTVÁN (1983): Békés földrajzi nevei. In: Dankó Imre (szerk.): *Békés város néprajza*. Hely nélkül [Békés], Békés Város Tanácsa. 93–177.
- SZELEKOVSKY LÁSZLÓ (1999): *Békés megye kunhalmi*. Békéscsaba, Körös-Maros Nemzeti Parkért Egyesület.
- SZEREMLEI SAMU (2004): *Hód-Mező-Vásárhely története. I–V*. Hódmezővásárhely, 1900–1913, a város közönsége. Hasonmáskiadása: Hódmezővásárhely, Kálvin Könyvesbolt.
- SZÜCS SÁNDOR (1977): *Régi magyar vízivilág*. Budapest, Magvető Kiadó.
- SZÜCS SÁNDOR (1992): *A régi Sárrét világa*. Budapest, Fekete Sas Kiadó, második kiadás.
- SZÜCS SÁNDOR (2003): *A puszta utolsó krónikása*. Alföldi Könyvtéka 1. Túrkeve, Finta Múzeumért Alapítvány.
- SZÜCS SÁNDOR (2008): *Békési históriák*. In Alföldi históriák. Alföldi könyvek 8. Karcag–Túrkeve, 2008, Beklen a Nagykunsági Civil Társadalomért Alapítvány. 49–88.; vagy: Uő: *Békési históriák*. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 6. Gyula, 1959 [Erkel Ferenc Múzeum].
- TÁBORI GYÖRGY (1957): Tótkomlós földrajzi nevei. *Körös népe* 2. évf. 71–84.

KÉZIRATOS ADATTÁRI GYŰJTÉSEK

- Rövidítés NM EA: a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára.
- BERECZKI IMRE (1968): *Történeti hagyományok a Sebes Körös és a Berettyó mellett*. I–VI. Kézirat, Dévaványa, NM EA 15823.
- FARKAS IRÉN (1976): *Székkutas és környéke földrajzi nevei*. Kézirat, Móra Ferenc Múzeum Néprajzi Adattára 618–76.; NM EA 19243.
- KÁRNYÁ CZKI ILONA (1969): *Adalékok a dobozi nevek világához*. Kézirat, Gyula, NM EA 16251.
- NAGY LAJOS (1958): *Dombok, folyók, erek, tavak, kutak*. Kézirat, Zsadány, NM EA 10124.
- PELLE FERENC (1981): *Kevermes község és határának földrajzi nevei és azok rövid története*. Kézirat, NM EA 21428.
- PESTY FRIGYES (1864): *Csongrád vármegye*. Kéziratos helynévgyűjtemény, Országos Széchényi Könyvtár, FM 1 52 – Fol. 1114/14.1.; Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, mikrofilmtár, I. 29.
- SZEGHALMI GYULA (1903): *Helynevekhez fűződő mondák Békés vármegyében*. Kézirat, Szeghalom, NM EA 1281.
- SZUROMI JÁNOSNÉ (1978): *Szarvas határának és belterületének helynevei*. Kézirat, Szarvas, NM EA 19933.
- WÁGNER ÁGNES (1966): *Egy falu határainak és belterületeinek elnevezése*. Kézirat, NM EA 14565.

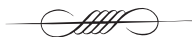
A magyar lóversenyek világa az Osztrák–Magyar Monarchiában

„De egy nemzetet lótenyésztésének virágzása nem csak gazdagít: erkölcsre,
s karakterére is hasznos befolyással vagon.”¹ (Wesselényi Miklós)

— *Horse Races in the Austro–Hungarian Empire* —

Abstract As the well-known proverb reads: Hungarians are born to ride horses. Our centuries-old equestrian culture had many different stages, but the time of the Austro-Hungarian Empire was a decisive epoch when the Hungarian horse breeding could prosper. In this article I discuss this era through the efforts of Count István Széchenyi and Baron Mikós Wesselényi for horse breeding. With a detailed description of the horse races I intend to highlight the versatility of this era. People of different status could reach a consensus during the turf which became an important scene of politics, economy and community life. It was the world of wealthy stable owners where the most prominent beasts of the internationally renowned horse breeding competed, where the members of the petite bourgeoisie found amusement in their bets; it meant self-denial for jockeys and fashion for ladies. Horse races simultaneously dissolved and deepened social contradictions while they involved many political and economic opportunities.

KEYWORDS horse races, Austro-Hungarian Empire, horse breeding, lifestyle, society

Sokakban elevenen él az a mondás, hogy a *magyar lovas nemzet*. Ugyanakkor lovas történelmünkben is érdemes egy meghatározott korszakot kiemelni, amikor ennek a mondásnak a jelentősége megsokszorozódott, ezért nem véletlenül nevezik ezt az időszakot a magyar lóversenyzés és lótenyésztés aranykorának. A téma napjainkban egyre aktuálisabbá válik, ugyanis értékes gazdasági lehetőségeket rejt magában (sport, szerencsejáték, turizmus) a kulturális fontossága mellett. Ezért lényeges a korábbi tapasztalatokat összegezni, és lehetőség szerint azokat a jelenkorban a legmegfelelőbb módon hasznosítani. A címben szereplő Wesselényi idézet 1829-ből származik, ennek ellenére egy olyan előremutató és tanulságos vélemény fogalmazódik meg benne, ami örökérvényűvé teszi, és alapot ad ahhoz, hogy a dualizmus kori magyar lovászat értékelésekor is hivatkozni lehessen rá.

A téma szerteágazósága miatt nehéz róla átfogó képet adni. Sokan foglalkoztak a dualizmus kori lóversenyzés különböző aspektusaival, azonban ezek egységbe foglalása még nem történt

1 WESSELÉNYI 1829. 7.

meg. Munkámban az Osztrák–Magyar Monarchia időkeretében szeretném bemutatni a magyar lóversenyzés történetét, kitérve annak elsősorban társadalmi, valamint gazdasági hatásaira. Ehhez mindenképpen szükséges a reformkori törekvések számbavétele, ugyanis ezek nélkül most nem beszélhetnénk a magyar lóversenyzés aranykoráról. A források megválasztásában meghatározó szerepe volt annak a nézetnek, miszerint a lóversenyek világa által újraértelmezhetőek a kor mindennapjai, ezért is jelennek meg a munkában mérvadó kútfőkként a korabeli sajtótermékek.

A kutatásban motíváló tényező volt egyrészt a személyes érintettség, másrészt pedig a téma újdonsága és izgalmassága. A dualizmus társadalmában egyébként is felértékelődött a sport szerepe, de a lóversenyzés és a lótenyésztés gazdasági és politikai lehetőségeket is rejtett magában. Egy teljesskörű kép kialakításához azonban további, részletekbemenő kutatásokra van szükség.

A magyar lóversenyzés aranykorának reformkori előzményei

„A magyar ló! Színes fogalom, amely a világ bármely részén barátokat, sőt regényírókat és rajongókat teremtett magának”²

A munka központi témájának tárgyalása előtt mindenképpen ki kell térni a lótenyésztés aranykorát megelőző folyamatokra és eseményekre, azaz a hazai lóversenyzés megteremtésére. A magyar lótenyésztés javítására irányuló törekvések már a XVIII. század végén megjelentek, és ebben II. József királynak és Csekonics József kapitánynak kiemelkedő szerepe volt. II. József 1784. december 20-án hagyta jóvá a mezőhegyesi ménesbirtok alapításának tervét, majd nem sokkal később, 1789-ben megkezdte működését a *bábolnai császári és királyi ménes. Ekkor még külkereskedelmi és katonai célokra tenyésztettek lovakat, de a későbbiekben éppen ezek voltak a magasszintű lótenyésztés alapjai.* Ezt az állítást Lovik Károly a következő visszatekintéssel támasztotta alá: *„A jó katonaló csakugyan az, amit ma a félvér-lótenyésztés terén, mint legfőbb eredményünket a világ kirakatába állíthatunk.”³* Gróf Hunyady József 1814-től 1821-ig minden májusban és gyakran szeptemberben Keszi birtokán lóversenyeket rendezett, ahol néha az uralkodó ház tagjai is megjelentek⁴, amellet, hogy a magyar főurak és dámák legtöbbször képviseltette magát.⁵ Ezekon a megmérettetéseken nem a nyereség számított, hanem a lovak képességeinek összemérése, a tenyészanyag próbatétele. (A futtatások eredményei a Pferde Renn-Registerben maradtak fenn.) A lóversenyzés intézményesülése angol minta alapján a későbbiekben történt meg.

Gróf Széchenyi István gyakorlott lovasként hamar felismerte a lótenyésztésben és lóversenyzésben rejlő még kiaknázatlan lehetőségeket, és ebben hatalmas szerepe volt angliai útjainak. 1815. október 19-én érkezett meg Londonból Newmarketbe⁶, az angol lóversenyzés központjába. Élénk figyelemmel vizsgálta az itteni technikai és kulturális vívmányokat, melyeket hazájában honosítani tervezett, és nem véletlen, hogy első ilyen jellegű munkálkodása a lóversenyzésre irányult. Később szoros barátságot kötött azzal a báró Wesselényi Miklóssal, aki korának egyik

² LOVIK 2000. 78.

³ LOVIK 2000. 79.

⁴ FEHÉR 1990. 16–17.

⁵ GYÖRFFY-VILLÁM–HECKER–JANKOVICS–SZELESTEY 2004. 65–66.

⁶ Az angol telivérvilág központja 1766-tól Londontól északra található mintegy 90 kilométerre.

emblemikus alakja volt, mivel kiváló sportoló, többek között tapasztalt lovas hírében állt, és akivel 1822-ben ismét Angliába utazott.⁷ Megnézték a híres idomítótelepeket, a királyi ménest és a kor kiemelkedő teljesítményű versenylovait. A szigetországban látottak mély nyomokat hagytak mindkettejükben, és hazájukban is szorgalmazni kezdték a lóversenyzésben rejlő lehetőségek kiaknázását. 1826-ban Pozsonyban tartották az első versenyt, amely nagy sikert aratott. Azért esett Pozsonyra a választás, mert a császári udvar félt attól, hogy ha Pesten rendezik meg, nem tudják megfékezni a nagy tömeget, amely esetleg fellép a hatalommal szemben. Ebből is láthatjuk, hogy mekkora társadalmi erő összpontosult egy-egy verseny folyamán, hiszen a nyitottsági okán találkozási pont volt különböző eszmék és emberek számára.⁸ A sikerre való tekintettel a futam után rögtön kihirdették a jövő évi pesti versenyt. 1827. június 6-án kezdték meg a „Pesti gyepen”⁹ való angol mintájú futtatásokat, az első meeting e hónap 15-én ért véget. Báró Wesselényi Miklós írt erről egy beszámolót, amely az első igazi turfriportnak minősíthető, és a Tennecker-féle Jahrbuch für Pferdezücht 1828. januári számában publikálták.¹⁰ Ebben a riportban alátámasztást nyer az a feltételezés, hogy a turf az egész társadalmat megmozgatta, sőt a Monarchia, ezen belül is a magyarok a nemzetközi érdeklődés középpontjába kerültek. Ezt erősítik meg azok a külföldi sajtóbeszámolók, amelyek részletesen tájékoztattak az első pesti futtatásokról. Gyönyörű hintókkal magasrangú személyek érkeztek, de mellettük megjelentek az egyszerű néprétegek képviselői is. A páholyok megteltek, a káprázatos ruhákba öltözött hölgyek gyöngyszemekként csillogtak a sokaságban. A középpontban a lovak, a nők és a nyereség állt. A Wiener Moden Zeitung 1827. július 14-én megjelentetett számában a magyar lóverseny hangulatáról írt: „Természetes, hogy az itt új, lelkes hazafiassággal és önzetlen buzgalommal létrehozott lóverseny-vállalkozás az általános érdeklődést felkeltette, és így nem különös, hogy az első napon a nehéz és nyomott időjárás ellenére az innen kb.1 órányira fekvő pályán sokezres tömeg találkozott.”¹¹

1828-ban jelent meg nyomtatásban Széchenyinek a Lovakrul című munkája, amelyet gróf Hunyady József emlékének ajánlott. Az időzítés nem véletlen, hiszen így akarta keretbe foglalni a nemrég történt eseményeket. A társadalom érdeklődését kellőképpen felkeltette a turf, Széchenyi pedig ezzel a munkával a lóversenyek intézményesülési folyamatát akarta tudatosítani. „Amely gazdasági tárgy hasznot hajt, annak előbb utóbb sikere leszen: amely pedig hasznot nem hajt, annak előbb utóbb biztosan vége szakad.”¹² Ezzel fogalmazta meg azt az alaptételt, ami a mai napig a lótenyésztés és a lóversenyzés mozgatórugója: a *haszon*. Báró Wesselényi Miklós A’ régi híres ménesek egyike’ megszűnésének okairól címmel 1829-ben kiadott munkájában hasonló véleményt fogalmazott meg: „Henyé tehetetlenség, sinlődő csend vagyon mindenütt, ’s mindenben, a’ hol és a’ honnan hasznot remélni nem lehet... Minden országoknak, a’ hol a’ lótenyésztés virágzásra jutott, példája azt mutatja: hogy az abból *nyerő* vagy *nyerhető haszon vitte azt elé.*”¹³ Ezek a gondolatok alapozták meg a lóversenyzés fejlesztésének lehetőségét, ami a dualizmus korában nyomon is követhető. Széchenyi már a Lovakrulban megfogalmazta a társadalmi szerveződés

⁷ FEHÉR 1991. 5–6.

⁸ FEHÉR 1991. 21–22.

⁹ A mai Üllői út és Soroksári út közötti homokos terület.

¹⁰ FEHÉR 1991. 23–25.

¹¹ FEHÉR 1991. 26–27.

¹² SZÉCHENYI 1828.

¹³ WESSELÉNYI 1829. 9.

legideálisabb formáját: „Egy mindég fennmaradó Lótenyésztő Egyesület. Ez azt eszközli, hogy a’ dolog a’ legnagyobb Kiterjedésre és Publicitásra jöjjön, mely nélkül az soha igazi Megkedveltetésre ’s Divatra nem emelheti magát.”¹⁴ A művében leírtakat gyakorlatban is sikerült megvalósítania, és ennek a későbbiekben óriási jelentősége volt, amit nagyon jól bizonyít az, hogy a dualizmus kori lóversenyzés ügyét a különböző egyesületek irányították, és vitték előbbre. 1830-ban létrehozta a Magyar Állattenyésztő Társaságot, amely 1835-től a Magyar Gazdasági Egyesület nevet viselte. Ez a szervezet volt felelős a magyar lótenyésztés és lóversenyzés támogatásáért és ügyének előmozdításáért. Mindamellett, hogy az újságok szenzációként számoltak be a lóversenyekről, fontos kiemelni az éles kritikákat is, amelyek hatására 1838-ban megjelent Széchenyi egy újabb munkája, ami a „Néhány szó a lóversenyzés körül” címet kapta. A munkában Széchenyi főképp a korabeli sajtóban megjelent vádak ismertetése és elemzése után reagált azokra. A legszembetűnőbb, amire a legélesebben is válaszol az író, az a lóversenyek haszontalanságának vádja. Többen is kételkedtek abban, hogy lovak futtatásából az állam és az emberek is haszonban részesülhetnek. Határozott stílusban adta meg válaszát, amelyben a nyereményeket, a fogadásokat és a minőségi lótenyésztéssel létrejövő külkereskedelmet hozza fel érvként.

A társadalom minden rétegét megmozgatta a turf, így nem véletlen, hogy a sajtó figyelmét is felkeltette, melynek egyik fontos hozadéka az 1858-tól megjelenő *Lapok a lovászat és vadászat köréből* volt, ez későbbiekben egyszerűen csak *Vadász- és Versenylap* címmel jelent meg. 1860. május 6-án Ferenc József császár és király 302 456 forint névértékű felajánlásával létrejött a Magyarországi Lótenyésztési Alap, amely a földművelésügyi minisztérium hatáskörébe tartozott.¹⁵ Ezzel megvalósult Széchenyi és Wesselényi (korábban már említett) azon irányú javaslata, hogy a lóversenyzést az uralkodónak, illetve az államnak is támogatnia kell.

A magyar lóversenyzés és lótenyésztés aranykora

Az 1867-es kiegyezés közvetett értelemben véve elősegítette a magyar lóversenyzés kibontakozását: megteremtette azokat a jogi, gazdasági és társadalmi alapokat, amelyek keretében a korábban elhintett törekvések kibontakozhattak. Bár az osztrák–magyar kiegyezés egyesek szemében rövidtávon megalkuvásnak tűnhetett, hosszútávon azonban jótékony hatással volt a magyar területeken való általános fejlődésre. Ezt bizonyítja, hogy miután 1868. december 28-án Menges ezredes a császári udvar képviselőjében átadta Leveldi Kozma Ferencnek az állami ménesek feletti felügyelőséget, a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium lótenyésztési osztályának vezetőjeként a magyar méneseket hamar felvirágoztatta. Ugyan az osztrákok kételkedtek a magyar vezetés sikerében, hamar kiderült, hogy ez alaptalan. Leveldi Kozma Ferenc tevékenységének hangsúlyozása nagyon fontos, hisz az ő irányítása alatt érte el a magyar lóversenyzés és lótenyésztés magas színvonalát. Támogatta a telivértenyésztést, ugyanakkor a széles köztenyésztésre is gondolt.¹⁶ Lehetővé tette a tulajdonosok számára az érdekérvényesítést azáltal, hogy lótenyésztő bizottmányt alakított ki, ami 1878-ban kilenctagúvá vált, és ezért „Kilences Bizottmány” néven vált ismertté. Ez a Bizottmány Ferenc József 1860-as felajánlásából jöhetett létre, két fő feladata pedig a minőségi telivérbehozatal, és ezeknek a magyar tenyésztők

¹⁴ SZÉCHENYI 1828.

¹⁵ FEHÉR 1991. 36–37.

¹⁶ GYÖRFFY-VILLÁM–HECKER–JANKOVICS–SZELESTEY 2004. 70–72.

Fogadó nők a lóversenyen¹⁷

számára történő kedvező értékesítése volt. Ezzel megvalósult a Széchenyi és Wesselényi által megfogalmazott mérvadó gondolatok egy része. (A második világháborút követően megszűnt létezni a 85 évet megélt szervezet, amely fontos szerepet játszott a lovasügy előremozdításában.) A megfontolt irányítás eredményeképpen az 1878-as és 1900-as párizsi világkiállításon a magyar lovak nagy sikert arattak, ami a külkereskedelemben anyagilag is változást hozott: a századfordulón 920 000-es lólétszám mellett 50-60 000 lovat értékesítettek évente külföldön.¹⁸ Az 1878-as évben megjelent Veterinarius számai is kiemelten foglalkoztak a világkiállítás történéseivel, és nemzeti büszkeségről ad tanubizonyságot a következő részlet: „A párizsi lókiállítás mint ezt a kereskedelmi Miniszterium közli befejeztetett. Magyarország teljes sikert aratott. Minden államok közül egyedül Magyarországnak jutott a legnagyobb kitüntetés: nagy arany érem, melyet az állami ménesekről kiállított lovakért nyert el. A lótenyésztés emelésére alakult részvény társaság 29 drb. kiállított lováért, melyeket egy Francia nagy tenyésztő a kiállítás másod napján tenyésztési célból vett meg, ezüst érmet kapott. Kiállításunk fényes eredménye nagyban fogja előmozdítani a magyarországi lókitivelt.”¹⁹ A szaklapban egyébként is folyamatosan tudósítottak a legfrissebb lóversenyzési fejleményekről, így például az 1879-es lókitivelti tilalomról²⁰, lókiállításokról,²¹ vagy éppen a turfon történt érdekes eseményekről.

Gazdaságilag nemcsak az exportban, hanem a fogadásokban is hatalmas lehetőségek rejlettek, amit már Széchenyi is megfogalmazott. A reformkorban még tilos volt fogadni, ám 1864-től

¹⁷ TULI 2004a.

¹⁸ GYÖRFFY-VILLÁM–HECKER–JANKOVICS–SZELESTEY 2004. 74–75.

¹⁹ Veterinarius 1879. 7. száma: „Személyi hírek” – http://konyvtar.univet.hu/regi/digitalib/Veterinarius/1879_049-056.html Hozzáférés: 2013.01.06.

²⁰ Veterinarius 1879. 4. sz.

²¹ Veterinarius 1879. 13. sz.

a Nemzeti Kaszinó ún. Betting Roomjában a részvényesek megtehették tétjeiket. A fordulatot 1868-ban az első bukmékerek feltűnése jelentette, majd az igazi változást az ettől sokkal népszerűbb totalizátor 1871-es megjelenése hozta.²² Egyrészt nőtt a pénzforgalom, másrészt pedig az addig passzív nézők „aktívva” válhattak azáltal, hogy pénzzel szálltak be a játékba. Ebből a nézőpontból azt is mondhatjuk, hogy társadalmi kiegyenlítő szerepe is volt. Nagyon érdekes jelenség a sajtóban is megjelenő esélylatolgatás.²³ Komoly érveléseket olvashatunk egy-egy ló mellett, vagy éppen „istállótitkokat”²⁴ ismerhetünk meg, amiket érdemes volt figyelembe venni a fogadások megtételénél. Természetesen nem szabad megfeledkezni a jegyárakból befolyó pénzről, ami ugyancsak a gazdasági hasznosság mellett szól. A díjak közül a Király-díjat, a Kanca-díjat és a Kozma Ferenc tiszteletére alapított emlékdíjat fontos kiemelni. „A százezerkoronás Királydíj rengeteg közönséget vonzott ki a turfra. József főherceg és Augusztia főhercegasszonnyal az élen, jelen volt az arisztokrácia teljes számban. Tíz telivért nyergeltek fel a nagyértékű díjért. A fogadások leginkább Horkayt és Rother Stadlt támogatták, de sok híve volt a Springer istálló küldöttjeinek Elmore és Elzevirnek is. Közvetlen a start előtt a betegnek híresztelt Horkay lett az első.”²⁵ A versenyek nyereségének összege változó volt, ezzel arányosan pedig az egyes versenyek jelentősége is változott. Az Országos Hírlap 1898. január 1-jén megjelent számában közölte az azévre előrelátott versenyek nyereségeinek összegét: a Királyné-díj összege 50 000 korona, a Jubileum-díj szintén 50 000 korona, a Király-díj 100 000, míg a Szent István-díj 80 000 korona volt.²⁶ Mindemellett a Lovakrul című munkában hangsúlyozott egyesületi rendszer is egyre jelentősebbé vált, ezt jelzi például az 1890-ben létrehívott Úrlovasok Szövetkezete, amely nem hivatásos lovasokból álló testületként vidéki versenyek rendezésével próbálta meg a magyar lóversenyzés ügyét előremozdítani.²⁷ Wesselényi lóvásárookra vonatkozó javaslata²⁸ is megvalósulni látszott, hiszen 1878-tól Pesten már vásárokat tartottak.²⁹

A közlekedési viszonyok javulásával és a korszerű városligeti pálya 1880-as átadásával, amely a város központi részén helyezkedett el, egyre tömegesebbé váltak a lóversenyek. A pálya nagyobb publikumot tudott befogadni, amire szükség is volt, mert rengetegen látogattak ki a turfra. Jókai Mór is hangsúlyozta az új pálya fontosságát: „Jelenleg a Városliget Budapest népéletének a gyűjtő medenczéje az év minden szakában. Nem csoda, ez van a városhoz a legközelebb s maholnap már benne lesz. Itt találkoznak, sőt egymással össze is vegyülnek a high life élvezetei a low life mulatságaival. Egyszer a népliget a színhely, a köznép a szereplő, az elegáns világ a néző; máskor a turf, a corso képezi az arénát, a hol a crème a szereplő s a plebs a néző.”³⁰ Ha a turf résztvevőinek társadalmi helyzetét megvizsgáljuk, megkapjuk a főváros, illetve az ország társadalmi képét és viszonyrendszerét. A lóversenyre járó emberek között alapvetően két típust lehet elkülöníteni: a nézőt és a résztvevőt. A résztvevők közé a zsokét és a lovak körüli személyzetet sorolhatjuk, a bíróval és a többi pályán dolgozó munkással együtt. A nézők között azonban sokkal összetettebb

²² TULI 2004a.

²³ Országos Hírlap 1898.03.17.

²⁴ Országos Hírlap 1898.01.05.

²⁵ Budapesti Hírlap 1907. május.

²⁶ Országos Hírlap 1898.01.01., 28.

²⁷ GYÖRFFY-VILLÁM–HECKER–JANKOVICS–SZELESTEY 2004. 98.

²⁸ WESSELÉNYI MIKLÓS, BÁRÓ: *A' régi híres ménesek egyike' megszűnésének okairól.* Pest, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István Könyvnyomtató- Intézete, 1829. 70–72.

²⁹ Uo.

³⁰ JÓKAI 1893. 140.

A turfnézőközönsége³²

a tagoltság. Vannak aktív szereplők, akik lovakat futtattak. A lótartáshoz hatalmas vagyon és erkölcsi feddhetetlenség kellett, ami a nemesség körére volt elsősorban jellemző.³¹ A többi néző nem tekinthető teljesen passzívnak, hiszen a fogadások által részben „tevékeny” válhattak. Korábban már utaltam arra, hogy a társadalmi zárközöttség feloldódott a turf által, ami abban nyilvánult meg, hogy a különböző társadalmi helyzetű emberek ugyanazon az eseményen vettek részt. Az ellentétek ezzel egy időben mélyültek is, mivel egyrészt a lóversenyzés exkluzív sport (volt), azaz elegendő nagyságú tőke kellett a lovak fenntartásához és versenyztetéséhez, ugyanakkor az ezzel járó haszon (nyeremény, társadalmi elismertség) is csak őket érintette. Másrészt a különböző árú jegyek által egy olyan térszabályozás jött létre, ami elkülönítette egymástól az eltérő anyagi helyzetű embereket.

A versenyterek szupranacionálisak voltak, ami szorosan összefügg azzal a ténnyel, hogy a lóversenyzés egyre sikeresebbé válása által a magyarok a külföldiek érdeklődésének középpontjába kerültek. Ugyanakkor ők is figyelemmel kísérték a világ más részein lezajló eseményeket, például az Országos Hírlapban tudósítottak az 1878-as áprilisi bécsi meetingről.³³ Természetesen, mint ahogy a Kilences Bizottságnak is kötelessége volt a külföldi versenyeket figyelemmel kíséreni, hiszen a legjobb tenyészállatok beszerzésére kellett törekedniük, úgy a külföldiek is ellátogattak hazánkba felmérni a lehetőségeket. Széchenyi és Wesselényi törekvéseinek megkoronázásaként említendő az a tény, hogy a turf a hazafias érzéseket is életre keltette. „*De egy nemzet lótenyésztésének virágzása nem csak gazdagít: erkölcséire ’s karakterére is hasznos befolyással vagyon.*”³⁴

³¹ TULI 2004b

³² TULI 2004a

³³ *Országos Hírlap* 1898. 04.09.

³⁴ WESSELÉNYI 1829. 7.

A korabeli sajtó örömmel és büszkeséggel tudósított a magyar lovak külföldön elért sikereiről: „Magyar nevű ló győzelme Angliában”,³⁵ „Magyar lovak külföldön”³⁶. Ki kell emelni a korabeli újságok turf-tudósításainak társadalomra gyakorolt hatását. Egy új információs csatorna alakult ki, ami által a turfok valódi közönsége mellett megjelentek az olvasók, akik közvetetten részesei lehettek a versenyeknek. Sport-, hír- és élcsepok is beszámoltak az eseményekről: Lapok a lovászat- és vadászat köréből (Vadász- és Versenylop), Magyar Turf, Budapesti Hírlap, Vasárnapi Újság, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, Veterinarius, Országos Hírlap, A természet, Az állatok óre, A Hét, Allgemeine Sportzeitung, Wiener Sport, stb.

A fogadások megjelenése előtt különösen nagy szerepet kaptak a különféle szórakoztató programok. Ennek nagyon egyszerű okai voltak: némelyek számára a futam nem bizonyult érdekesnek, illetve a szervezőknek igyekezniük kellett mindenkinek magávalragadó élményt nyújtani, mivel sokan „csak” egyfajta társadalmi kényszer miatt mentek el.³⁷ A csónakversenyek, a galamblövészetek és a szünetekben elhangzó zenekari betétek tették színesebbé az összképet. A turf világa igen színes és zajos volt, ami annak társadalmi jelentőségét is hűen fémjelezte. A futamokban is megjelentek érdekességek, mint a parasztfuttatás vagy az akadályversenyek.³⁸ Természetesen a szervezők igyekeztek mindig valami szenzációt is bemutatni, ami által biztosítva volt a helyük a lapokban. A versenyeket követően a résztvevők előzönlötték a mulatóhelyeket, főként a zokék számára volt ez fontos, hiszen a hosszú és gyötrelmes munka után itt tudták a felgyülemlett feszültséget levezetni.

A kiegyezést követően egyre szorosabb kapcsolat alakult ki Pest, illetve később Budapest és Bécs között, ami az 1870-es évektől még erősebb lett azáltal, hogy a versenyidény napjait egymás között felosztották, így egyfajta kölcsönös együttműködés jött létre. A sajtóban már az év elején megjelent az az évi versenyprogram, az 1878-as évben ez a következőképpen alakult: „*Tavaszi meeting. A l a g o n: márczius 31-én, április 2, 3, 5., 7., 10. és 11. – B é c s b e n: április 10., 11., 14., 17., 19., 21., 24., 26., 28. napjain. – B u d a p e s t e n: május 7., 8., 10., 12., 14, 15., 17., 19., 21., 22. napjain.*”³⁹ Azonban e két városon kívül még máshol is rendeztek versenyeket: Debrecen, Alag, Sopron, Pozsony, Kassa, Kolozsvár, stb.⁴⁰ Ehhez még hozzátartozik az is, hogy az osztrák ménesek jelentős része magyar segítséggel alakult ki. Nagyon jól tükrözi a magyar lovasügyi szakértelem fontosságát a Monarchián belül, hogy az 1875-ben alapított osztrák Jockey-Club első elnöke is magyar volt: gróf Esterházy Miklós. Nem véletlenül élt az a gondolat, hogy a lóversenyezés az egyetlen, amiben a magyarok biztosan meg tudják előzni az osztrákokat, illetve, hogy ez a legrugalmasabb közönség. Már gróf Hunyadi József versenyeit is meglátogatták az udvar képviselői. Ferenc József is előszeretettel vett részt ilyen sportrendezvényen, ezzel pedig egyfajta politikai támogatottságról tett tanúbizonyságot, vagy éppen annak hiányáról, amikor nem jelent meg. Gyakran megesett, hogy maguk az uralkodók és az arisztokrácia képviselői⁴¹ is futtatták arra érdemesnek tartott lovaikat. A lóversenypálya találkozóhely volt, ahol aktuálpolitikai és gazdasági kérdéseket vitattak meg, barátságok szövődtek, sőt még a kegyvesztettek számára is lehetőség volt az udvarhoz való közeledésre. A külföldi vendégeket és a társasági

³⁵ *Országos Hírlap* 1898.03.28.

³⁶ *Országos Hírlap* 1898.02.08.

³⁷ TULI 2004a

³⁸ Uo.

³⁹ *Országos Hírlap* 1898.03.31.

⁴⁰ TULI 2004b.

⁴¹ *Országos Hírlap* 1898.03.28.

életben még nem jártas rokonokat, ismerősöket is be lehetett mutatni egy-egy ilyen alkalommal. A magyar lovak jó hírnevét nagyon jól példázza, hogy az orosz cárné is tőlünk vett lovat, ami akkora jelentőséggel bírt, hogy az újságok hasábjain is megjelent.⁴² Jókai Mór a következőképpen emlékezett a turf pompás világára és fényűzésére, de ugyanakkor az ellenpórus is előkerül: „A most már világhírré kapott Budapesti lóversenyek alkalmával ismét új életképet mutat a Városliget. A Stefánia-út a leglátogatottabb sétahelylyé válik. Egyik úri fogat a másik elé vágat, egész sora a négy lovas hintóknak versenyez egymással; a hintókban a szépség, a divat gárdaezrede vonul el szemeink előtt, melynek nem akar vége szakadni; s ez a tömege a szépségnek elfoglalja a versenyter tribünjeit. Lenn a turfon látni a hazai közélet celebritásait, híres külföldi vendégekkel együtt, de körülöttük ott nyüzög, ott forr az egész néptömeg: diák, kereskedő, iparos, s az mind lesi, várja a verseny eredményét, keresi a totalizatórt, fogad a paripákra s osztozik az izgalmaiban, örömeiben és csalódásaiban a főrangúak mulatságának, s harsogó éljennel üdvözli a győztest.”⁴³ Mivel a társadalom minden rétege megjelent a versenyeken, természetesen az emberekben felerősödött a hiúság és gyakran az irigység érzése. A napilapok sokszor fő hírként számoltak be a turfon történt szenzációs eseményekről, illetve a legújabb divatról. „Futnak a lovak a gyepen, künn Alagon. A lóverseny megkezdődött és ezzel hivatalosan is kezdetét veszi a tavaszi-nyári szezon. A nők nyakáról eltűnnek a szőrmecsodák, a nehéz téli ruhák helyébe lengőbb, áttetszőbb, kábitóbb öltözetek kerülnek, hogy előkészítsék a fehérség divatjának idejét.”⁴⁴ Ennek fényében joggal elfogadható az a nézet, hogy aki számított a társadalomban, az megjelent a lóversenypálya nézőterén. „Őket csodáltuk télen szőrmés bundájukban, mélyen dekoltált estélyi ruhájukban, – ezért a divatért külön hála és elismerés járt a szabóművészeknek, – őket láttuk elsuhanni kocsik és autók mélyében, most pedig künn a gyepen”⁴⁵. A férfiak az angol mintát követve cilindert és redingót viseltek.

Az istállószínek megkapásához vagyonra és erkölcsi feddhetetlenségre volt szükség. A lóversenyzés a mai napig exkluzív sportnak számít, hiszen ahhoz, hogy valaki egy ménest és versenyistállót fenn tudjon tartani, megfelelő nagyságú tőke kellett (kell). Csak ezeknek az embereknek volt anyagi fedezetük ahhoz, hogy futtatóként részt vegyenek a turfon. Nagyon érdekes a futtatók társadalmi rétegének korszakos változása, amit a versenyekről készített írások (pl. Gyepkönyvek) és az újságok hasábjain is nyomon követhetünk. A reformkorban, a modern lóversenyzés hajnalán még csak a legtehetősebb nemesi családok engedhették meg maguknak lovaik gyepen való kipróbálását. A gyepkönyvek eredménylistáját nézve a következő nemesi nevek tűnnek fel: Széchenyi, Esterházy, Batthyány, Károlyi, Wesselényi, Pejachevich.⁴⁷ Érdemes még a lóversenyügy előmozdítását szorgalmazó, 1829-ben alapított „ideig óráig lévő Igazgatóság” névsorát megnevezni: Andrassy, Blaskovich,

⁴² Országos Hírlap 1989.01.04.

⁴³ JÓKAI 1893. 133.

⁴⁴ Budapesti Hírlap 1916. április.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ TULI 2004a.

⁴⁷ FEHÉR 1991. 25–26.

Keglevich, Lamberg, Orczy, Wenckheim, stb.⁴⁸ A kapitalizmus és a fokozott polgárosodás következményeként az 1860-as években feltűntek a pénzemberek a lótulajdonosok sorában, így például a Baltazziak és a Rotschildok. Az 1880-as évektől a gazdag sörgyáros, Dreher, Springer, valamint Mauthner-Markhof neve szembetűnő. A századforduló éveiben már az orvosok, közjegyzők és ügyvédek is megengedhették maguknak ezt a drága sportot. Tehát a kor új társadalmi és gazdasági hatásai az istállótulajdonosok személyében is éreztették hatásukat.

A lóversenyeknek két főszereplője volt: a zsoké és a lova. A sajtó fokozatos terjeszkedése magával hozta azt a jelenséget, ami mai világunkban már teljesen megszokott: a sztárkultuszt. Az olvasókat minden apró részlet, pletyka és kulisszák mögötti történet érdekelt. *„Az alagi lóversenypályán szomorú eset hozta lázas izgatottságra a közönséget. Az 5000 méteres Hadseregi akadályversenyben szerencsétlenség történt, melynek áldozata Kvassay Károly huszárhadnagy. Kvassay, gróf Merveldt századosnak Gosse-ját lovagolta. Ez a ló már a minap sem ugrott jól.”*⁴⁹ Mivel Széchenyi angol minta alapján szervezte a versenyeket, bármennyire is szerette volna magyarítani a turf világot, szüksége volt angol szakemberekre, akik „kiképezik” a hazai szakértőgardát. Ugyan voltak a grófnak próbálkozásai arra, hogy csak magyarok lovagolják a versenylovakat, de be kellett látnia, hogy szükség van az angol szakértelem bevonására. Nagyon érdekes jelenség, hogy a külföldről érkező emberek könnyen alkalmazkodni tudtak a magyar viszonyokhoz, gyermekeiket már az új kultúrában nevelték fel, így hamar beolvadtak a társadalomba. Ma már az idegen eredetű nevek utalnak egy-egy hasonló folyamatra. A három legjelentősebb külföldi szakember Francis Cavaliero, Thomas Benson és Robert Hesp voltak. Közös vonás, hogy mindhárójukat arisztokraták szerződtették, sorrendben az Esterházy hercegi család, gróf Hunyadyék és Batthyányék.⁵⁰ 1882-ben született meg az az intézmény, amelynek feladata a lóversenyügyek magasszintű gondozása volt. Báró Wenckheim Béla, gróf Batthyány Elemér, gróf Csekolics Gyula és gróf Erdődy Rudolf álltak a társaság élén, amelynek keretében tanfolyamokat és külföldi tanulmányutakat szerveztek, valamint ügyeltek az erkölcsi nevelésre is.⁵¹ A zsoké lovászfűként kezdték karrierjüket, de ha kitaratóan dolgoztak, hatalmas lehetőségekhez juthattak. Itt nem játszott fontos szerepet a származás, inkább a megfeszített munka tűrésére való képesség. Gyakran koplaltak, sanyargatták testüket annak érdekében, hogy a lónak minél kisebb terhet kelljen a hátán cipelnie. A verseny sok veszélyt rejtgetett magában, de megérte kockáztatni a haszon reményében, ugyanis a ló tulajdonosa mellett a zsoké is részesült a hasznból.⁵² A versenyek után felszabadult a sok hónap alatt felgyülemlett feszültség, ezért általában elmentek mulatni a zsokék. Az ilyen esték alatt alapozódott meg az a mai napig élő sztereotípiá, hogy a zsokék könnyen szerzett pénzt könnyen elherdálták a mulatozás alatt.⁵³ Ennek volt valós alapja, de ellenpélda is akadt: Janek Géza, a híres zsoké takarékoskodni is tudott, és autót vett magának.⁵⁴ Miután kiöregedtek a szakmából, trénerként és lóidomárként folytatták pályájukat, ezzel is tovább tudták adni a megszerzett tapasztalatokat, így pedig hozzájárultak a magyar lótenyésztés és lóversenyzés színvonalának megtartásához.

⁴⁸ FEHÉR 1991. 188–189.

⁴⁹ *Budapesti Hírlap*, 1907. novemberi száma. <http://www.huszadikszazad.hu/1907-november/sport/az-akadalyverseny-halottja> Hozzáférés: 2012. 11. 06.

⁵⁰ FEHÉR 1991. 39–43.

⁵¹ GYÖRFFY-VILLÁM–HECKER–JANKOVICS–SZELESTEY 2004. 98.

⁵² TULIA 2004b.

⁵³ TULI 2004a.

⁵⁴ Uo.

Ahhoz, hogy az aranykor elérkezessen, tudatos, előrelátó és kitartó munkára volt szükség. Mielőtt a kor két emblemikus lovára térnénk rá, meg kell említeni a kisbéri ménes 1865-ös vásárlását, az angol telivér mént, Buccaneert. 1866 és 1886 között fedezőmén volt Kisbéren, és tizenhárom Derby-nyerő utódot nemzett. Köztük volt a Kisbér nevű mén, aki 1873-ban született, és a Baltazzi testvérek tulajdonaként 1876-ban megnyerte Anglia legrangosabb versenyét, az Epsom Derbyt, így a második olyan külföldi ló lett a világon, aki a szigetországban nyerni tudott. Ez azért volt jelentős, mert felhívta a világ figyelmét hazánkra és a felívelőben lévő lótenyésztésre. Kisbér után következett a magyar lovaszat talán legnagyobb alakja, aki még számunkra és a jövő nemzedékének is példakép a kiemelkedő teljesítményével. Kincsemről, a verhetetlen sötétsárga angol telivér kancáról van szó, aki 54 versenyéből 54-et megnyert.⁵⁵ Blaskovich Ernő kancájának idomárja Robert Hesp volt. „Tenyésztésünk a hetvenes években állt tetőpontján. 1876-ban nyerte meg Kisbér az angol derbyt, és ugyanez évben lép Kincsem a pályára. Melyik volt jobb, önkéntelenül ez a kérdés áll elénk... mind a kettő kiváló volt.”⁵⁶ Az emberek csodálták Kincsemet, bíztak benne, sőt azt is mondhatjuk, hogy beteljesítette azokat a vágyálmokat, amiket másként nem élhettek meg. A kispolgár, akinek sablonok határozták meg egész életét, egy pillanatra részese lehetett a varázslatnak, ami a megmagyarázhatatlan teljesítményből fakadt.

Sajnálatos, hogy a fejlődést az első világháború félbeszakította, ezzel pedig a visszaesés vette kezdetét. Érdekes azonban, hogy a frontok összeomlása ellenére az 1918-as versenyév zárónapjának futamait megtartották, ebből is látszik, hogy az emberek igényelték a turfot.

A téma megközelítőleg sem teljeskörű áttekintése után mindenképpen leszögezhető, hogy a reformkori törekvések kivállóra talajra találtak az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között. Széchenyi előre látta a lóversenyek jótékony hatását, ami gazdaságilag és társadalmilag is sok hasznot hozott. A versenyekkel járó haszon által fellendült a külkereskedelem, megkezdődött a minőségi telivértenyésztés, és egyre nagyobb méreteket öltöttek a fogadások, ami által élénkült a pénzforgalom. A lóversenyek világa egyszerre mondható zártnak és nyitottnak. A lovak indításához megfelelő tőkére és erkölcsi feddhetetlenségre volt szükség, ennek birtokában pedig csak igen kevesen voltak. Ugyanakkor bárki résztvehetett a versenyeken, a különböző áru jegyek biztosították ezt a lehetőséget. A lóversenyek világa zajos és színes volt, teret engedett a divatnak is, történései az újságok címlapjain jelentek meg.

Mindezekből is látszik, hogy egy igen szerteágazó témáról van szó, ezért a továbbiakban érdemes tematikusan vizsgálni a magyar lovaszatot és lóversenyést az Osztrák–Magyar Monarchia idejében, valamint az aranykort követő hanyatlás okait és következményeit is. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

❖ FELHASZNÁLT ÚJSÁGCIKKEK

Budapesti Hírlap, 1907. november, <http://www.huszadikszazad.hu/1907-november/sport/az-akadalyverseny-halottja> Hozzáférés: 2012. 11. 06.

Budapesti Hírlap, 1907. május, <http://www.huszadikszazad.hu/1907-majus/sport/a-kiraly-dij>

Országos Hírlap, 1898.03.17.: „A derby favoritja” 10.- <http://epa.oszk.hu/00200/00242/00118/pdf/00118.pdf> Hozzáférés: 2013.01.06.

Országos Hírlap, 1898.01.05.: „A Dreher-istálló jockeyje” 11. <http://epa.oszk.hu/00200/00242/00047/pdf/00047.pdf> Hozzáférés: 2013.01.06.

⁵⁵ FEHÉR–TÖRÖK 1974.

⁵⁶ LOVIK 2000. 106.

- Országos Hírlap*, 1898.01.01., 28. <http://epa.oszk.hu/00200/00242/00043/pdf/00043.pdf> (2013.01.06.)
- Országos Hírlap*, 1898.04.09.: „A bécsi tavaszi meeting”. 11. <http://epa.oszk.hu/00200/00242/00142/pdf/00142.pdf> Hozzáférés: 2012.01.06.
- Országos Hírlap*, 1898.03.28. <http://epa.oszk.hu/00200/00242/00129/pdf/00129.pdf> Hozzáférés: 2013.01.06.
- Országos Hírlap*, 1898.02.08. <http://epa.oszk.hu/00200/00242/00081/pdf/00081.pdf> Hozzáférés: 2013.01.06.
- Országos Hírlap*, 1898.03.31. <http://epa.oszk.hu/00200/00242/00132/pdf/00132.pdf> Hozzáférés: 2013.01.06.
- Országos Hírlap*, 1898.03.31. <http://epa.oszk.hu/00200/00242/00132/pdf/00132.pdf> Hozzáférés: 2013.01.06.
- Országos Hírlap*, 1898.03.28. „Ottó főherceg Alagon”. 8. <http://epa.oszk.hu/00200/00242/00129/pdf/00129.pdf> Hozzáférés: 2013.01.06.
- Országos Hírlap*, 1898.01.04. „Sárga nyul”. 10. <http://epa.oszk.hu/00200/00242/00046/pdf/00046.pdf> Hozzáférés: 2013.01.06.
- Veterinarius*, 1879. 7. sz. http://konyvtar.univet.hu/regi/digitalib/Veterinarius/1879_049-056.html Hozzáférés: 2013.01.06.
- Veterinarius*, 1879. 4. sz. „A lókitívtili tilalom”- http://konyvtar.univet.hu/regi/digitalib/Veterinarius/1879_025-032.html Hozzáférés: 2013.01.06.
- Veterinarius*, 1879. 13. sz. „A lókiállítás a székesfehérvári országos tárlaton”- http://konyvtar.univet.hu/regi/digitalib/Veterinarius/1879_097-104.html Hozzáférés: 2013.01.06.

❖ TOVÁBBI SZAKIRODALOM

- FEHÉR DEZSŐ, DR. (1990): *Az angol telivér Magyarországon*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó
- FEHÉR DEZSŐ, DR. (1991): Gróf Széchenyi István művei-előadásorozat születésének 200. évfordulója alkalmából-II. Lovakrul. Széchenyi Alap.
- FEHÉR DEZSŐ, DR – TÖRÖK IMRE (1974): *A verhetetlen Kincsem*. Budapest, Natura Kiadó.
- GYÖRFFY-VILLÁM ANDÁRS – HECKER WALTER – JANKOVICS MARCELL – SZELESTEY LÁSZLÓ (2004): *Lovas nemzet. A magyarság és a ló évezredekén átívelő barátságáról*. Budapest, Helikon Kiadó.
- LOVIK KÁROLY (2000): *A lovassport története*. Budapest, Noran Kiadó.
- SZÉCHENYI ISTVÁN, GRÓF (1828.): *Lovakrul*. Pest, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István.
- JÓKAI MÓR (1893): Budapesti élet. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Előbb néhai Rudolf trónörökös főherceg ő császári és királyi fensége kezdeményezéséből és közreműködésével, most Stefánia özvegy trónörökösne főhercegnő ő császári és királyi fensége védnöksége alatt*. IX. kötet, Magyarország III. kötet. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest 119–168. Hivatkozta: *Budapesti Negyed* 15. évf. 3. szám, <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00041/jokai1.html> <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/osztrak-magyar/ch15s04.html> (2013.01.06.) A tankönyvtárban közölt kiadást szerk.: Takács Zoltán. 2006.
- TULI ANDREA (2004a): A zöld színpad A lóverseny mint a társasági reprezentáció egyik intézménye. *Budapesti Negyed: lap a városról* 12. évf. 4. sz. 115–135. http://bfl.archivportal.hu/id-863-tuli_andrea_zold_szinpad_loverseny.html#fn4 (2012. 11. 02.)
- TULI ANDREA (2004b): A lóverseny mint a társasági reprezentáció intézménye Ausztria– Magyarországon a 19– 20. században. *Öt kontinens* 2. évf. 375– 391. <http://tortenelemszak.elte.hu/data/4128/tuli.pdf> (2012. 11. 01.)
- WESSELÉNYI MIKLÓS, BÁRÓ (1829): *A régi hires ménések egyike’ megszűnésének okairól*. Pest, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István Könyvnyomtató- Intézete.

MÓRO CZ GÁBOR

moroczg@freemail.hu

DOI 10.14232/belv.2014.3.9

Ricoeur és a braudeli „hosszú idő” problémája

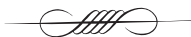
— *Ricoeur and the Questions of the Braudelian Longue Durée* —

Abstract In his structural theory of history the French historian, Fernand Braudel breaks the tradition of the narrative historiography. He supports achronological thematic approaches and emphasizes the influence of anonymous forces instead of ‘prominent individuals’. He nuances the traditional history of events, the *short time span* which described impressive, but evanescent events. He analyses economic, social and mental structures (the slow-moving *long time span*), instead of focusing on public life in the narrow sense of the word.

The French thinker, Paul Ricoeur interprets the history and the historicalness of the human being in terms of phenomenology and the existential philosophy. He does not reject the notion of the *longue durée*, but he redefines it. He criticizes Braudel for considering the geographical time instead of the lived time as the basis of the long time span. Ricoeur’s innovation is the following: he treats the long time span in close connection with the temporality of the world of the action. He stresses that events are not important in themselves; they become significant if they are integrated into a larger, teleological unity, and if they are able to transform certain structures for the long term.

According to Ricoeur even Braudel could not break the narrativity of historiography as a historian. Braudel misunderstands himself: he does not reflect on the momentum that his most famous work, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, outlines a quasi-plot. As the closing passage of this plot Braudel describes an event, the death of the Spanish king which is the decisive factor in the collapse of a structure.

KEYWORDS short span, experienced time, geographical time, event, action, structure, narrative (narrative historiography)

Dolgozatom tárgya közvetlenül a hosszú idő, közvetve pedig a strukturális vagy strukturalista történetírás problémája Fernand Braudel és a vele vitatkozó Paul Ricoeur írásaiban. Vállalkozásom – első pillantásra feltűnő – nehézségét az adja, hogy a bölcséleti problémákkal csak érintőlegesen foglalkozó, hivatására – Marc Bloch kifejezésével – „meszterember”¹ módjára reflektáló, szaktörténész

Braudel és a történelem kérdéseire spekulatív módon viszonyuló, a történészek tevékenységét felülről figyelő, filozófus Ricoeur gondolkodása – mondhatnánk: természetesen – nehezen összemérhető. Még akkor is, ha Ricoeur *Idő és elbeszélés* című munkájában nem – empirikus tudósok által diabolizált – ágostoni vagy hegeli típusú, gigantikus elbeszélésekkel operáló történetfilozófiát művel, hanem egzisztencialista színezetű gnosszológiát, azaz:

¹ BLOCH 1996. 21.

nem az egyetemes história értelméről fabulál, hanem a történelmi megismerés és az egzisztencia viszonya érdekli. A francia filozófus nem kívánja végletes szkepticizmussal aláaknázni az empirikus történettudomány büszke erődítményeit, tiszteli a szakmát; mellesleg kiválóan ismeri a történeti irodalmat, és a szakspecifikus kutatás módszertanát is behatóan tanulmányozza; destruktív magatartással vagy abszolút dilettantizmussal aligha vádolható. Az összemérhetetlenség ennek ellenére fennáll, és itt nyilvánvalóan nem a végletes véleménykülönbségről van szó, hanem a problémák kezelési módjáról, olykor az intellektuális elmélyültség szintjéről is.

Elég arra gondolni, hogy míg Braudel történetelméleti tanulmányaiban csak felvázolásszinten, metodológiai alapon foglalkozik az állítólag centrális jelentőségű *hosszú* és *rövid idő* problémájával – nem is érzi feladatának, hogy filozófiai alapot adjon elméletének; addig Ricoeur fent említett, árnyalt és cizellált elemzésekben gazdag történetfilozófiai főművének középpontjában éppen az idő kérdéskomplexuma áll. Az időé, amely – közhely – egyike a legősibb és legnehezebben megközelíthető, az embert mégis szenvedélyesen foglalkoztató világnézeti tárgyaknak.

Mielőtt magát a vitát ismertetném, röviden szólnom kell a hagyományos historiográfiával szemben új programot hirdető Annales iskola szemléletéről.

A XIX. század legbefolyásosabb történeti iskolái, a pozitívizmus, a szellemtörténet, illetve az inkább a XX. század első és második harmadában virágzó marxizmus mindannyian tényorientáltak, ugyanakkor (bevallottan vagy sem) ideologikus szemléletűek is. A hagyományos irányzatokhoz képest a pozitívizmus tűnik a legradikálisabban újítónak: már eljut odáig, hogy az utókor számára látványos monumentummal szolgáló egyén – a „kiválasztott” individuum – és a politikum nem állhat a történetírás érdeklődésének közép-

pontjában; a forradalmi események hatására is: a közösséget, a tömeget, a népet jeleníti meg, mint történelem-formáló tényezőt (az államok hétköznapijairól valló *dokumentumok* nyomán). Ez a deperszonifikációs fordulat óhatatlanul a „névorientált” narratív megközelítés degradálását foglalja magában; igaz, a XIX. századi pozitivisták – ahogy egy elméleti írásában Hóman Bálint,² de közvetve Fernand Braudel³ is utal rá – még nem tudták, pontosan hogyan is realizálják elképzelésüket; a gyakorlatban nem voltak képesek arra, hogy szakítsanak az eseménytörténetre építő tradicionális feldolgozási technikákkal. A szellemtörténet érdeklődésének homlokterébe kollektív individuumokat állít: az államot vagy más „erkölcsi hatalmakat”; az új hőroszoknak azonban ugyanúgy narratívájuk („életrajzuk”) van, mint a kiemelkedő egyéniségeknek (akik azért továbbra is meghatározó szerepet kapnak a szellemtörténeti művek lapjain, de nem személyükben, hanem eszmék, intézmények képviselőiként); ráadásul egy-egy nagyhatású objektivációs rendszer izolálása elvonásként hat a társadalom teljességéhez képest. A *marxizmus* is törekszik arra, hogy ne krónikát írjon, hanem kiemelje az okokat és következményeket, hogy mélyfolyamatokat láttasson, az „alap” prioritását mutassa fel a „felépítménnyel” szemben, mégis kitüntetett marad nála is az eseménytörténet, elsősorban az osztályharcok szerepének a felértékelése miatt.

A XX. század 20-as éveinek végén kibontakozó Annales iskola valósítja meg azt, amire már a korai pozitívizmus kivetette a hálóját: a legtágabb értelemben vett szociális tény kerül az individuális tényező, illetve a „felépítmény” elé. Az Annales iskola felfogása jóval kevésbé ideologikus, mint a pozitívizmusé, amely a történelmi evolucionizmus híveként saját korának eszményeit, tendenciáit kérte számon a múlton, s érzéketlen maradt a múlt mássága iránt (nem

² HÓMAN 2002. 385.

³ BRAUDEL 1980. 28.

tudott mit kezdeni például a vallási fanatizmus jelenségével). További fontos különbség, hogy a pozitivisták jelentős része még abban a hitben élt, hogy a levéltárakban felhalmozódó tényadatok körütekintő egymás mellé helyezése elégséges egy új típusú, modern história megalkotásához; Braudelék irányzata már tudatosította, hogy a struktúra élvez elsőbbséget az alkotórész *reziduumokkal* szemben. Mi több: a kutatónak – természetesen nem látnok módjára – egy olyan összefüggés-rendszerre kell rálelnie, amelynek csak az egyik aspektusát jelenti az archívumok anyagának tematikus rendszerezéséből összeálló egység. A vizsgálódási kör kitégítésére és új módszerek alkalmazására van szükség; feltétlen parancs a historikus számára, hogy – a megelőző korok által feltételezhetően manipulált, éppen ezért kritikával kezelendő – dokumentumok mellett a legszélesebb értelemben vett tárgyi világot használja fel immár forrásként, s hogy a technikai-természettudományos eredményeket és eljárásokat is bevonja kutatási terepébe.

A szellemtörténettel és a marxizmussal szemben az új csoport szembeszáll az explicit és implicit teleologikus koncepciókkal, nem osztja az „erkölcsi hatalmak” küldetésére vonatkozó tanítást, de a forradalmak, osztályharcok centrális szerepét is tagadja. Az eseménytörténetet paradox módon rehabilitáló történelmi materializmus a hirtelen töréseket, minőségi változásokat emelte ki egyoldalúan; ezek helyett most a folytonosságra kerül a hangsúly: nem véletlen, hogy az Annales jut el először annak belátásához, hogy például a francia forradalom korántsem előzmények nélkül való, hogy az 1789-et megelőző abszolutizmusnak igenis voltak a felvilágosodás reformeszméivel sokban rokon tendenciái; általánosítva: hogy a gyors mozgások, akciók csak nyilvánvalóan demonstrálják azt, ami a mélyben lényegében már készen áll. A diszkontinuitás illúzió; az akár hosszú évtizedekig, évszázadokig elhúzódó minőségi átrendeződés nem „takarítható meg”; egy valóban drámai

fellobbanás nem alakít át radikálisan, inkább maga is következmény.

Az Annales iskola legtehetségesebb képviselője, Braudel explicit módon szembeállítja egymással a *hosszú* és a *rövid* idő fogalmát. Az utóbbi jelenti a „sekélyest”, a kézzelfoghatót, a mindenki számára ismertet; azt a terepment, amely a hagyományos esemény-központú, narratív történetírás tárgya. A „világtörténeti individuumok” tetteinek kronológiai sora ebben a „rövid időben” bontakozik ki. Ez a szféra a szabadság világa: hiszen a cselekvések elvileg öntudatos, felelősségteljes cselekvőket implicálnak, akik, bár a história „túlhalad” rajtuk, s fizikai valójukban is elenyésznek, hatásukban „tartósan” tovább él(het)nek. A normakövető historikus kitüntetett figyelemmel fordul feléjük; célja, hogy miután a homogén embermasszából nevesíthető, beazonosítható személyeket emelt ki, köréjük és rendkívüli tetteik köré csoportosítsa áttekinthetetlenül sokrétű materiáját: így vigyen rendet a káoszba.

Braudel szerint ez a terület hamisítatlanul emberi, ám veszélyeket is rejt magában:⁴ „vibrálásai”, feltűnő, de tünékeny mozgásai elterelik a figyelmet arról, ami igazán lényeges. A jelentős történések a mélyben zajlanak („a hosszú időben”): lassúak, nem látványosak, majdhogynem statikusak és – nem dramatizálhatóak. Az igényes történésznek nem szabad pusztá királydráma-sorozatot látnia a história menetében; el kell jutnia a háborúk, politikai csatározások, diplomáciai színjátékok felszínétől ehhez a mélységhez, az illuzórikus szabadságtól a szükségszerűséghez, a „pillanatnyi” tétől a stabil passzivitáshoz, a felcserélhető nevektől a meghaladhatatlan névtelenséghez. Összegezve és némileg leegyszerűsítve: a diakroniától a – viszonylagos – szinkroniához: a szűkebb értelemben vett közélettől a gazdaság, a társadalom, a mentalitás valódi, autentikus világához, sőt, ez utóbbiak jobb megértése érdekében még

⁴ BRAUDEL 1980. 3.

tovább: a „nyerstáj” civilizációs átalakításának, felhasználásának (*geopolitika*) létráján keresztül egészen az ember makrokörnyezetéhez, a természeti adottságokhoz (*geohistoria*).

Persze hozzátehetjük: nemcsak azért veszélyes a „rövid idő” tereuma, mert az ürügyből okot kreál, vagy mert a periférikus jelenségnek középponti jelentőséget tulajdonít. Ezen túl a politika szférájának interpretációja óhatatlanul magán viseli a történetíró sajátos világlátásának bélyegét is: s a cselekvő emberek iránt törvényszerűen megnyilvánuló szimpátia vagy antipátia a dezanropomorfizáló új objektivizmus szerint súlyos percepciók torzítást jelent. A megoldás: le kell térni a hősközpontú történetírás útjáról; az egyént többé nem szabad frekventáltan tárgyalni a történeti munkák lapjain. Az individuum nem tarthat számot különleges elbírálásra – sem úgy, mint egy magányos individuum, sem úgy, mint egy egész kollektívumot megtestesítő személyiség. És ami különösen figyelemre méltó: ez a program akkor valósulhat meg akadálytalanul, ha a rövid idővel szorosán összekapcsolódó, azt adekvát módon leképező, esemény-és héroszorientált, „redukált”, „ideologikus”, „retorikus” – ráadásul egyszerűen kronologikusnak minősített – narratív forma is eltűnik a historiográfia területéről, és visszakerül a szcientista igényeket nem támasztó irodalom belterjes világába, ahonnan valaha kölcsönözték.

Braudel ezzel összefüggésben mesterségét valódi, a művészetrel és az emocionális szférával a legkevésbé sem rokonítható diszciplínává óhajtja tenni. Aktívan nyomon követi a modern társadalomtudományok fejlődését, s kiemeli, hogy a történetírás nem térhet ki az általuk támasztott kihívások elől. Korábban – úgy véli – a historikusok túlságosan kis szeletét tárgyalták a múlt jelenségvilágának; most itt az ideje a szociológiai, gazdasági, statisztikai eredményeket a történettudomány területén is kamatoztatni, és harcba szállni a szakma eddigi botrányos minimalizmusával. Interdiszciplináris szemléletre van szükség,⁵ valóságos

polihisztóriai tájékozottságra – a legmodernebb tudományos vívmányok megfelelő ismeretére. Immár – kusza, differenciálatlan tartalmú eseménysorok rekonstruálása helyett – rendezett, témakörök szerint elkülönített *struktúrákat* kell felrajzolni – vagy, ha hajlunk némi engedmény-tétellel: szintén tematikus, időben aránylag belátható dinamikusabb *ciklusokat*, interciklusokat (konjunkturát és dekonjunkturát együtt) elemezni.

Igaz, Braudel figyelmeztet arra is, hogy a történeasznek leginkább a lassan mozgó *szimpla*, s nem a mozdulatlan, idői karakterét lényegében elvesztő – az úgynevezett „szociális matematika” utópisztikus eszményének megfelelő – *szélsőséges* *longue durée*-vel kell foglalkoznia; tisztában van azzal, hogy a diakronia az adott kontextusban háttérbe szorítható ugyan, de el nem törölhető; hogy a történelem és az idő nehezen állítható egymással szembe; a közöttük lévő összefüggés nem hagyható figyelmen kívül – csak éppen átértelmezésre szorul az új megközelítés logikájának megfelelően.

Konkrétan: míg azelőtt elfogadhatónak tűnt a *nap*, illetve az *év*, mint temporális alapegység, most át kell térni egy gyökeresen más időszemléletre: egy évtized, ötven, esetleg száz év a fundamentum immár (persze a geohistoria a százszor százat sem találja beláthatatlannak és kezelhetetlennek). A narratívává kristályosodó „megélt idő” ebben a rendszerben óhatatlanul akcidenális jellegűvé degradálódik.

E rövid áttekintés végén nem árt néhány pontban összegezni az Annales iskola, illetve személy szerint Braudel szemléletének legfőbb jellemzőit, novumait: 1. Elveti a történelemre vonatkozó teleologikus magyarázatokat; egy adott korszakot, földrajzi egységet, konstrukciót önmagából kíván megérteni; anyaggyűjtése nem korlátozódik az irattárak dokumentumaira: kutatómunkája során a lehető legtöbb tudományos eredményre támaszkodik,

⁵ Lásd még Benda Gyula elemzését: BENDA 2007. 15.

ugyanakkor empirikus vénája struktúra-alkotó kreativitással párosul. 2. Szakít a narratív történetírással, az akronologikus, tematikus megközelítés híve; a névtelen erők alakító-formáló szerepét emeli ki a jelentős individuumok rovására. 3. Kétffrontos harcot vív: egyfelől a hagyományos eseménytörténet, másfelől a totálisan történetietlen extrém hosszú idő *abszolutizálása* ellen.

Felmerül azonban a kérdés: e nagyívű vállalkozás nem zsákutca-e éppen túlméretezettségének köszönhetően? Vajon nem sikad-e el az a lényegi elem, amely a történelmet önmagával azonossá teszi? Ha a história struktúrák létrehozására törekszik, átalakul gazdaságtörténetté, kibővített, a közelitől distanciát tartó, nagyvonalúbb szociológiává; elveszti saját történetiségét. Éppen a folyamatok, változás érzékeltetésére, bemutatására válik alkalmatlanná. Illetve, mintha mélyen emberi mivoltát tékoznólán szét, amikor lemond a lár-másnak bélyegzett politikai drámák leírásáról, és „csendbe burkolózó”, túlságosan absztrakt, személytelen összefüggéseket vizsgál. Az objektivitás-kultusz a hitelesebb, egzaktabb múltidézésre való törekvése túl az igazán hűsbavágó problémák mellőzését is jelentheti.

Most pedig lássuk, hogyan viszonyul mindehhez, elsősorban a hosszú időről szóló fejtegetésekhez a XX. század egyik legnagyobb műveltségű „humán polihisztor”, Paul Ricoeur? Mint ahogy fentebb már utaltam rá: az objektivizmusmal szembenálló filozófus elméleti és módszertani kiindulópontja radikálisan más, mint a tárgyának szubjektív feltételezettségére nem reflektáló historikusé. A husserli fenomenológián és a heideggeri egzisztenciális analitikán nevelkedett francia bölcselő számára magától értetődően nem a személytelen földrajzi idő, hanem a szubjektumhoz kapcsolódó megélt idő az elsődleges: az összes többi (a naptári, a történelmi, a kozmikus, stb. idő) ennek derivátuma. Ám ez az eleve fennálló, az emberi létmódhoz

erendően hozzátartozó időiség elrejtőzik a közvetlen megismerés elől, s csak a személyes élettörténet széttartó mozzanatait egységesítő *narratív megértés* által válik közvetíthetővé.

Ugyanakkor Ricoeur igen becsúgyó gondolkodó, akinek az a hosszabb távú célja, hogy az egológiai hagyományhoz szorosan kapcsolódó, túlságosan „szerény” husserliánus fenomenológiát egy nagyívű hermeneutikai antropológiává egészítse ki. A másikra, illetve a világra való nyitás szerinte az egzisztencia egészséges expanzióját, gazdagodását, önmegértésének differenciáltabbá válását jelenti. Ezzel összefüggésben a véges, szűk *megélt* (mikrokozmosz) idő nem elégséges a számára; úgy véli, egészen a szociális, sőt: a (makro) kozmikus időig kell az embernek kiterjesztenie magát; s ez a folyamat nem értelmezhető „hanyatlásként”, létfelejtésként akkor, ha pontosan tudatában vagyunk annak, hogy honnan is indultunk el; ha az eredet jelentősége elevenen él bennünk. Tegyük hozzá: az egzisztencia ideje közvetítőt is igényel a világidőhöz való felemelkedéshez: s itt válik kulcsfontosságúvá a história, illetve a történelmi idő, mint az egyediség szférájához és az univerzumhoz egyaránt kötődő létmeghatározottság. Amely jóval komplexebb, mint a közvetlenül adott terénuma, de megőrzi kapcsolatát a megélt idővel, illetve az individuális cselekvés világával. Az egzisztencia kiterjeszkedését jelenti a másik szubjektum, mi több: az általános irányában; éppen ezért nem veszítheti el kontaktusát az alapvető emberi valósággal; idő-és perspektíva feletti struktúrákban nem oldható fel.

Ricoeur szerint ezen a területen is csak a temporális karakterű tettvilág szimbolikus alakváltozata, vagyis a narratív forma közvetítheti a „*már nincs*” lényegiségét a befogadó számára. Ebből következően a historikus mint elbeszélő nem mellőzheti az egyediség létszintjét; a legfőbb feladata az, hogy a rendelkezésére álló modell segítségével szélesebb kontextusba, teleologikus szerkezetbe helyezze – azaz „cselekményesítse” – az általa valamilyen szem-

pontból jelentőségteljesnek ítélt szinguláris eseményeket.

Az eddig elmondottak után azt gondolhatnánk, hogy Ricoeur *Idő és elbeszélés* című munkájában teljes szellemi arzenálját felvontatva, megsemmisítő erővel fogja támadni Fernand Braudel történeti szemléletét. De várakozásaink nem teljesülnek: a francia gondolkodótól mi sem áll távolabb, mint a színvonalas szellemi teljesítmények földbe döngölése. Bár implicite egész művében polemizál a braudeli történetfelfogással (és a strukturalizmus más változataival), amikor magával a historikussal folytat párbeszédet vagy inkább „monodialógust”, kritikai megjegyzései ellenére több szempontból méltányolja is a másik történetelméleti-módszertani felfogását, sőt: jó hermeneutikusként ellenfele elképzeléseinek egy részét a saját „rendszerébe” integrálja.

Különösen szembetűnő és első pillantásra meghökkenítő ez a paradoxon akkor, amikor a hosszú idő rehabilitálásával találkozunk a *Time and narrative* lapjain. Ricoeur ugyanis ráébred arra, hogy „az esemény cselekményesítésének” szférája (I.) gyakorlatilag szinkronba hozható a – nem szélsőséges – *longue durée* világával (II.).⁶ I. és II. közös vonása, hogy már egy magasabb absztrakciós szintet képviselnek az egyedi tett és a rövid – megélt? – idő közvetlenségéhez képest, ugyanakkor nem törvényszerű, hogy bármelyikük is elveszítse kapcsolatát az emberi praxissal. A II. könnyedén leválasztható az életidegen, zárt struktúrákról, és nem szükséges a rövid idővel sem szembeállítani, inkább kettejük egymásrautaltságát kellene hangsúlyozni.

Az így átértelmezett *longue durée* persze aligha juthatna központi szerephez Braudel munkáiban. Ricoeur „békítési” kísérlete ellenére a két szerző időkonceptiója továbbra is gyökeresen eltér. A francia historikus gigantikus terjedelmű fő művében, az *Annales* iskola új típusú történet szemléletét manifesz-

táló A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában címűben elsőként a térség geohistóriáját tárgyalja az ember megjelenése előtt; a földtörténet pedig a földrajzi idő (1.) megfelelője. Ez azt jelentené, hogy Braudel a természettudomány időfogalmát részesítené előnyben a történelmi szemben (ahogy egy kortárs magyar szerző állítja⁷)? Egyrészt igen: a pántudományosság bűvöletében élő *Annales* iskola vezéralakja, mint egyetemes műveltségű tudós, tarthatja a földrajzi időt az egyetlen valódi időnek, másrészt viszont, mint historikus, nem tevesztheti szem elől az emberi világ saját idejét, ami nála, mint említettük, a lassan mozgó *longue durée* (2.). Ha aktuálisan a történelmi szerep kerül előtérbe, akkor Braudel célja nem más, mint hogy az 1.-t a 2. alapjaként mutassa fel – az 1. tehát nem önmagában fontos, hanem, mint olyan kategória, ami nélkül a 2. értelmezhetetlen volna.⁸ Eszerint a 2.-at csak az 1.-vel együtt lehet tárgyalni, de a hangsúlyt az előbbire kell helyezni. – Ricoeur álláspontja lényegesen más – annak ellenére, hogy nem táplál ellenséges indulatokat a *longue durée*-val szemben. Ő azonban a hosszú időt a cselekvés világának temporalitásával (3.) szoros kötelékben tárgyalná. A különbség tehát annyi, hogy a 2. bemutatásakor az 1. vagy a 3. váljon-e az interpretáció kitüntetett mozzanatává? Ricoeur az utóbbi variációt részesíti előnyben; azon persze lehetne vitatkozni, hogy az egységet alkotó 2. és 3. közül melyik fél a dominánsabb? Egyértelmű, hogy szintetizáló tevékenysége során a történetírónak a 2. irányába kell előrehaladnia, ugyanakkor a 3. nélkül nincs 2., illetve az utóbbi nem képviselhet radikálisan más minőséget, mint az előbbi.

Más kérdés, hogy Ricoeur szerint Braudel nem képes adekvát módon alkalmazni a saját teóriáját: megkérdőjelezhető, hogy a

⁷ SZEKERES 2000. 144.

⁸ Ekkor „a földrajz már nem cél, hanem eszköz; segítségével... a dolgok a leghosszabb időtartam perspektívájában rendeződnek el” ¼ írja maga BRAUDEL 1996. 15.

⁶ RICOEUR 1985. 208.

Mediterráneum valóban a geohistória kontextusába ágyazott hosszú idő elsődlegességét demonstrálja-e – a rövid idővel szemben? A mű felépítése – a. geohistória–b. geopolitika–c. gazdaság és társadalom–d. eseménytörténet – ugyanis sugallhatja azt is, hogy – mivel a, b, c kapja a legnagyobb teret, s a „későn érkező” d csak színesíti a képet – az első három a szubsztanciális és a negyedik pusztán akcidienciális, de azt is, hogy a, b, és c d szubsztrátuma csupán. Ez utóbbi esetben az eredeti hierarchia a feje tetejére áll: a *longue durée* elveszti centrális pozícióját, és a rövid idő előkészítőjévé – ha nem instrumentumává – válik, a historikus legfőbb célja pedig az lesz, hogy a hagyományosnál jóval komplexebb alapokon nyugvó eseménytörténet kidolgozását kísérelje meg.

Persze könnyű lenne Ricoeur-t is következetlenséggel vádolni, hiszen arról beszél, hogy az egzisztenciának el kell jutnia a mikrokozmosz időtől (X) a makrokozmoszig (Y) – legalábbis a tervezés szintjén; s a kettő közötti hídszeret a szimpla *longue durée*, a valódi történelmi idő tölthetné be (Z). Ez azt jelentené, hogy a filozófus az emberen túli Y bővületébe kerül, s kerülő úton, de mégis: X, sőt – Braudelt is meghazudtoló merészséggel – Z mozzanattá való lefokozásán fáradozik? Ha a válasz igenlő volna, értelmetlenné válna az Annales iskola és Ricoeur idő-és történet-szemléletének szembeállítása. – Természetesen szó sincs erről: X Ricoeur szerint sohasem tűnhet el Y-ban; inkább az előbbi próbálja meghódítani az utóbbit a mediátorként kulcspozícióba kerülő Z segítségével. Ha viszont kifejezetten a közvetítő közeget, Z-t tárgyaljuk, vagyis: nem a fenomenológiai ihletettségű egzisztenciálfilozófia, hanem a történetbölcselet fejezetét írjuk, óhatatlanul Z-t kell középpontba állítanunk – mindemellett nem szabad megfélekednünk arról, honnan is származik ez az átértelmezett „hosszú idő”. – A *teoretikus* Braudelt a risztó ellenpélda, aki nem vesz tudomást a *longue durée* eredetéről, s ezzel I. elzárja az egzisztencia útját az emberen túli világ

felé, 2. Z-t legkülönlegesebb, legmagasztosabb funkciójától fosztja meg (tudniillik, hogy képes kiemelni az egyedit önnön mozzanat-szerűségéből). A historikus másik nagy tévedése, hogy nélkülözhetőnek ítéli a narratív megközelítés alkalmazását a történettudomány terében, s *cselekmény* helyett *stuktúráról* beszél. Az előbbi processzus-jellegű, nyitott szerkezet, amely permanensen mozgásban van: akár radikálisan is átalakulhat, ha önmagukban többé-kevésbé jelentéktelen, de a cselekményszöveg során minőséghez és funkcióhoz jutó összetevői – például egy újonnan érkező, „eseményszámba” menő, robbanásszerű mozzanat hatására – megváltoznak; az utóbbi zárt totalitás, alig-alig módosul, éppen marad akkor is, ha elemei, amelyek – némi túlzással – az adott kontextuson belül is indifferensnek tekinthetők, jelentős részben deformálódnak vagy kicsérélődnek.⁹

Míg a cselekmény mindig *esemény cselekményesítése*, a struktúra felül áll mindenfajta szingularitáson. Konkrétan: a strukturalista történész szerint az eseményeket általában be lehet sorolni egy kész – adott térséghez, civilizációhoz, stb. köthető, nem univerzális – szabályszerűség alá; ha mégsem, és előfordul egy-egy „makacs”, a meglévő rendbe nem illeszkedő, a „puszta esetté” degradálás ellen fellázadó egyedi jelenség, az is inkább csak átmeneti zűrzavart indukál; nem képes arra, hogy jelentéssel bíró változásokat idézzon elő, hogy a saját képére és hasonlóságára formálja az uralkodó komponensrendszert.

Kérdés persze, hogy a történelem területén lehet-e létjogosultsága az egyoldalú strukturalista megközelítésnek, amely a leíró nyelvészetnek – a saját terében természetesen jól működő – anti-diakron modellje alapján, a szinkronia bővületében nem vagy alig vesz tudomást arról, hogy a múltbeli struktúrák nemcsak fennállnak, hanem születtek, erodálódnak, megújulnak és – relatív

⁹ RICOEUR 1997. 39.

vagy abszolút értelemben – el is pusztulnak. Egyrészt – Hegel más összefüggésben használt szavai kínálóknak ide – egy szerkezet is csak „elérésének processzusával együtt” „valóságos egész”; „a csupasz eredmény” egyszerű „holttestnél” nem több.¹⁰ Másrészt: a létrejött produktum nem rendelkezik a parmenidészi létezőre vagy a platóni *ideára* jellemző romolhatatlansággal és teljességgel; állandóan fragmentálódik, illetve terjeszkedik: igyekszik leküzdeni hiányos létmódját, kompenzálni veszteségeit, megsokszorozni önmagát, amíg nem szorul végleg defenzívába, és fel nem bomlik. De lépünk még tovább: a civilizációk, geopolitikai egységek, gazdaságok, stb. nem zárt szigetek, hanem egymással kommunikáló „nyitott világok”, vagyis nincsenek pontosan megszabott határai, átfolynak a másikba, miközben ők sem tudják kivonni magukat az idegen hatások alól. Illetve: a különböző szerkezetek hosszú idői olykor – a közlekedés lehetőségének hiánya miatt – végletesen eltérő karakterűek lehetnek; azután – ökonómiai, technikai, politikai változások eredményeképpen – egyik pillanatról a másikra érintkezésbe kerülnek, ám egyenrangú viszony a hívó drámai mértékű fáziselőnye, illetve a megszólított úgynevezett „elmaradottsága” (vagy inkább: az előbbivel összemérhetetlen mássága) miatt nyomokban sem alakulhat ki közöttük. Az ilyen találkozás¹¹ óhatatlanul kivételes, tömegek életét befolyásoló **eseményhez**: robbanáshoz, katasztrófához vezethet (és a Braudel által kutatott XVI. század, a nagy földrajzi felfedezések nyomán kibontakozó „eredeti” gyarmatosítás kora bővelkedett az ilyen szituációkban). Egy katalizmaszerű történelmi pillanat pedig rendkívüli hatást gyakorol a kortársak, s közvetve a következő generáció(k) tudatára, gondolkodásmódjára is:¹² jövőképük kialakításakor bizonyosan a

belőle szabadon levonható tanulságokat kamatoztatják; ha tehát a struktúra-alkotó történész a mentalitás kutatásának kiemelkedő szerepet tulajdonít, megint csak számolnia kell az események döntő súlyával. De lehet másképpen, a szokásostól eltérően értelmezni azt a megállapítást is, hogy „a gyors mozgások csak nyilvánvalóan demonstrálnak egy lassú folyamatot, ami a mélyben lényegében már készen áll”. Az új interpretáció a következő: az esemény, azáltal, hogy megjelenik, meg is szünteti önmagát: valami lényegire utal, ami nem ő, azaz: szimbólumként viselkedik.¹³ A jelképek figyelmen kívül hagyása pedig az általuk közvetített, direkt módon nem mutatkozó jelentések semmibe vételét involválja.

A historikusnak arról sem szabad megfeledkeznie, hogy speciális tárgya, a múltbeli emberi világ időben bontakozik ki egy adott tér keretei között. A történetírás egyben az idő rejtélyének megfejtésére irányuló törekvés is – ez biztosít számára egyedülálló jelentőséget a diszciplínák sorában. A *strukturális leírás* azonban – amellett, hogy joggal kérdőjelezi meg a kronologikus megközelítések egyeduralmát – az „aszinkronia” botrányát képviselő idő problémája iránt is érzéketlenné válik. Egyedül a *történet* képes arra, hogy – mint analógia – kinyilvánítsa a fundamentális idői –

¹⁰ HEGEL 1973. 10.

¹¹ RICOEUR 1985. 217.

¹² Uo., 213.

¹³ Maga Braudel is felismeri ezt, amikor az általa oly nagy hévvel kárhözvontott „csalóka illúziók” kettős természetéről beszél: „Az események hullócsillagok: egy kurta pillanatra felvillannak a történelem egén, s máris visszahullanak a sötétségbe... és gyakran a feledésbe. De fényük, bármilyen gyorsan enyészsen is el, megvilágítja a történelmi táj egy szegletét, néha az egészét. És nemcsak a politikátörténetre igaz ez, de minden területre: a politika, a gazdaság, a társadalom, a kultúra történetében, sőt még a történelmi földrajzban is lépten-nyomon ott látjuk az események jelzését, ezeket a gyorsan kihunyó fényeket. Az előző fejezetekben sokszor és gyakran hagyatkoztam ezekre a felvillanó jelzésekre, amelyek nélkül gyakran nem nyernék tiszta képet. Nem vagyok tehát eleve ellensége az eseménynek.” BRAUDEL 1996. III, 961.

és gyakorlati – létezés mélyebb, belső igazságát. Méghozzá azért, mert az időhöz hasonlóan nem kronologikus, de nem is akronologikus: nem egy irányban mozgó, szukcesszív elemek puszta felhalmozása, ám nem is mozdulatlan, statikus szerkezet. Kvázi-temporális szerveződés, tiszta, olykor a káosz jegyeit mutató lendület, amelyet néhány kitüntetett, dinamikus fordulatot jelző pont, s különösen a határmozzanat, azaz a befejezés rendez össze egy ütköző-egyező értelememegységgé. A dezantropomorfizáló szemléletet képviselő strukturális leírás viszont a heterogén időmozzanatok-és dimenziók között feszülő ellentmondásokat eleve kiiktatja a történelem világából – ahelyett, hogy felmutatná disszonanciájukat, és azután békítené ki őket egymással.

Végül, de nem utolsósorban: a strukturalista történetíró a „volt” közvetítésének rendkívül bonyolult feladatával sem tud megbirkózni – nem sikerül érintkezési pontot találnia a múltbeli abszolút mások, illetve a kortárs (utód) befogadók között. Elfeledkezik az alapvető emberi létmódról: arról, hogy az *antroposz eredendően teleologikus és történetmondó létező*:¹⁴ akkor is elbeszél, amikor tervez, és akkor is célt tételez, amikor az emlékei között kutat. S projekciója és rekollektója egyaránt az élet, a cselekvés szférájában értelmezhető; aktivitása viszont nem öncélú: az adott, szűk keretek szétrobbantásával egy sajátos, markánsan rá jellemző, új egység kialakítására törekszik. Rá kell jönnie azonban, hogy nem tépheti el kötelékeit maradéktalanul; hogy fel kell vállalnia azt is, ami nem az ő műve, amiért direkt módon nem ő tehető felelőssé, de ami nélkül nem volna az, aki és ami. Az ember tehát **1.** narratívákba születő, **2.** a meglévőek

figyelembe vételével új történeteket alkotó lény.

A strukturalista történész azonban nem érdeklődik a múltbeli egzisztencia hús-vér valósága iránt; a szükségszerűséggel foglalkozik és nem a szabadsággal, az emberfeletti erők hatalmával, és nem a személyes felelőséggel. Nem csoda, hogy az eldologiasított, „dezantropomorfizált” ember létét is állapotnak tekinti, és nem feladatnak, drámának. Egy jövőtlenített, paradox módon: múlttalanított egykori árnyjelent mutat fel a befogadók számára, akik ebben az absztrakcióban nem ismernek rá a tulajdon múltjukra, illetve nem érthetik meg a velük egyszerre azonos és nem azonos történelmi másokon keresztül: idői, történelmi, narratív: ütköző-egyező, mindent félbe-szerbe hagyó, s aztán újakezdő; oksági és finális, progresszív és regresszív, szétszórt és mégis egységes *önmagukat*.

Ricoeur mindazonáltal úgy véli, Braudel nem realizálja vegytisztán saját elképzeléseit, és a szöveg szintjén megnyilvánuló szemantikai újítás, az elsődleges jelentésének megszüntetve-megőrzésén keresztül az idő és egzisztencia problémájához kulcsot adó *narratíva* egy új, nehezen besorolható típusát hozza létre: a szintetizálásra váró heterogén elemek nála a „lassan mozgó” struktúrák, a „kiszámítható”, „szabályosan visszatérő” ciklusok és a „felszíni” vagy éppen „deviáns” események. A kivitelezés módja ugyan – tudományos műhöz illően – analitikus (elég csak egy pillantást vetni a Mediterráneum szerkezetére!), a tartalom azonban a módszertani-tematikus tagoltság, pluralitás ellenére ugyanolyan egységes, mint egy regény cselekménye. Ennek a történetnek a hőse egyrészt a hanyatló földközi-tengeri térség, másrészt viszont – ahogy a mű címe is utal rá – II. Fülöp spanyol király, az „erőfeszítésnek szentelt erőfeszítés”¹⁵ attitűdjének legjelentősebb XVI. századi képviselője. A cselekmény is könnyen felvázolható: az ember tevékeny-

¹⁴ Ricoeur antropológiai elképzeléseivel sokban rokonítható gondolatokat fogalmaz meg – francia kollégájától függetlenül – az angol morálfilozófus, Alasdair MacIntyre az 1980-as évek elején. Tőle származik az ember „történetmondó lényként” való meghatározása is. Lásd: MACINTYRE 1999. 289.

¹⁵ ORTEGA Y GASSET 1984. 88.

sége által átalakított, „*finálisan determinált*”, gazdaságilag és kulturálisan felvirágoztatott Mediterráneum még „a világ középpontja”, amikor két nagyhatalom – az új kontinenst, Amerikát is uraló spanyol és a fél Ázsiát, valamint Délkelet-Európát (illetve Magyarországot egy részét) tartósan integráló török birodalom *küzd* egymás ellen a birtoklásáért; de a harc végére a térség lassanként kikerül a centrumból, és átadja helyét az Atlantikumnak. Az említett geopolitikai változás időben egybeesik a törökök felett – Lepantónál – győzelmet arató, ám az új, ugrásra készen álló atlanti „kistigrissel”, Angliával szemben lemaradó¹⁶ Spanyolország *hanyatlásával* – személy szerint II. Fülöp uralmának utolsó, súlyos problémákkal teli szakaszával, illetve a király *elhunyásával*. – Ricoeur szerint jelzésértékű, hogy Braudel Fülöp halálának ismertetésével fejezi be művét.¹⁷ Így implicite elfogadja, hogy az eseménytörténeti megközelítés nem mellőzhető akkor, amikor egy struktúra szétbomlik. Itt természetesen nem arról van szó, hogy a király távozása önmagában fordulópontot jelentett volna a

Mediterráneum életében, de az adott cselekmény kontextusában a bemutatott tragédia másodlagos (harmadlagos?) jelentéssel telítődik: Fülöp életének eliramítása a mediterrán világra „utal rá”, s egyszersmind ember és „antropomorfizált” civilizáció egyöntetűen véges természetére irányítja rá a figyelmet.

Mindez lehet Ricoeur jóindulatú túlzása, de ha csak részben igaz, azt mutatja, hogy gyakorló történészként még a „strukturalista” Braudel sem képes teljesen kivonni magát a múlt elsődleges, narratív megértésének szugesztíója alól. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BENDA GYULA (2007): Az Annales-iskola. A kezdektől a kritikai fordulatig. In Benda Gyula és Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaságtársadalom-és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, L'Harmattan – Atelier.
- BLOCH, MARC (1996): *A történetész mestersége*. Budapest, Osiris.
- BRAUDEL, FERNAND (1980): *On history*. Chicago, Univ of Chicago Press.
- BRAUDEL, FERNAND (1996): *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I. Budapest, Akadémiai – Osiris.
- HÓMAN BÁLINT (2002): A történelem útja. In Hóman Bálint: *A történelem útja*, Budapest, Osiris.
- HEGEL, GEORG FRIEDRICH WILHELM (1973): *A szellem fenomenológiája*, Budapest, Akadémiai.
- MACINTYRE, ALASDAIR (1999): *Az erény nyomában*, Budapest, Osiris.
- ORTEGA Y GASSET, JOSÉ (1984): *Elmélkedés az Escorialról. Új Írás* 1984. június.
- RICOEUR, PAUL (1985): *Time and narrative*. I. Chicago and London. Univ. of Chicago Press
- RICOEUR, PAUL (1997): *Struktúra és hermeneutika* In P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Budapest, Osiris.
- SZEKERES ANDRÁS (2000): Az idő urai? Történészek és időstruktúrák. In FEJŐS ZOLTÁN (főszerk.) – GRANASZTÓI PÉTER – SZELJÁK GYÖRGY – TASNÁDI ZSUZSA (szerk.): *A megfoghatatlan idő*. Budapest, Tabula.

¹⁶ Ricoeur nem beszél róla, de lehetne a *Mediterráneum* cselekményének egyik fordulópontja egy kisebb, 1585-ben – három évvel a nagy Armada pusztulása előtt – lezajlott tengeri ütközet, amelyben őt (!) angol kereskedelmi hajó megfutamította a szicíliai spanyol gályákat. Braudel a csata értékelése kapcsán igyekszik „skizofén” esemény-konceptióját ellentmondásmentesebbé tenni: úgy véli, ez a kortársak és az utókor által figyelemre nem méltatott történelmi mozzanat jóval fontosabb, mint a látványos, lenyűgöző 1571-es lepantói erőpróba. Sokszor a legfeltűnőbb események képviselik a felszínt, és a jelentéktelennek tetszők bizonyulnak villámfényserű, gazdag jelentéstartalmú szimbólumnak – sejteti. – Az 1585-ös ütközet azért képes átstrukturálni a „cselekményt”, mert rávilágít: az angolok jelentik hosszabb távon az igazi veszélyt a spanyolok számára, nem a törökök; míg a pogányság fenyegetése csak epizodikus jelentőségű volt Hispánia történetében, a brit protestánsok örökre megfosztják II. Fülöp országát a szuperhatalmi státuszról.

BRAUDEL 1996. III, 1262.

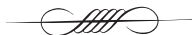
¹⁷ RICOEUR 1985. 225.

A mikrotörténelmi módszer és a Selyemút kutatása¹

— *Microhistory and Silk Road Studies* —

Abstract Doing research on one of the most important trading routes of the antiquity and the middle ages, namely the Silk Road is a very complex task today. We have more information about the Silk Road than ever before; our knowledge is more comprehensive, so this special commercial system seems to be more complicated as well. It is an obvious question, therefore, what methods can be used to examine more precisely its intrinsic characteristics. This article discusses the question whether one of the newest methods of historical science, i.e. microhistory or history of everyday life, can be applied in the case of Silk Road studies. First of all, I have given a brief overview of the development of microhistory and its perception in Hungary. Secondly, I have determined its techniques and research questions. As microhistory examines the small units of history, such as single events, persons, families or communities, I have considered it as an adequate and innovative method to investigate the complex historical problems of the Silk Road.

KEYWORDS microhistory, Silk Road

Az ókor és a középkor meghatározó jelentőségű, Ázsiát Európával összekapcsoló kereskedelmi rendszere, a Selyemút kutatása ma roppant komplex feladat. Ugyanis minél többet tudunk a Selyemútról, a kép, amelyet képesek vagyunk megrajzolni róla, egyre összetettebbnek és bonyolultabbnak tűnik. Felmerülhet persze a kérdés, milyen módszerekkel láthatunk bele még inkább az egykor itt lezajlott folyamatokba.

Természetes megoldásként kínálkozik a Selyemút által érintett egykori nagy birodalmak történetének, működésének még alaposabb feltárása, de ma már egyre többen nem a nagypolitika vagy a diplomácia látószögéből próbálják megragadni a Selyemút lényegét, hanem sokkal közelebb tartva azt a bizonyos képzeletbeli nagyítót, egy-egy kisebb közösségre, területi egységekre vagy akár egy-egy városra próbálnak koncentrálni (vö. FELFÖLDI 2009).² Mivel az itt élő emberek, és közösségeik működtették ezt a hálózatot (s

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Így tesz például Susan Whitfield is, aki egy-egy jól definiálható közösségbe (szogd kereskedők, tibeti katonák, kínai művészek stb.) tartozó személy „álbiográfiáján” keresztül tesz kísérletet a Selyemút mindennapi életének megragadására (WHITFIELD 1999). Friss szemlélet jellemzi az UNESCO támo-

valójában kiépített, „kikövezett” út híján e települések sora volt szemantikai értelemben maga az „út”), úgy vélem, hogy e közösségek életének minél teljesebb megismerése jelentős mértékben járulhat hozzá a Selyemút történetét meghatározó tényezők és szabályrendszerek feltárásához.³ Ez pedig végső soron egy új szemléletű Selyemút-történet megírását teszi lehetővé, mely a „nagypolitika” és diplomácia hatásainak hangsúlyozása mellett (mely fontos ugyan, de nem kizárólagos jelentőségű a Selyemút évezredes működésének alakulásában) a kisebb közösségek mindennapjainak megismerése révén készülhet el és nyújthat talán egy olyan képet, amely bár minden korábbinál bonyolultabb lesz, mégis közelebb áll az egykori valósághoz.

Rendkívül fontos tehát új, járatlan utakat keresni, s ebben véleményem szerint mindezt valóban csak „új” történeti elméletek és módszerek alkalmazásával lehet elérni.⁴ Az itt (is) felhasználható „újabb” elméletek és módszerek alapfilozófiája és eszköztára általában ugyan

gatásával megvalósuló programokat, így az *Orient-Occident Major Projectet*, illetve a *The Silk Roads: A Dialogue between Cultures elnevezésű programot is* (vö. ELISSEEFF 2000a.; ELISSEEFF 2000b.; FRYE 1996., 153.). Úttörő vállalkozás a Selyemút történetének köz- és felsőoktatásba való bevonása, melynek okos, szemléletes segédkönyve is elkészült már: AMSTER 2005.

³ Nem szabad elfelednünk, hogy bár a Selyemút jellegzetes lakói voltak a kereskedők, követek, katonák, szerzetesek; tehát mindazok akikre általában a Selyemút kapcsán asszociálunk, a városokban, kisebb településeken többségben voltak a helyi földművesek, akiket a helyi hivatalnokok irányítottak és akiket nem elsősorban a (zömében luxuscikkekkel kereskedő) távolsági kereskedők, sokkal inkább a helyi kézművesek láttak el termékekkel. Hasonló szemlélet jellemzi már a Selyemút két igen fontos állomásának és központjának Turfánnak és Khotannak széles spektrumra törekvő feldolgozásait: HANSEN 1998, 1–11; XIAOAN 1999, 85–103.; BAILEY 1982).

⁴ Peter Burke úgy látja, hogy az „új” történetírás legfontosabb eszköztárát az összehasonlításra alapuló modellalkotás, a kvantifikáció és a társadalmi mikroszkópia (mikrotörténet) képezheti (idézi: GYÁNI 2006. 14.; lásd még: SCHLUMBOHM 2000. 170).

más térségek és más korszakok vizsgálata során keletkezett és forrott ki, de talán nem vitatható, hogy ezek egyetemlegessége folytán létjogosultsággal bírhatnak a bennünket érdeklő terület mind jobb megismerésének irányába tett erőfeszítéseink során is.

Talán nem meglepő módon a 20–21. század folyamán megjelenő új történetiszemléleti, történetfilozófiai megközelítések, elméleti megfontolások általában újkorral vagy legújabb korról foglalkozó történeteszek vagy más teoretikusok (filozófusok, szociológusok, antropológusok stb.) tollából kerültek ki (vö.: BLOCH 1996.; CZOCH 1999.).⁵ Ennek természetesen több oka is lehet. Nyilvánvaló, hogy az említett korszakok rendkívüli forrásgazdagsága, forrásellátottsága lehetővé teszi a források vizsgálatára vonatkozó szemléletmódok finomítását, újrachangolását, sőt akár teljes újraértelmezését is.

E korszakok szakemberei azonban – köszönhetően annak, hogy vizsgálatuk tárgyát nem választja el sok évszázad vagy évezred saját koruktól – gyakran jóval kevésbé tudták/tudják magukat függetleníteni az aktuális politikai helyzetűtől, társadalmi elvárásoktól, „trendektől” (vö.: CARR 1995. 60.). Ezek a folyamatok azonban nem feltétlenül és nem mindig negatív előjelűek. A modern társadalmi, ismeretelméleti folyamatok ugyanis nagyon gyakran megtermékenyítően hatottak/hatnak e tudományterületek művelőire.

Az ókor vagy a középkor kutatói azonban részben más helyzetben vannak. Természetesen nem ritka eset még ma sem, hogy a napi politika vagy aktuális társadalmi elvárások befolyásolhatják egy-egy ókori vagy középkori téma feldolgozását, a kutatás alapvető felfogását, de ezek a hatások olyan közvetlenül talán nem érvényesülnek, mint a fenti esetekben. Emiatt azonban – bár a negatív hatások gyakran tompítva, többszörös közvetítéssel

⁵ Carr például a Szovjetuniót kutatta, de Peter Burke is az újkori kultúra szakértője volt (vö.: GYÁNI 2006. 13–14).

csapódnak le – a megtermékenyítő jellegű szellemi áramlatok, új irányzatok is valamivel lassabban, körülményesebben „szivárognak át” e területekre.

Természetesen nem arról van szó, hogy az ókor és a középkor kutatói kevésbé lennének olvasottak vagy éppen ne lennének fogékonyak az új dolgokra (vö.: PECK 1911; BENGSTON 1970. 162–163. stb.). Speciális helyzetük inkább az említett korszakoknál jóval szerényebb forrásadottságokból fakad. Az újkor vagy legújabb kor vizsgálata során „könnyebben” megoldható forráselemzéseket, a források összehasonlító vizsgálatát és értékelését, az ókor és középkor számos problémája esetében – éppen a forrásanyag szegényessége vagy hiánya miatt – nem lehetséges elvégezni. Az ókor és a középkor kutatóinak tehát elsősorban azzal a dilemmával kell megbirkóznia, hogy miképpen lehet saját korszakaik problémáinak vizsgálata során alkalmazni az új és még újabb elméleti és gyakorlati megfontolásokat a rendelkezésükre álló hiányos forrásbázis segítségével (vö.: CARR 1995. 12–14.; vö.: TÓTH 1995. 300–309.; legújabban: TÓTH 2006. 19.).

Különösen szembeűnő e hátrány olyan „új” irányzatok esetében, mint a kvantitatív történetírás avagy a mikrotörténet. Ezért is kell megragadni azokat a lehetőségeket, melyek esetén az átlagos ókori vagy középkori forrásmennyiség többszörösével is számolni lehet, nem is beszélve arról, ha a feldolgozható források típusai, műfajai is lehetővé teszik egy komplexebb vagy éppen más jellegű vizsgálat elvégzését.

A belső-ázsiai Selyemúton a 3–4. században virágzó úgynevezett Shanshan Királyság nyugati határvárosának, Nijának a magyar Stein Aurél és mások által feltárt régészeti leletanyaga és az ott előkerült írott forrásanyag (indiai eredetű kharos̄thī írásos prákrit nyelvű dokumentumok és kínai írások) mennyisége és változatossága lehetőséget teremt egy különleges mikrotörténeti elemzés elvégzéséhez (vö.: FELFÖLDI 2005. 131–144.). Különleges lehet ez

az elemzés több szempontból is: egyrészt a régészeti leletanyag és az írott források ebben az esetben megoldható komplex összevetésének lehetősége miatt, de amiatt is, mivel hasonló vizsgálatra ebből a korszakból és erre a térségre vonatkozóan nemigen tett még kísérletet senki ezelőtt. Én azonban úgy vélem, hogy ez a kivételes helyzet (azaz a sokszínű, gazdag forrásbázis) mindenképpen lehetőséget teremt egy késő ókori – kora középkori téma mikrotörténeti szempontú feldolgozásához.⁶

Hiába nyúlik azonban vissza a mikrotörténeti vizsgálatok története az 1960-as évekbe, Magyarországon sajnos mindmáig új területnek számít a kutatásban, hazai recepciója még gyerekcipőben jár (SZIJÁRTÓ 2006. 500.).⁷ Ezért itt mindenképpen érdemes rövid áttekintést adni ezen új történeti felfogás, történetiszemlélet kutatástörténetéről és alapelveiről.

A new cultural history mellett a mikrotörténet a világ vezető társadalomtörténeti irányzata (vö.: SCHLUMBOHM 2000. 173–174.),

⁶ Részben ezzel foglalkozik 2013-ban megvédett doktori disszertációm (FELFÖLDI 2012), illetve egy megjelenés alatt lévő tanulmányom. Érdekes módon a hazai *Mikrotörténelem* könyvsorozat (lásd következő jegyzet) ismertetője a történelem határterületeinek feltárására invitálja olvasóit a rokon tudományok (néprajz, szociológia, művészettörténet) eredményeinek felhasználásával. A mikrotörténet szempontjából mégoly releváns régészettudomány viszont itt kimarad a felsorolásból (vö.: CZOCH 1999. 21.).

⁷ Még annak ellenére is, hogy egyre több mikrotörténeti jellegű munka jelenik meg idehaza. Gondolok itt például a Magvető Kiadó 1988 és 1993 között futó *Mikrotörténelem* című sorozatára, amely 1999-ben a *L'Harmattan* Kiadónál született újjá. A sorozatban olyan mikrotörténeti munkák is megjelentek már, mint Natalie Zemon Davis mára már klasszikussá vált műve, a *Martin Guerre visszatérése, amely jelen dolgozat szerzőjét is sok szempontból inspirálta* (ZEMON DAVIS 1999). De e sorozaton kívül is publikáltak alapvető mikrotörténeti tanulmányokat magyar nyelven, így Le Roy Ladurie mára meghatározó jelentőségűvé vált könyvét *Montaillou, egy oksztán*

melynek célja lényegében „az időben és térben teljesen konkrét, kis társadalmi egységekre, olykor az egyes egyénekre szűkített történeti ábrázolás narratív megjelenítése” (GYÁNI 2006. 15.). A mikrotörténelem tehát egy jól körülhatárolható kisebb történeti vagy szociológiai egység intenzív történeti vizsgálatát jelenti. Ez az egység többnyire egy-egy kisebb társadalmi szegmenst (családot, nagycsaládot, falut) jelent. De készülhet mikrotörténeti szempontú feldolgozás egyetlen személyről, sőt akár egy eseményről is. A mikrotörténeti érdeklődés tárgya tehát, hogy „milyen volt a múltban élt emberek tényleges élettapasztalata és életvilága” (GYÁNI 2006. 15.).

A mikrotörténetírás kezdetei részben angolszász, de zömmel olasz, francia és német gyökerekre mennek vissza.⁸ 1959-ben az amerikai George R. Stewart a gettysburgi csata egy meghatározó momentumáról írott könyvének címében használta elsőként a *microhistory* kifejezést (STEWART 1959). A kifejezést igazi tartalommal feltölteni azonban a 70-es évek végén olasz történészeknek, Edoardo Grendinek, Carlo Ginzburgnak és Carlo Poninak sikerült (a kutatástörténethez lásd: CZOCH 1999, 22–24.; SCHLUMBOHM 2000. 171–172.). Meglátásuk lényege az volt, hogy habár Olaszország levéltári anyagok szempontjából kiemelkedően gazdag forrásbázissal rendelkezik, az akkoriban nagyon divatos kvantitatív kutatásokra nem állt rendelkezésre elegendő pénz.⁹ Ráadásul a hosszú idősorok vizsgálata, a kvantitatív

eredményekből gyakran erőltetett módon létrehozott makrotörténeti következtetések sok szempontból torzítottak. Ezért az említett kutatók új megközelítést javasoltak. Véleményük szerint az egyént és szűkebb közösséget kell vizsgálat alá vonni, azaz a vizsgálatok tárgyává nem a nagypolitika vagy a diplomácia eseményeit kell tenni, hanem egy-egy nagyon jól körülhatárolt jelenséget (egy családot, egy közösséget vagy akár egyetlen személyt), mert ez többet árulhat el az akkori lét valódi mivoltáról (GINZBURG–PONI 1991. 2–5.; idézi: SZIJÁRTÓ 2006. 501.). Kutatási irányukat *microstoriának* nevezték el.¹⁰

Az új típusú társadalomtörténet középpontjába ily módon alapvetően a kultúra, valamint az átlagemberek tapasztalatai és megélt élete került. Jól jelzi ezt a mikrotörténet egyik legjelentősebb munkája, Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok című műve is, mely egy 16. századi eretnek molnár periratain keresztül mutatja be egy kis közösség társadalmi szövetét, korábban rejtve maradt hagyományait* (GINZBURG 1991; lásd még: SCHLUMBOHM 2000. 172.).¹¹

A mikrotörténet gyors elterjedéséhez természetesen hozzájárult a francia *Annales* körparadigmaváltása is (vö.: SCHLUMBOHM 2000. 172.; GRENIER – LEPETIT 2007. 193–221.), mely során a gazdaságtörténeti vizsgálatokat mindinkább a mentalitásvizsgálatok váltották fel, a kör francia történészei pedig a nagy társadalmi csoportok vizsgálata felől mindinkább az egyének interakciója, a társadalmi kontextus vizsgálata felé fordultak (LE GOFF 2007. 419–430.; CZOCH – SONKOLY é. n. 13–23.).¹² Véleményük

falú életrajza címmel (LE ROY LADURIE 1997). Lelkes történészek, így Szijártó M. István, Papp Gábor, Szekeres András és mások munkássága révén egyébként mindinkább polgárjogot nyer ez a kutatási irány Magyarországon is.

⁸ A mikrotörténetnek nincsenek igazán nagy, elméleti alapművei, ami nem meglepő, hiszen sokan alapvetően nem önálló ismeretelméleti kurzusként, sokkal inkább gyakorlati kutatási eljárásként tekintenek rá (SZIJÁRTÓ 2006. 501.).

⁹ A közgazdasági alapokra épülő kvantifikáció az 1960–70-es években élte virágkorát. A nagy mennyiségű számadattal történő elemzés korlátai azonban ko-

rán megnyilvánultak, ugyanis az adatsorok elemzése gyakran nem tudott elegendő fényt vetni a kultúr- és mentalitástörténet számos szegmensére.

¹⁰ A 70-es évek vége óta az olasz *microstoria komolyfejlődésen ment keresztül, a legújabb eredményekről lásd: SZEKERES 2005.*

¹¹ Ez amúis remekül bizonyítja, hogy a mikrotörténetben milyen harmonikusan ötvöződhetnek a társadalomtörténeti és kultúrtörténeti megközelítések (SZIJÁRTÓ 2010a. 9.).

¹² A mikrotörténelem így képessé vált megjeleníteni a saját célokkal és stratégiával rendelkező hétközna-

szerint a társadalmi struktúra igazán az interperszonális viszonyokon keresztül tárható fel.¹³ Az *Annales negyedik nemzedékébe tartozó Jean-Yves Grenier szerint a „makroszintű megközelítés csak a hatásokat képes érzékelni, az okok mikroszinten érhetőek tetten”* (idézi: SZIJÁRTÓ 2006. 504).¹⁴

A német társadalomtörténészek – élükön Hans Medickkel – még ennél is továbbmentek. Véleményük szerint az egyetemes, makroszintű történelmi folyamatokat és összefüggéseket a mikrotörténelmi módszerekkel feltárt helytörténeteken keresztül lehet csak vizsgálni és megérteni, és ha „ily módon lokalizáljuk és kontextualizáljuk a történelmi tudást a mikrotörténelmi eljárással, akkor új képet kapunk a történelmi összefüggésekről.” (MEDICK 1996. 15–36.; idézi: SZIJÁRTÓ 2006. 505.).

A mikrotörténelem tehát mindvégig arra törekszik, hogy a múlt korábban figyelmen kívül hagyott lényeges elemeit megjelenítse, az egykor élt embereket pedig aktív, saját célokkal rendelkező szereplőként értse meg (BÓDY 1999. 43–44.; SCHLUMBOHM 2000. 174.).

A mikrotörténészek szerint elengedhetetlenül fontos, hogy először a teljes számbavehető forrásanyag és háttérinformáció gyűljön össze,¹⁵ s csak ezeket áttekintve és értékelve lehessen hozzákezdeni az értelmezéshez.

Nem szabad azonban elfelejtenünk azt sem, hogy a mikrotörténet több dilemmával is küzd.

Ezek közül a legfontosabb a reprezentativitás és a léptékváltás kérdése (vö.: SCHLUMBOHM 2000. 174–175.; BENDA 2006. 510–518.; SZIJÁRTÓ 2010a. 12.), azaz, hogy a mikroszintű vizsgálatok eredményeinek milyen szerepet juttathatunk a makrofolyamatok megértésében.¹⁶ Az nyilvánvaló, hogy a mikrotörténetírás nem vállalja a kvantitatív történetírás statisztikai reprezentativitás koncepcióját. Ugyanakkor számos mikrotörténész azt vallja, hogy voltaképpen csak a mikroszintű vizsgálatok léptéke lehet hiteles, ugyanis a történelem valódi folyamatai igazából mikroszinten zajlanak. Így e vizsgálatok összessége is pontos képet adhat mindenféle léptékváltás nélkül (SZIJÁRTÓ 2006. 513–514.).¹⁷ Nem tisztünk itt e kérdés végleges eldöntése, mindenesetre Medick szerint az egyedi esetek mély, a történelmi összefüggéseket kontextualizáló vizsgálata bepillantást engedhet a felszín alá, és valóban feltárhatja, hogy mikor mi volt emberileg lehetséges (MEDICK 1994. 46.; idézi: SZIJÁRTÓ 2006. 513.).

A cél tehát szimplifikálva az, hogy az „egyedi” megismerése révén közelebb jussunk az „általánoshoz”, amelyre vonatkozó korábbi tudásanyagunkat így nyert eredményeink befolyásolhatják vagy akár meg is változtathatják (BOLGÁR 2010. 81.).

Azt sem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy míg a makrotörténelmi megközelítés szükségképpen az egyes államok, társadalmi

pi embereket, s ezáltal új dimenziót tudott adni az egyes történelmi folyamatoknak (BÓDY 1999. 41–42.; SZIJÁRTÓ 2006. 505–506.).

¹³ „Minden egyes társadalmi szerkezeten számtalan egyéni stratégia interakciójának az eredményét kell értenünk, s éppen ennek a szövevényes hálózatnak a rekonstruálása jelenti a mikroelemzés egyik speciális feladatát.” (SCHLUMBOHM 2000. 173.).

¹⁴ Az *Annales* teljes spektrumát átfogó, nemrégiben megjelent remek kötet nagyban hozzájárul a francia kutatások hazai recepciójához (vö.: BENDA–SZEKERES 2007; lásd még: BENDA 2006. 9–21.).

¹⁵ Elengedhetetlenül fontos ugyanis a történelmi kontextus által teremtett háttér mélységének biztosítása (vö.: SZIJÁRTÓ 2010b. 41.).

¹⁶ Ezekkel a kérdésekkel talán legrészletesebben Szekeres András foglalkozott itthon (SZEKERES 1999. 3–16.).

¹⁷ Mások számára ugyanakkor – bár lehetnek problémák az egyes szintek közötti átmenet során – a mikro- és makroszintű vizsgálatok egyaránt legitimnek és szükségesnek tarthatók (SCHLUMBOHM 2000. 170–171.). Ráadásul sokak szerint igenis fel lehet lelteni ugyanazokat a mintázatokat a mikrotörténelmileg feltárt esetekben és a „totális” történelem magasabb szintjein. S mivel a két reprezentáció nem független egymástól, megvannak közöttük a visszacsatolási mechanizmusok (SZIJÁRTÓ 2010a. 15.). Nem lehetetlen vállalkozás tehát egy mikrotörténelmi elemzésben megtalálni a makrotörténelmi összefüggéseket (vö.: BOLGÁR 2010. 76.; PAPP 2010. 93.).

rétegek, csoportok közötti különbségek hangsúlyozásával operál és ezen elemek identitását a másikkal viszonyítva véli meghatározhatónak (SZIJÁRTÓ 2006. 517.), addig a mikrotörténet az egyes egyének és kisebb csoportok vizsgálatával épp a társadalmi interakciók, a kapcsolatok szövevényes hálójának megértésére tesz kísérletet és ezáltal az egykor volt bonyolult élethez a korábbi kísérleteknél talán közelebb tud férkőzni: „Ha elég közel megyünk a múlthoz, nemcsak olyan dolgokat vehetünk észre, amelyek távolról nem láthatók, hanem olyan dolgokat is, amelyek választ adhatnak az egészre vonatkozó kérdéseinkre” (SZIJÁRTÓ 2010a. 18.).

A mikrotörténeti kutatások egyik legfontosabb alapkövetelménye tehát, hogy tökéletesen tisztában legyünk a vizsgálatunk tárgyát képező egyén vagy közösség pontos életfeltételeivel, életkörülményeivel. Ebbe természetesen egy egyén esetén az őt körülvevő társadalmi struktúra felvázolása, gazdasági, családi háttérének elemzése is beletartozik, de egy közösség mikrotörténeti elemzése során a közösség működésének gazdasági alapjaira, életritmusára, gondolkodásmódjára rendkívüli hatással lévő földrajzi környezet bemutatása is szükséges. A Nijában élő késő ókori, kora középkori közösség hétköznapjaira (gazdaságukra, az általuk termesztett növényekre, az általuk tenyésztett állatokra vagy akár lakhatási viszonyaikra, építési technológiájukra) rendkívüli hatással volt az őket körülvevő földrajzi környezet, így ennek részletes bemutatása nélkül nem érthetjük meg az itt zajló egykori élet mibenlétét.

A mikrotörténet tehát azon új történetelméleti, kutatásmódszertani irányzatok közé tartozik, melyeket jó eséllyel lehet bevonni egy olyan szerteágazó kérdéskör vizsgálatába, mint a Selyemút késő ókori kora középkori története. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AMSTER, MARTIN (2005): *From Silk to Oil. Cross-Cultural Connections Along the Silk Roads*. Ed. AMSTER, M., [New York]
- BAILEY, HAROLD W. (1982): *The Culture of the Sakas in Ancient Iranian Khotan*. New York.
- BENDA GYULA (2006): *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest.
- BENDA GYULA – SZEKERES ANDRÁS (2007): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*, szerk. BENDA GY. – SZEKERES A., Budapest.
- BENGSTON, HERMANN (1970): *Introduction to Ancient History*. Berkeley – Los Angeles – London.
- BLOCH, MARC. (1996): *A történelem mestersége. Történetelméleti írások*. Ford.: Babarczy Eszter – Kosáry Domokos – Pataki Pál. Budapest.
- BÓDY ZSOMBOR (1999): A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. *Századvég* 4. évf. 15. sz. 39–56.
- BOLGÁR DÁNIEL. (2010): Incidens(történelem) és (mikro)történelem. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest. 49–81.
- CARR, EDWARD H. (1995): *Mi a történelem?* Ford.: Bérczes Tibor. Budapest.
- CZÓCH GÁBOR (1999): A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti szempontból. *Századvég* 4. évf. 15. sz. 17–38.
- CZÓCH GÁBOR – SONKOLY GÁBOR (szerk.) (é. n.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen.
- ELISSEEFF, VADIME (2000a): Approaches Old and New to the Silk Roads. In: Elisseeff, Vadime (szerk.): *The Silk Roads. Highways of Culture and Commerce*. Ed.: Elisseeff, V. Paris. 1–26.
- ELISSEEFF, VADIME (2000b): International Seminars and Colloquiums Held during the UNESCO Silk Roads Expeditions. In ELISSEEFF, VADIME (Ed.): *The Silk Roads. Highways of Culture and Commerce*. Paris. 329–332.
- FELFÖLDI SZABOLCS. (2005): Fára, papírra, selyemre és bőrre írt kharoshti dokumentumok Belső-Ázsiából. In Felföldi Szabolcs (szerk.): *Abhivādāna. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szeged. 131–144.
- FELFÖLDI SZABOLCS. (2009): Egy új szemléletű Selyemút-történet alapvonalaihoz. *Ókor* 8/2, 29–35.

- FELFÖLDI SZABOLCS (2012): Élet a késő ókori, kora középkori Selyemúton. A 3–4. századi Nija a régészeti leletek és az írott források tükrében. [PhD Disszertáció – kézirat]. Szeged.
- FRYE, RICHARD N. (1996): *The Heritage of Central Asia. From Antiquity to the Turkish Expansion*. Princeton.
- GINZBURG, CARLO (1991): *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*. Ford.: Galamb György János. Budapest.
- GINZBURG, CARLO – PONI, CARLO (1991): The name and the game. Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace. In: *Microhistory and the lost peoples of Europe*. Baltimore – London. 1–10.
- GRENIER, JEAN-YVES – LEPETIT, BERNARD (2007): A kísérletezés szerepe a történettudományban C.-E. Labrousse kapcsán. In Benda György – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest. 193–221.
- GYÁNI GÁBOR (2006): A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest. 11–53.
- HANSEN, VALERIE (1998): Introduction: Turfan as a Silk Road Community. *Asia Major* vol. 11. no. 2. 1–11.
- LE GOFF, JACQUES (2007): A mentalitástörténet. In Benda György – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest. 419–430.
- LE ROY LADURIE, EMMANUEL (1997): *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Ford.: Jászay Gabriella. Budapest.
- MEDICK, HANS (1994): Mikro-Historie. In Schulze, Winfried (hrsg.): *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion*. Göttingen. 40–53.
- MEDICK, HANS (1996): *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen.
- PAPP, GÁBOR (2010): Hogyan számoljunk le falubeli ellenfeleinkkel? Mikrotörténelem – összehasonlítás – analógia. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest. 92–115.
- PECK, HARRY THURSTON (1911): *A History of Classical Philology from the Seventh Century BC to the Twentieth Century AD*. New York.
- SCHLUMBOHM, JÜRGEN (2000): Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas* 15. évf. 4. sz. 4–19.
- STEWART, GEORGE R (1959): *Pickett's Charge. A microhistory of the final attack at Gettysburg, July 3, 1863*. Boston.
- SZEKERES ANDRÁS (1999): Mikrotörténelem és általános történeti tudás. *Századvég* 4. évf. 15. sz. 3–16.
- SZEKERES ANDRÁS. (2005): Van-e még mikrotörténelem? A Quaderni storici három évfolyamáról (2001–2003). *Korall* 19–20. sz. 224–234.
- SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN (2006): A mikrotörténelem. In Bódy Zsombor. – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest. 494–513.
- SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN (2010a): Előszó. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest. 7–18.
- SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN (2010b): Barátok, apácák, mikrotörténelem. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest, 19–41.
- TÓTH, ÁRPÁD (1995): Mi a történelemelmélet? [Recenzió CARR 1995-ről.] *Aetas* 1995/1–2, 300–309.
- TÓTH IVÁN (2006): Törvényörök a Kr. e. 5. századi Athénban. Széljegyzet az ephialtési reformok történetéhez. *Aetas* 21. évf. 3–4. sz. 19–31.
- WHITFIELD, SUSAN (1999): *Life Along the Silk Road*. Berkeley–Los Angeles.
- XIAOAN, Deng. (1999): Women in Turfan during the Sixth to Eighth Centuries: A Look at their Activities Outside the Home. *The Journal of Asian Studies* 58. évf. 1.sz. 85–103.
- ZEMON DAVIS, NATHALIE. (1999): *Martin Guerre visszatérése*. Ford.: Lafferton Emese–Sebők Marcell. Budapest.

*Anjou-kori oklevéltár – harminc év, harminc kötet**Az Anjou-kori oklevéltár története**— Anjou-kori Oklevéltár: 30 Years, 30 Volumes
The History of the Series —*

Abstract The present article summarizes the history of the regesta series which was launched in Szeged 30 years ago. Our aim was to present the volumes' editors, the composition of the editorial board and the organizational framework which has enabled and still enables the publication of the series. This paper also describes the wide range of the published manuscripts, the methodology and the changes that the editors have introduced over the decades in order to respond to the expectations of modern historiography and to cope better with the diversity of the sources. As the series celebrates its 30th anniversary, we would like to invoke its long history and to honour the founder of the series, Gyula Kristó who deceased 10 years ago.

KEYWORDS regesta, Anjou era, Gyula Kristó, publication of manuscripts

A József Attila Tudományegyetemen (ma Szegedi Tudományegyetem) az 1980-as években hiánypótló vállalkozás indult az Anjou-kor okleveleinek feldolgozása céljából. A munka, amelyben több generáció képviselteti magát, immár harminc éve folyik, s a szakmában nagy elismertségre tett szert.

Az Anjou-kor okleveles anyagának közzétételére irányuló oklevéltárak – a több korszakot átfogó, különféle szempontok szerint válogató kiadványok mellett – először az 1870-es években jelentek meg. E kimondottan az Anjou királyaink időszakát középpontba állító sorozatok egyike volt Wenzel Gusztáv, aki olyan, a korabeli külkapcsolatokat megvilágító okmányokat kívánt közzétenni három kötetben, „*melyek újabban felfedezettek, vagy legalább eddig történelmi irodalmunkban nem használtak*”.¹ Más célt fogalmazott meg az

Anjoukori okmánytár, amelynek kötetei 1878 és 1920 között jelentek meg. Ez a Nagy Imre és Tasnádi Nagy Gyula nevével fémjelzett sorozat az Anjou-kor elsősorban belpolitikai szempontból érdekes kiadatlan okleveleinek közzétételét tűzte ki céljául,² a vállalkozás azonban különböző okoknál fogva a VII. kötet kiadásával 1920-ban megtorpant.³ E két, kimondottan a magyarországi Anjou-dinasztia idejét felölelni szándékozó okmánytár mellett más régi, több korszakot magukban foglaló oklevéltárak, illetve egyéb tematikus, vagy a

² AO. I. I–IV.; Századok 1879. 223–236., 320–335.

³ Az oklevéltár következő tervezett kötetéből Tasnádi Nagy Gyula még összeállított és kiadásra előkészített kettőt. Ezekben 1359. április 1. és 1361. október 31. között keletkezett oklevelek közzétételére került volna sor, de miután az MTA Történettudományi Bizottsága a húszas években elsősorban az újkori forrásfeltárást és kiadást támogatta, már nem jelentek meg.

¹ WENZEL I. VIII.

proveniencia elvét szem előtt tartó okmánytárak, továbbá különböző folyóiratok is tettek közzé más-más formában a korszakból származó okleveleket.⁴ Szisztematikus, az Anjou-kor archivisztikai forrásait egységes módon feldolgozni szándékozó kiadvány azonban egészen 1990-ig nem jelent meg, így érthető módon nagy igény mutatkozott egy ilyen jellegű munka elkészítésére, különösen azért, mert az Árpád-kor forrásanyaga addigra már meglehetősen jól feldolgozott volt, a Zsigmond-koré pedig a Zsigmondkori oklevéltár⁵ munkálatai révén elindult.⁶

Az Anjou-kor egészét felölelő új, immár teljességre törekvő okmánytár-sorozat elindítására 1983-ban nyílt lehetőség. Ebben nagy szerepe volt Kristó Gyulának, a József Attila Tudományegyetem egyetemi tanárának, a Középkori Magyar Történelmi Tanszék vezetőjének,⁷ akit erre részben saját tapasztalatai,⁸

részben a Zsigmondkori oklevéltárat újtárra indító Mályusz Elemér ösztönözték.⁹

Az új oklevéltárral kapcsolatos első munkamegbeszélésre éppen az Anjoukori okmánytár I. kötete megjelenésének százéves évfordulója évében (1978) került sor, de az előmunkálatok csak 1983-ban indulhattak meg a *Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása* tárcaszintű kutatási főirány keretein belül.¹⁰ A kezdet szerencsésen egybeesett az Országos Levéltár Középkori gyűjteményei rendezésének lezárásával, azaz a Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) kialakításának befejezésével,¹¹ valamint a levéltári digitalizálás megindulásával.¹²

Az előkészületeket és a vállalkozás beindítását a József Attila Tudományegyetem Középkori Magyar Történelmi Tanszéke és az

⁴ Ezek áttekintését segítik a következő bibliográfiák: BARTONIEK 1929.; DRASKÓCZY–Soós 1991.; HORVÁTH 2007. Az Anjou-kori forráspublikációk legteljesebben az Anjou-kori oklevéltár sorozat kötetiben feltüntetett Rövidítésjegyzék alapján ismerhetők meg.

⁵ Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor–Lakatos Bálint (összeáll.): *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XII. (1387–1425). Budapest, 1951–2013.

⁶ A forráskiadás 19–20. századi történetét az Anjou-kori oklevéltár szempontjából részletesen összefoglalja ALMÁSI 1995. I–VIII.; ALMÁSI 2002. 14–16.

⁷ Kristó professzor maga is jelentős mértékben gyarapította az oklevéltár köteteinek számát (7 kötetet szerkesztett, ezen felül egyet társszerzővel). Haláláig viselt főszerkesztősége idején biztosította a szakmai feltételeket a munkálatok zavartalan végzéséhez, s jelentős szerepe volt az utánpótlás kinevelésében is. Számos tanítványa ma is aktív középkorkutató. A professzor iskolateremtő szerepét joggal emeli ki valamennyi róla szóló megemlékezés, hiszen nemcsak egy jól meghatározható szellemi kör csoportosult személyéhez, hanem az intézményben ténylegesen is iskola alakult: Makk Ferenc professzorral 1993-ban az egyetemisták számára medievisztika szakot, a posztgraduális tanulmányokat folytatók számára pedig 1994-ben medievisztikai PhD-képzést indított (minderre lásd bővebben: MAKK 2006. 2. 9–10.)

⁸ Almási Tibor Kristó Gyulára emlékezve a következőket írja erről: „Kristó Gyula intenzív és szisztematikus levéltári kutatásokat végzett. Mintaszerűen dokumentálják ezt Csák Mátéval kapcsolatos munkái: mind az ennek kapcsán készített oklevéltár, mind a Csák Máté tartományúri hatalmát feldolgozó monográfia. [...] Bizonyára e kutatásai alapozták meg benne az Anjou-kori Oklevéltár ideáját.” ALMÁSI 2004. 95.

⁹ Ezt fogalmazta meg többek között Blazovich László is: „Mályusz Elemér nemcsak a Zsigmond-kori oklevéltár folytatását tartotta fontos célként szembe előtt, hanem a Thuróczy-krónika kritikái kiadásában együtt dolgozván Kristó Gyulával, felvetette az Anjou-kori oklevéltár elkészítésének gondolatát, miután megismerte szerzőtársa kitűnő képességeit és hallatlan munkabírását. [...] Együttal hangoztatta, hogy Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke és a Zsigmond-kori oklevéltár által felölelt időszak közötti kort is fel kéne dolgozni, azaz a magyar középkor-történelmi alapkutatások e két nagy pillére mellé a középsőt is meg kéne építeni.” BLAZOVICH 1999. 199. Mályusz Elemér ötletadó szerepére lásd még ALMÁSI 2001. 99. (Minderre lásd bővebben: MAKK 2006. 9–10.)

¹⁰ BLAZOVICH 1985. 104.

¹¹ A Diplomatikai Fényképgyűjtemény létrehozása 1983-ban fejeződött be. Fejeződött be (BORSA 1982. 8–18.; BORSA 1992. 27.).

¹² A Magyar Országos Levéltárban őrzött, 1526 előtti levéltári anyag adatbázisának számítógépes feldolgozása 1983-ban kezdődött el. Lásd BORSA 1992. 29.

1984-ben önállóvá lett Történeti Segédtudományok Tanszéke koordinálta. Az 1978 és 1983 közötti, nagyrészt a szándék megvalósítási lehetőségeinek keresésével eltöltött időszak után addigra, mire az előmunkálatokhoz sikerült anyagi hátteret biztosítani, már megfelelő tervezet is készen állt az 1301. és 1387. március 31. közötti időszak okleveleinek feldolgozására. A szerkesztőbizottság Blazovich László, Érszegi Géza, Kristó Gyula és Makk Ferenc részvételével ekkor már felállt, a főszerkesztő Kristó Gyula lett.¹³ Az akkori feltételezések szerint mindegy 40–50 ezerre becsült iratot összesen 22 kötetben szándékoztak közzétenni, úgy, hogy abból 7 a Károly Róbert-kori, 13 a Nagy Lajos korabeli, 1 a Mária-kori okleveleket dolgozta volna fel, 1 önálló kötetben pedig a faksimilék (pecsétek, iratok) kaptak volna helyet. Ugyanekkor felmerült egy eredeti nyelvű arengagyűjtemény összeállításának terve is. 1985-ben még úgy gondolták, hogy a kötetek összeállítását Blazovich László, Draskóczy István, Érszegi Géza, Géczi Lajos, Gecsényi Lajos, Jánosi Mónika, Kordé Zoltán, Körmendy Adrienne, Kristó Gyula, Kubinyi András, Makk Ferenc, Petrovics István, Püspöki Nagy Péter, Rokay Péter, Solymosi László és Szegfű László fogja majd végezni.¹⁴

Az előmunkálatok megkezdéséhez pontosan meg kellett határozni a leendő oklevéltár profilját, gyűjtőkörét és főbb szerkesztési elveit. Megfogalmazódott, hogy „Az Anjou-kori oklevéltár a Zsigmond-kori oklevéltárat tekinti mintájának. Ezáltal 137 év »oklevéltermése« jobbjára hasonló módon lesz közzétéve.”¹⁵ E kijelentés mögött azonban a szerkesztőknek pusztán az a szándéka tükröződött, hogy oklevéltárunkban a Zsigmond-koriéhoz hasonlóan

a teljes szövegközlést mellőzve – ám attól teljesen el nem zárkózva – egyfajta tartalmi kivonatot kívánnak adni, hiszen szerkesztési elveik Mályuszétól már a korai időszakban több lényeges ponton eltértek. Az Anjou-kori oklevéltár iratfeldolgozási módszerét az 1980-as években a következőképpen határozták meg. „A terv szerint az oklevéltár az 1301. és 1387. március 31. közötti időszak okleveleit tartalmazza. Az összegyűjtendő oklevelek területi illetőségét pedig a korabeli magyar állam határai adják. Dalmácia tekintetében csak a magyar vonatkozású oklevelek szerepelnek majd az oklevéltárban, ám a magyarságra és államára utaló, bárhol külföldön megjelent oklevelek az oklevéltár gyűjtőkörébe tartoznak kivéve a magyar pénzekre vonatkozó adatokat. [...] A megjelenő kötetek tehát az egyes oklevelek magyar nyelvű regesztáit tartalmazzák, a már megjelenteket és a kiadatlanokat is azonos terjedelemben, tipográfiaailag egységes formában. A regeszta a protokollumot (eredeti nyelven és rövidített formában), az arengát, a narratiót, a dispositiót, a méltóságnévsort, eredeti nyelven és rövidítve a kelteztést, a kancelláriai jelzeteket és az oklevél hátoldalának feljegyzéseit tartalmazza. A feldolgozók arra törekednek, hogy az illető oklevél minden lényeges adata helyet kapjon a regesztában, amelyet az oklevél külső leírása (az oklevél anyaga, a pecsételési módja), a régi és új őrzési jelek és az esetleges kiadások helyének felsorolása zár le. A regeszta az eredeti nyelven foglalja magában az esetleges határjárásokat, és ha a szerkesztő fontosságából következően úgy ítéli meg, egyéb oklevélrészlet vagy részeket is tartalmazhat, így indokolt esetben az *in extenso* közlés is lehetséges.”¹⁶

1983-ban elkezdődött a már kiadott és

¹³ BLAZOVICH 1985. 104. A szerkesztőbizottság egészen Kristó Gyula 2004-ben bekövetkezett haláláig változatlan formában működött. A sorozat főszerkesztője ezt követően Almási Tibor lett, a bizottság tagjainak sora pedig Piti Ferencsel bővült.

¹⁴ BLAZOVICH 1985. 105.

¹⁵ BLAZOVICH 1985. 104.

¹⁶ BLAZOVICH 1985. 104. A szerző munkáját Kristó Gyula: A készülő Anjou-kori oklevéltár című, tudomásom szerint ebben a formájában végül nyomtatásba nem került írásának felhasználásával készítette el. Hasonló címmel az Aetas hasábjain jelent meg beszélgetés Kristó Gyulával 1987-ben (PRIBELSZKI 1987.).

a levéltárakban őrzött oklevelek felmérése, valamint a hazai és külföldi kiadványokban valamilyen formában közzétett oklevelek gyűjtése. Ez utóbbiakról három példányban kivonatokat készítettek, amelyek tartalmazták az irat keletkezési idejét és helyét, régi és új levéltári jelzetét, esetleges kiadási helyét, valamint egyéb utólagos megjegyzéseket.¹⁷ E hárompéldányos, gépirással előállított előzetes gyűjtést a fent említett személyeken kívül Almási Tibor, Almásiné Hévízi Natália, Berta Tibor, Farkas Csaba, Sz. Galántai Erzsébet, G. Tóth Ilona, Koszta László, Körtvélyessy László, Lévay Béla, Tordai György és Kruzslíc István végezte, majd évekre bontva rendezte.¹⁸ Ez a segédlet a mai napig rendelkezésre áll az Anjou-kori oklevéltár szerkesztői számára, a Lajos-kor vonatkozásában azonban már időszzerűvé vált a könyvtári gyűjtések felfrissítése és újrakezdése.¹⁹

1985-re elkészült a kiadványok bibliográfiája, 1986-ban pedig megindult az oklevelek regesztázása.²⁰ A kutatás egyéb alapfeltételeit az Országos Levéltár DL állományáról készült mikrofilmek, valamint a DF állományról készített xerox-felvételek beszerzésével igyekeztek megteremteni. Ezek különösebb rendezés nélkül, dobozokba ömlesztve az Egyetemi Könyv-

tár különgyűjteményében kaptak elhelyezést. Ezek a másolatok azonban csak alig vagy nehezen voltak használhatók, ezért a szerkesztők a fénykép-kölcsönzések mellett döntöttek. A Csongrád Megyei Levéltár munkatársai jelentősen hozzájárultak a vállalkozás ütemszerű teljesítéséhez, hiszen annak érdekében, hogy a helybeli kutatók megfelelően végezhesék munkájukat, s hozzáférhessenek a nagyszámú kölcsönzött anyaghoz, szorosabb együttműködést alakítottak ki az Országos Levéltárral.

Hosszas előkészületek után 1990-ben napvilágot látott az első, majd gyors egymásutánban a többi kötet is. A közzététel végleges szempontjait az I. sorszámot viselő oklevéltár előszavában rögzítették,²¹ véglegesen megha-

²¹ „Sorozatunk kötetiben mindazon levéltári források helyet kapnak jobbra regeszta formájában, amelyek 1301. január 1. és 1387. március 30. között keletkeztek, s az Anjou-kori Magyarország területére vonatkoznak. Nem vettük számításba azokat a forrásokat, amelyek az időnként Magyarországhoz tartozó dalmát tengerparti városok belső ügyeiről szólnak, valamint nem gyűjtöttük össze azokat a forrásokat sem, amelyek magyar pénzek külföldi előfordulásairól tanúskodnak. [...] Célunk az volt, hogy olyan okmánytárat adjunk, amelyekben helyet kap minden Anjou-kori okmány függetlenül attól, hogy már megjelent nyomtatásban vagy sem. [...] Okmánytárunk – a megbízó oklevelektől eltekintve – magában foglalja az oklevelek említését is. [...] A regeszta az irat minden fontos információjára tekintettel van, a formulás részeket azonban – a szavatossági formulára történő utalást kivéve – nem közli. Az arenga meglétére a regeszta végén található A. utal. A pápai és a szerepeltetett dalmát okleveleket leszámítva a regeszta az iratban előforduló minden egyes személy- és helynevet tartalmazza. A regeszta nyelve magyar, bizonyos szak kifejezéseket és a keletzésre vonatkozó részt eredeti nyelven közli. Az iratok eredeti nyelve – ha ezt az apparátus külön nem közli – a latin. A regeszta szövegét a sorszám, a keletzési idő és hely feltüntetése előzi meg, valamint az apparátus követi. Az apparátus ad felvilágosítást az oklevél fennmaradásának milyenségéről, őrzési helyéről, jelenlegi (illetve régi) jelzeteiről. [...] Röviden utalunk a hátoldal szövegeire, továbbá a pecsételési módjára. Szakszerű pecsételést csak a DL-ben őrzött eredeti oklevelekről lehetett készíteni, a DF-ben található oklevelek pecsételéséről a fényképek, az időrendi mutatócédluk és

¹⁷ BLAZOVICH 1985. 105.

¹⁸ Az előzetes gyűjtésben részt vettek névsorát az általuk készített kéziratok alapján állítottam össze.

¹⁹ ALMÁSI 2007. A könyvészeti gyűjtés felfrissítése érdekében Rábai Krisztina és Horogszegi Zoltán 2009 februárja és 2012 januárja között államközi ösztöndíjjakkal tartózkodott Ausztriában, Csehországban, Lengyelországban, Litvániában és Olaszországban, valamint Teiszler Éva 2008-ban Ausztriában. Tevékenységük a Bécsi Egyetemi Könyvtár, a Brno-i Városi Levéltár, a Nápolyi Állami Levéltár, a Nápolyi Nemzeti Könyvtár, az Olomouci Levéltár, az Osztrák Nemzeti Könyvtár, a Prágai Állami Levéltár, a Prágai Múzeumi Levéltár, a Prágai Nemzeti Könyvtár, a Varsói Állami Levéltár és Varsói Nemzeti Könyvtár, valamint a Vilniusi Egyetemi Könyvtár intézményeire terjedt ki.

²⁰ BLAZOVICH 1985. 105.

tározva az anyagfeldolgozás és regesztakészítés főbb kereteit. Ebből kiderül, hogy 1990-re, azaz az első kötet megjelenésének idejére háttérbe szorult a latin nyelvű közlés szándéka. A sorozatban a regeszták a kezdetektől fogva magyar nyelven jelennek meg, legfeljebb latin szavas betétekkel, az *in extenso* szövegközlés nem vált gyakorlattá a határjárások közöttételenél sem. Ezáltal további formai eltávolodás történt a Zsigmondkori oklevéltár köteteitől, de a két sorozat között abban is különbség mutatkozott, hogy míg a Zsigmondkori oklevéltár első kötetei erősen szelektáltak a feldolgozandó okmányok és adataik között,²² az Anjou-kori oklevéltár ezt soha nem tette. E változtatások tapasztalataiból kiindulva a szerkesztőbizottság igyekezett olyan korlátok közé szorítani a sorozat alapvető jellegzetességeit, hogy azok a majdani szerkesztők számára ne jelentsenek majd nehézséget a rendelkezésre álló anyag jellegéből és a felhalmozódott tapasztalatokból következő szükségszerű módosítások bevezetéséhez. A feldolgozás gyakorlatát – az imént említett két szempont mellett – a későbbiekben a történettudomány elvárásai és a technikai fejlődés befolyásolták és befolyásolják napjainkban is.

Új elemek bevezetésére a sorozaton belül jó alkalmat adott az 1342. év okleveleinek publikálása, azaz a Lajos-kor feldolgozásának kezdete. Egyöntetű volt ugyanis a szerkesztőbizottság álláspontja abban a tekintetben, hogy az oklevéltár egészének egységes megjelenésre

kell törekednie.²³ Az I. Lajos király időszakát felölelő kiadványok két szembevetendő változást hoztak. Az egyik a valamennyi kötet elején egységesen és teljes terjedelmében hozott bibliográfiai mutató, a másik a korábbi névmutató tárgymutatóval való kiegészítése. Utóbbiban az Anjou-kori oklevéltár a Zsigmondkori oklevéltár gyakorlatára kívánt alapozni, ugyanakkor attól tipográfiai megjelenítését és szerkesztési elveit tekintve eltérő megoldásokat alkalmaz. A szerkesztőbizottságban több más, egyéb módosításokra irányuló észrevételek is hangot kaptak, ezek alkalmazásában azonban eddig nem alakult ki egységes gyakorlat.²⁴

A levéltári anyag Magyar Országos Levéltárban (MOL) végzett digitalizálásának előnyeit az Anjou-kori oklevéltár szerkesztői a kezdetektől igyekeztek hasznosítani. A Mohács előtti okleveles anyag (DL) Anjou-kori részéről elkészült számítógépes időrendi listát már az 1980-as években használták.²⁵ Az első, az Anjou-kort magában foglaló illetően levéltári segédlet (számítógépes lista) 1984-re készült el.²⁶ A Diplomataikai Fényképtár (DF) adatrainak felvétele 1988-ban kezdődött meg²⁷ és 1994-re fejeződött be.²⁸ Az 1990-es évek végén felmerült az adatbázis CD-Romon történő foglalomba hozásának ötlete,²⁹ amely hamarosan meg is valósult, majd több továbbfejlesztett formában került piacra, végül a MOL honlapján internetes adatbázis formájában ingyenesen is hozzáférhetővé vált.³⁰ E fejlődést az oklevéltár szerkesztői tevékenységük során mindvégig

a szakirodalom alapján nyílt mód nyilatkozni. Nem ad az apparátus információt az oklevél anyagáról. A F. [Féjér Györgynek a XIX. század első felében kiadott okmánytársorozata – T. É.] megjelenése (1829–1844) előtti időben közzétett oklevelekre csak különlegesen indokolt esetben van tekintettel. [...] Minden kötet végén névmutató foglal helyet, amely a tulajdonneveket (személy- és helyneveket) öleli fel, a tárgymutató feladatköreinek nem tesz eleget. A bármilyen okból kimaradt, ám utóbb tudomásunkra jutott oklevelekről pótkötet(ek)et adunk majd ki.” Anjou-oklt. I. 8–10.

²² A Zsigmondkori oklevéltár első kötetének szelektálási kényszereit összefoglalja C. TÓTH 2005. 235.

²³ PAPP 2008. 310.

²⁴ E kérdéseket és problémákat a szerkesztők több konferencián nyilvánosságra hozták (ALMÁSI 1995b; ALMÁSI 2000.; ALMÁSI 2009.).

²⁵ BLAZOVICH–GÉCZI 1987. 27.

²⁶ BORSA 1992. 38.

²⁷ BORSA 1992. 39.

²⁸ RÁCZ 1998. 183–190.; a 2008-ig végzett tevékenységről tájékoztat OROSZ–RÁCZ–REISZ T.–VAJK–VÉBER 2008.

²⁹ RÁCZ 1998. 190–192.

³⁰ Az 1998 után megvalósult fejlesztések: Mohács előtti oklevelek (CD-ROM), A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa 2000; A középkori

kamatoztatni tudták és tudják a munkafo-lyamatok gyorsítása (könnyebb és gyorsabb hozzáférés) és a feldolgozás minőségének javítása (bővebb adattartalomhoz jutás) terén. A folyamatosan bővülő adatbázis egyúttal a teljességre törekvés igényét tekintve – ha lehet – még magasabbra emelte a mércét, hiszen az oklevelek egyszerű és gyors visszakereshetősége, s az adatok több szempontú gyors vizsgálatának lehetősége újabb elvárásokat támaszt(hat) a felhasználók részéről.

Az informatikai megoldások alkalmazásának gyors elterjedése a történettudományban³¹ az Anjou-kori oklevéltárat is újabb feladatok elé állította. A papír alapú közzététel mellett mind a szerkesztők, mind a felhasználók részéről egyre erőteljesebben megfogalmazódott a digitális megjelenés igénye, ezért a 2000-es évek elején megkezdődött az addig elkészült oklevéltárak digitalizálása. E tevékenységet Hunyadi Zsolt és Kőfalvi Tamás végezte. A projekt koordinátorai először az XML alapon történő feldolgozás mellett döntöttek, később azonban előtérbe helyezték a hasonló kiadványok – többek között a Zsigmondkori oklevéltár – által is alkalmazott, meglehetősen elterjedt és így a felhasználók által is megszokott Folio használatát. Hamarosan szóba került az is, hogy a MOL elektronikus oklevél-adatbázisa a kéziratok mellé rendelné a készülő okmánytárak – köztük az Anjou-kori oklevéltár – regesztáit is, de végül 2007-ben arról született megegyezés, hogy a levéltár e szövegeket nem a Collectio Diplomatica Hungarica (A középkori Magyarország levéltári

forrásainak adatbázisa – MOL DLDF) adatbázisba építi be, hanem korábbi formájában meghagyva azt, az elektronikusan hozzáférhető forráskiadványokat külön egybegyűjtő, *A középkori Magyarország digitális könyvtára adatbázisban kapna helyet. Ez nagyrészt meg is valósult, mára a 2007-ig megjelent kötetek elérhetők az interneten.*³²

Időközben az okmánytár tervezett kötet-számát, valamint a kiegészítő- és pótkötetek kérdését is újra kellett gondolni. Az I–VI. *tomus* a fennmaradt iratmennyiségből következően még összevontan tartalmazta az első két évtized (1301–1322) oklevéltermését, ám az 1991-ben napvilágot látott, 1323. évet feldolgozó VII. kötet nyilvánvalóvá tette, hogy a későbbiekben önálló kiadványokat kell szánni az egy-egy évből ránk maradt okmányok publikálására. A sorozat gyarapodásával egyre inkább egyértelművé vált, hogy az eredetileg összesen 22 kötetre tervezett vállalkozás e mennyiséget jóval túl fogja lépni, az 1990-es évek végén, a 2000-es évek elején már mintegy 70 kötetben látták megvalósíthatónak a több mint 50 ezer dokumentumot feldolgozni szándékozó sorozat vállalását.³³ A szerkesztőbizottság a faksimilek közzétételére és az eredeti nyelvű arengagyűjteményre tervezett kiadványok ügyét elnapolta, s alighanem azokról le is tett, mivel az elsődleges cél, a magát terjedelmesre kinövő oklevéltár-sorozat záró időpontjának elérése önmagában is meglehetősen nagy terhet jelent mind az anyagi és mind az emberi erőforrások előteremtése szempontjából, ugyanakkor a kiegészítő- és pótkötetek létrehozására újabb tervek fogalmazódtak meg. Mivel a levéltári anyag szisztematikus áttekintése révén lehetőség nyílik a

Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa 2003; A középkori Magyarország digitális levéltára 2008; A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. 2010. (Internetes kiadás). A digitalizálás eredményeit 2008-ig bezáróan összefoglalja Rácz 2008.

³¹ Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Collectio Diplomatica Hungarica program (ennek átfogó ismertetését l. http://mnl.gov.hu/?akt_menu=1131); DRESKA 2001.; ENGEL 2009.; Magyarország középkori digitális okmánytára. Arcanum, 2009. CD-Rom.

³² http://mol.arcanum.hu/medieval/opt/a101101.htm?v=pdf&a=start_f

³³ Az 1342. év okleveles anyagát magában foglaló, 2007-ben kiadott kötet a XXVI. sorszámot viseli, s ezzel a vállalkozás még a tervezett időszak feléig sem jutott el. Lásd még ezzel kapcsolatban ALMÁSI 1999.; PITI 2006.

keltezetlen oklevelek kiadási idejének eltérő pontosságú meghatározására – az egyes kötet-szerkesztők erre több tanulmányban felhívták már a figyelmet³⁴ –, kiformalódott a Károly Róbert-kori, valamint a Nagy Lajos-kori keltezetlen oklevelek egy-egy kötetben való megjelentetésének terve.

A kiadványsorozat hosszabb távú érdeke újabb szakemberek bevonását és kinevelését kívánta meg. Az évek múlásával a kezdeti lépéseket koordináló tanszékek munkatársai, valamint a Csongrád Megyei Levéltárnak a projekt korai szakaszában is részt vevő kutatói mellől különböző okoknál fogva szinte mindenki kilépett, esetleg a munka érdemi részéhez hozzá sem kezdett. A szakma eredetileg szélesebb körét összefogó vállalkozás tehát – legalábbis a kötet-szerkesztés tekintetében – elsősorban szegedivé lett.³⁵ Az oklevéltár szerkesztői gárdáját mindenekelőtt a Történeti Segédtudományok Tanszék kutatóinak köréből sikerült kiegészíteni. Így került a kiadványok készítői közé elsőként Almási Tibor, később Kőfalvi Tamás, majd Sebők Ferenc. Az ifjabb generáció lehetőséghez juttatásának érdekében 1999-ben létrejött az MTA-SzTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport,³⁶ amelynek ke-

retein belül munkálkodott Piti Ferenc és Tóth Ildikó (előbbi napjainkban is itt végzi tevékenységét). A csoport Anjou-kori részlege 2008-ban B. Halász Évával bővült.³⁷ A legutóbbi években (ugyancsak 2008-tól) OTKA-pályázatok³⁸ igénybevételével nyílt lehetőség a legifjabbak: Rábai Krisztina, Horogszegi Zoltán és Papp Róbert alkalmazására.³⁹ Az 1990 óta eltelt évtizedekben rajtuk kívül több alkalmasnak tartott szakembert is igyekeztek megnyerni vagy kinevelni az Anjou-oklevéltár számára, de közülük többen a jobb vagy biztosabb megélhetés reményében más pályát választottak. Mindezek ellenére körvonalazódni látszik az a kutatói tábor, amelynek közreműködésével az 1990-ben útjára indult vállalkozás jövője – legalábbis személyi téren – egyelőre biztosítottnak látszik. *

tárban Borsa Iván által életre hívott MTA–MOL Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoporttal, ezáltal az egyesített kutatóhely neve MTA–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoportra változott. Az immár két oklevéltár-sorozat kiadását felvállaló kutatói gárda vezetését 2011 januárja és decembere között Blazovich László professzor vállalta, majd az irányítás 2012. január 1-jétől Veszprémi Lászlóhoz, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum professzorához került, emiatt jelenlegi megnevezése MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport. Minderről további tájékoztatás olvasható a kutatóhely honlapján (medievalia.hu). A csoport 2007 januárjáig folytatott tevékenységét részletesen lásd SZABADOS 2007. 55–63.

³⁴ ALMÁSI 2000b 19–38.; ALMÁSI 2004b 47–56.; PITI 2005b 43–53.; PITI 2007. 47–57., PITI 2009. 55–68., PITI 2010. 241–243.; PITI 2013. 71–82.

³⁵ A lektorok közül többen budapestiek (Csukovits Enikő, Engel Pál, Érszegi Géza, Tringli István, Weisz Boglárka, Zsoldos Attila), a pecsétleírások elkészítésében pedig az Országos Levéltár munkatársai (Bánda Zsuzsanna, Kovács Zsuzsanna, Rác György, Sólch Miklós, Torma Lászlóné) vállaltak jelentős szerepet.

³⁶ A Szegedi Tudományegyetemen létrehozott kutatócsoport 1999 óta jelentős átalakuláson ment keresztül. A Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatóhelyek (később Kutatócsoportok) Irodájához tartozó csoport 1999. január 1-jén indult Kristó Gyula akadémikus vezetésével, MTA-SzTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport néven. A kutatóhely irányítását 2004-ben Makk Ferenc professzor vette át, s az ő irányítása alatt állt 2010 decemberéig. Ezen időszak alatt, 2007. január 1-jén a Medievisztikai Kutatócsoport fuzionált a Magyar Országos Levél-

³⁷ Halász Éva az 1354. év okleveles anyagát dolgozta fel (*Anjou-oklt.* XXXVIII.).

³⁸ OTKA K 72406 és OTKA K 105610 számú pályázatok.

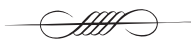
³⁹ Rábai Krisztina az Anjou-oklt. 1356. évet magában foglaló kötetével (XL–Jelenleg doktori disszertáció formájában érhető el: <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1774/>) már PhD-fokozatot is szerzett. Horogszegi Zoltán az 1355. és 1359., Papp Róbert pedig az 1358. év oklevéltárát készíti. Jelen sorok írója 2005–2008. között a Medievisztikai Kutatócsoport fiatal kutatójaként, majd az OTKA K 72406 pályázatának keretében dolgozott az Anjou-kori oklevéltár 1350. évi kötetén, jelenleg ismét a Medievisztikai Kutatócsoport tagja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALMÁSI TIBOR (1995): *Anjou-kori oklevéltár* XI. (1327). PhD-dolgozat. Szeged.
- ALMÁSI TIBOR (1995b): *Diplomatika és névtan az Anjou-kori oklevéltár tanulságai alapján*. Kézirat. Előadásként elhangzott 1995. aug. 30-án, Miskolcon az V. Magyar Névtudományi Konferencián.
- ALMÁSI TIBOR (1999): *Az Anjou-kori oklevéltár célja, helyzete és távlatai*. Kézirat. Előadásként elhangzott 1999. okt. 15-én, Miskolcon a „Források és történetírás” című konferencián.
- ALMÁSI TIBOR (2000): *Megjegyzések középkori okleveleink elkészítendő regesztázási szabályzatához*. Kézirat. Előadásként elhangzott 2000. nov. 9-én a Magyar Tudományos Akadémián a Bolyai-ösztöndíjasoknak a Magyar Tudomány Napja alkalmából rendezett felolvasóülésén.
- ALMÁSI TIBOR (2000b): A vasvári káptalan 1328-ban átirrt oklevelei. In Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *Magyaroknak eleiről*. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged. 19–38.
- ALMÁSI TIBOR (2001): Az oklevélkutatások időszerűsége. *Tiszatáj* 55. évf. 11. sz. 99–104.
- ALMÁSI TIBOR (2002): Urkundenerbeim Karpatenbeckenin der Anjou-Zeit. In Makk Ferenc (szerk.): *Kultúrák találkozása*. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére. Szeged. 13–19.
- ALMÁSI TIBOR (2004): In memoriam Kristó Gyula. *Levéltári Szemle* 54. évf. 1. sz. 94–95.
- ALMÁSI TIBOR (2004b): Az 1329. évi residentiaexercitusregis. In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus 119. 47–56.
- ALMÁSI TIBOR (2007): *Az Anjou-kori oklevéltár*. Kézirat.
- ALMÁSI TIBOR (2009): *Archeográfiai megjegyzések az Anjou-kori oklevéltár feldolgozási elveihez és gyakorlatához*. Kézirat. Előadás formájában elhangzott 2009. december 5-én az MTA PAB Székház konferenciatermében, Kristó Gyula a PTE díszdoktora emlékére születésének 70. évfordulóján rendezett konferencián.
- Anjou-kori oklevéltár*. Documenta res Hungaricas temporeregum Andegavensiumillustrantia. I. (1301–1305). Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990.; II. (1306–1310). Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1992.; III. (1311c1314). Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1994.; IV. (1315–1317). Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1996.; V. (1318–1320). Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1998.; VI. (1321–1322). Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 2000.; VII. (1323). Szerk.: Blazovich László, Géczi Lajos. Budapest–Szeged, 1991.; VIII. (1324). Szerk.: Blazovich László. Budapest–Szeged, 1993.; IX. (1325). Szerk.: Géczi Lajos. Budapest–Szeged, 1997.; X. (1326). Szerk.: Blazovich László, Géczi Lajos. Budapest–Szeged, 2000.; XI. (1327). Szerk.: Almási Tibor. Budapest–Szeged, 1997.; XII. (1328). Szerk.: Almási Tibor. Budapest–Szeged, 2001.; XIII. (1329). Szerk.: Almási Tibor. Budapest–Szeged, 2003.; XIV. (1330). Szerk.: Almási Tibor, Kőfalvi Tamás. Budapest–Szeged, 2004.; XV. (1331). Szerk.: Tóth Ildikó. Budapest–Szeged, 2004.; XVII. (1333). Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 2002.; XIX. (1335). Szerk.: Kristó Gyula, Makk Ferenc. Budapest–Szeged, 2004.; XX. (1336). Szerk.: Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2004.; XXI. (1337). Szerk.: Blazovich László–Géczi Lajos. Budapest–Szeged, 2005.; XXII. (1338). Szerk.: Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2012.; XXIII. (1339). Szerk.: Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 1999.; XXIV. (1340). Szerk.: Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2001.; XXV. (1341). Szerk.: Sebők Ferenc. Budapest–Szeged, 2004.; XXVI. (1342). Szerk.: Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2007.; XXVII. (1343). Szerk.: Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2007.; XXVIII. (1344). Szerk.: Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2010.; XXIX. (1345). Szerk.: Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2013.; XXXI. (1347). Szerk.: Sebők Ferenc. Budapest–Szeged, 2007.; XXXIV. (1350). Szerk.: Teiszler Éva. Budapest–Szeged, 2013.; XXXVIII. (1354). Szerk.: B. Halász Éva. Budapest–Szeged, 2013.
- Anjoukori okmánytár. Codexdiplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.
- BARTONIEK EMMA (1929): *Magyar történeti forráskiadványok*. Budapest.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ (1985): Elindultak az Anjou-kori oklevéltár munkálatai. *Levéltári Szemle* 35. évf. 2. sz. 43–44.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ (1999): A forrásfeltáró és oklevéltár-készítő Mályusz Elemér. *Levéltári Közlemények* 70. évf. 1–2. sz. 197–202.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ – GÉCZI LAJOS (1987): Kiadatlan oklevelek az egri egyházak levéltáraiból. *Levéltári Közlemények* 58. évf. 1–2. sz. 3–19.
- BORSA IVÁN (1982): A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményei 1882–1982. *Levéltári Közlemények* 53. évf. 1. sz. 8–18.
- BORSA IVÁN (1992): Középkori oklevelek egyes adatainak

- gépi feldolgozása a Magyar Országos Levéltárban. *Levéltári Szemle* 42. évf. 2. sz. 27–39.
- C. TÓTH NORBERT (2005): A leleszi konvent országos levéltárában lévő *Actaanni* sorozat oklevelei. I. közlemény 1387–1399. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár I. kötetéhez). In *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XLVII. Nyíregyháza. 235–343.
- DRESKA GÁBOR (szerk.) (2001): *A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei*. CD-Rom.
- ENGEL PÁL (2001): *Magyar középkori adattár*. CD-Rom.
- WENZEL GUSZTÁV (szerk.): *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. I–III. Budapest, 1874–1876.
- Magyarország középkori digitális okmánytára*. 1.0. 2009. CD-Rom.
- MAKK FERENC (2006): Kristó professzor nyomdokain. A műhely él és dolgozik. *Szeged* 18. évf. 2. sz. 7–10.
- OROSZ KATALIN – RÁCZ GYÖRGY – REISZ T. CSABA – VAJK ÁDÁM – VÉBER JÁNOS (2008): Középkori oklevelek tömeges digitalizálása. Budapest.
- PAPP RÓBERT (ism.) (2008): Anjou-kori oklevéltár XXVI. (1342). Szerk.: Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2007. 622 o.; Anjou-kori oklevéltár, XXVII. (1343). Szerk.: Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2007. 708 o. *Levéltári Közlemények* 79. évf. 1–2. sz. 310–315.
- PITI FERENC (2005): Egy Károly Róbert-kori oklevél keletkezése és a dévai csata időpontja. In Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva (szerk.): *Studiaprofessoris – professor studiorum*. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Budapest. 281–284.
- PITI FERENC (2005b): Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XXIII. kötetéhez (1339). In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus CXXII. Szeged. 43–53.
- PITI FERENC (2006): Az Anjou-kori Oklevéltár-sorozat és szerepe a történeti kutatások megújulásában. In *Szolnoki Tudományos Közlemények* X. Szolnok. (CD-Rom).
- PITI FERENC (2007): Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XXIV. kötetéhez (1340). In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus CXXVII. Szeged. 47–57.
- PITI FERENC (2009): Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XX. kötetéhez (1336). In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus CXXX. Szeged. 55–68.
- PITI FERENC (2010): Néhány Károly Róbert-kori oklevél keletkezéséről. In Font Márta – Fedele Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Pécs. 241–243.
- PITI FERENC (2013): Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XXVI. kötetéhez (1342). In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus CXXXV. Szeged. 71–82.
- PRIBELSZKI JÁNOS (1987): A magyarországi forráskiadás hiánypótló vállalkozása. (A készülő Anjou-kori oklevéltárról). Interjú Kristó Gyulával. *Aetas* 7. évf. 3. sz. 108–113.
- RÁCZ GYÖRGY (1998): A Magyar Országos Levéltárban őrzött 1526 előtti levéltári anyag épülő adatbázisa. Beszámoló és javaslat. In Csukovits Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Budapest. 181–196.
- RÁCZ GYÖRGY (2008): Előszó helyett. In Ráczy György (szerk.): *Collectiadiplomatica Hungarica*. A középkori Magyarország digitális levéltára. Budapest. (DVD).
- SZABADOS GYÖRGY (2007): A szegedi Magyar Medievisztikai Kutatócsoportról. *Tiszatáj* 61. évf. 12. sz. 55–63.
- Zsigmondkori oklevéltár*. I–XII. (1387–1425). Összeállította: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint. Budapest, 1951–20

Válogatás a történész könyvespolcáról

Város és folyója Town and Its River

VADAS ANDRÁS: *Körmend és a vizek.*

Egy település és környezete a kora újkorban.

Budapest, 2013, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. 128 p.

DOI 10.14232/belv.2014.3.12

A fiatal történész, Vadas András néhány jól sikerült és alapos középkori, illetve kora újkori környezettörténeti tanulmányt követően egy kiváló kismonográfiával örvendeztette meg a szakmát. Jelen munkájában 17. századi írott és térképi forrásokat alapul véve ismerteti a Rába folyó kora újkori vízjárását, Körmend természeti adottságait, a tájon végrehajtott emberi beavatkozásokat. Az elemzés elsődleges forrásbázisát több mint 3000 levél alkotta, amelyeket főként a 17. század első felében a körmendi tisztartók, kapitányok és vicekapitányok küldtek nagyrészt Batthyány Ádámmal és apjához, II. Ferenchez.

A kötet világos és jól átgondolt felépítésű: a *Bevezetés* és az eredmények összegzésének szerepét betöltő *Akkor miért éppen itt? – a malmok és az árvizek*, valamint *Kitekin-tés* című fejezetek között 13 fejezetre osztva, 18 ábrával és 10 oldalas irodalomjegyzékkel, valamint a Függelékben 24 oldal terjedelemben további 3 nagyobb táblázat foglalja össze a vizsgált missilis levelek íróinak, funkciójuknak, évkörüknek; a Rába folyó áradásainak és a körmendi malom újjáépítésére utaló missilis levelek; valamint a szecsődi malmot és hidat ért árvízkárokra és az újjáépítésre utaló missilis levelek adatait. A gazdag forrásbázis és a szerteágazó szakirodalom precíz használata következtében a munka törzsét képező

mintegy 90 oldalas tanulmány 350 lábjegyzettel szolgálja a közölt adatok és megállapítások visszakereshetőségét, leellenőrizhetőségét. Ehhez járulnak hozzá hathatósan a Függelék részletes táblázatai is, amelyekben napi dátumozással és pontos levéltári jelzetekkel szerepelnek a missilis levelek.

A szerző Körmend vízrajzi viszonyainak rekonstrukcióját az első felhasználható és komolyabb hidrográfiai információkat hordozó 1255. évi oklevél elemzésével kezdi, alkotó módon felhasználja és összegzi a témába vágó szakirodalom eddigi eredményeit, a középkori és kora újkori régészeti, újkori térképészeti és történeti, hidrográfiai munkákat.

Körmend és a Rába folyó viszonyában a legmeghatározóbb tényezőt a település malma(i), valamint az ahhoz szorosan kapcsolódó gát, híd és csatorna képezi. Utóbbi látta el vízzel a vár vizesárkát is, amely vizét kizárólag a Rábából nyerte, így az árok vízszintje nem volt független a Rábától. A kora újkori levelek tanúsága szerint nem egy esetben a Rába áradásakor nemcsak folyóban álló építményeket fenyegette a levonuló víztömeg, de a vizesárok melletti palánkokat is. A körmendi hídra vonatkozó adataink szinte kivétel nélkül annak felújítására utalnak. A hidat ugyanis a rendszeres árvízi sérülés

és pusztulás ellenére mindig újjáépítették. A 17. század első felében legalább 5 esztendőben adatolhatjuk a felújítást a missilis levelek segítségével, de az is lehetséges, hogy amikor a malmokat újjá kellett építeni, a hídon is szükségesek voltak kisebb-nagyobb munkák.

Körmend vízimalmainak történetét szintén az első okleveles említéstől (1358) dolgozza fel a szerző. Ellerbach János vasi ispán 1499-es végrendelete pedig már több malmot is említ egymás közelében: egyrészt kitér a Rábán álló, iskola melletti malomra, továbbá említi a szecsődi malmot, és egy a

Pinkán álló malomról is szó esik. A 17. századi források alapján igen körültekintően elemzi a kora újkori körmendi és szecsődi uradalmi malom őrlési kapacitását, az uradalom gazdaságában betöltött szerepét és jelentőségét.

A kötet egyik legértékesebb fejezete a Rába folyó Körmendnél jelentkező 17. századi áradásaira utaló adatok összegyűjtése és sokoldalú vizsgálata. Ez a 26 oldalas fejezet a kötet összes jegyzeteinek közel felét tartalmazza, s páratlanul adatgazdag képet kapunk belőle a Rába folyó 17. századi vízjárására, az áradások szezonális megoszlására, az árvizek rendkívüli víztömegei által okozott károk nagyságára és az újjáépítési munka részleteire vonatkozóan. Így ez a fejezet nemcsak a kora újkor klímátörténete, hidrográfija, de a gazdaság- és társadalomtörténet számára is különösen értékes és érdekes eredményeket mutat fel.

Az *Árvek gyakorisága a Rábán (1600–1658)* – *gyakoriság, erősség, szezonális* című fejezet összegzi és elemzi az előző fejezetben felsorolt adatokat. A szerző két, különösen magas számú árvizekkel jellemezhető időszakot mutat ki a 17. század első felében: az egyik az 1634–1641 közötti nyolc esztendő, amelyek során egy esetben 4 (1641), egy esetben 3 (1634) komolyabb áradással számolhatunk, és 3 további esetben (1637–1639) két-két árvíz vonult le a folyón. A másik olyan időszak, amelynek során minden egyes évben adatolható legalább egy-egy, az átlagosnál nagyobb árvíz, emellett két esztendőben négy-négy (1645–1646), további két évben három-három (1647–1648), három évben pedig két-két (1650–1651, 1653) említésre méltó árhullám vonult le a Rábán. Nem elégszik meg azonban pusztán az adatok megoszlásának statisztikai elemzésével a szerző, s komolyabb klimatikus és antropogén tényezőket mutat ki a Kelet-Alpok 17.

századi éghajlattörténetére vonatkozóan páratlan jelentőséggel bíró faévyűrű alapú tavaszi-nyári csapadékrekstrukció, valamint hadtörténeti vonatkozású uradalmi utasítások alapján. További komoly elemzéseket végez el az áradások szezonális megoszlásával és az árvizek erősségével, pusztításával kapcsolatban.

A kötet utolsó fejezeteiben választ kaphatunk arra a kérdésre is, hogy a sorozatos árvizek ellenére miért építették mindig újjá a körmendi gátat, malmot, hidat vagy a várost körülvevő palánkot. A körmendi lakosságnak és a város földesurának egyaránt kellemetlen terhet jelentett a rendszeres újjáépítés, ugyanakkor a folyó energiájának maximális kihasználása és a hidrogeográfiai viszonyok miatt ezen építményeket nem lehetett bárhová építeni. Ennek megfelelően a két malom helyének kiválasztása bizonyos kockázatot magától értetődővé és a korabeliek számára vállalhatóvá tett.

Összességében megállapítható, hogy a kötet terjedelmét messze meghaladó jelentőséggel bír nemcsak a Körmend kora újkori helytörténete, hadtörténete vagy környezettörténete szempontjából, de értékes adatokkal járul hozzá az uradalom gazdaság- és társadalomtörténetéhez is. Példamutatónak tekinthető a különféle történettudományi részdiszciplínák eredményeinek alkotó módon való használata, a vizsgálatba bevont nagymennyiségű forrás sokszempontú elemzése, a szerző módszertani és forráskezelési jártassága. A kötetet a fentiek alapján bátran ajánlom mindazon érdeklődőknek, akiket bármely Kárpát-medencei régió vagy mikrotáj késő középkori vagy kora újkori környezettörténeti kérdése foglalkoztat, hiszen Körmend kapcsán a konkrét adatok és azok elemzése mellett jól használható vizsgálati szempontrendszer, módszertani és kutatási útmutatást kaphatnak. *

VAJDA TAMÁS *tamas.vajda@rekt.u-szeged.hu*

Tér és hatalom. Space and Power

SZILÁGYI István:

Geopolitika. Pécs, 2013, Publikon Kiadó.

DOI 10.14232/belv.2014.3.13

Szilágyi István a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetének egyetemi tanára.¹ Eljött az idő „a geopolitikai gondolkodás eddig megtett útjának felvázolására, a történeti és elméleti szintézis teremtésére”² – írja a szerző, aki művével e célt valósítja meg. Egy sokrétű, a geopolitika számos aspektusát (mind történeti értelemben, mind a jelenre vonatkozóan) érintő művet vehet kezébe az olvasó.

Az Előszót hat fejezet követi, ezek sorban: *Bevezetés, A geopolitikai gondolkodás klasszikusai, A hidegháború geopolitikája, Geopolitika az új történelmi korszakban, Az ibéri világ geopolitikája, Geopolitikai és geostratégiai tényezők*. A felhasznált irodalom jegyzéke után két eredeti nyelven közölt dokumentum zárja a munkát (előbb Halford John Mackinder: *The Round World and the Winning of the Peace* majd George Kennan: *The Sources of Soviet Conduct* című írása olvasható). A kötet térképekkel, táblázatokkal gazdagon illusztrált. Művének tárgyát – bár több definíció is szerepel a munkában – így határozza meg a szerző: „A geopolitika, mint a nemzetközi viszonyok elméletének térbeli és részben földrajzi aspektusaival foglalkozó multidiszciplináris társadalomtudomány, a politikatudomány része.”³

A geopolitika születése a német Friedrich Ratzelhez és a svéd Rudolf Kjellénhez köthető a 19-

20. század fordulóján. A geopolitika mára többdimenzióssá fejlődött: a szárazföldi és tengeri hatalom jelentette két dimenzió a légtér jelentette harmadikkal bővült. Mára pedig az aerospace (űrter) és a cybertér (informatikai tér) megjelenése nyomán már öt dimenzióról beszélhetünk. A geopolitika, melyet a náci Németország saját agresszív hatalmi céljai szolgálatába állított, a második világháborút követően diszkreditálódott (bár például Spanyolország és Portugália esetében erről nem beszélhetünk). A diszciplína megújulása, ismételten elfogadottá válása az 1970-es években játszódott le.

A szerző sokat idéz. Ez arra utal, hogy elsősorban a diszciplína egyes művelőin keresztül kívánta bemutatni a geopolitikát. Szilágyi vállalta a kisebb ismétléseket is, ám a tér és hatalom relációinak elemzésével bőségesen kárpótolja az olvasót (egyébiránt mivel a kötet tankönyv-jellegű, a kisebb ismétlések hasznosak is lehetnek). Érdekeség, hogy hidegháború geopolitikai korszakában eltér a megszokott történeti periodizációtól. A coheni szakaszolás (melyet a szerző elfogad) a következő: „1945–1956 a hidegháború első szakasza. A nukleáris patthelyzet és az elrettentés: a feltartóztatás gyűrűjének megrajzolása.”⁴ „1957–1979. A hidegháború második szakasza – Kommunista behatolás a tengeri övezetbe.”⁵ „A hidegháború harmadik szakasza (1980–1991). A kommunista hatalom visszaszorulása a tengeri zónából.”⁶

Többek között a globalizáció kérdése, a multinacionális vállalatok szerepe is helyet kapnak a műben, melyben Kissinger, Paul Kennedy, Brzezinski, Huntington neveivel is találkozunk – hogy csak a legismertebbeket említssem. Szilágyi István kiemeli, hogy a nemzetközi kapcsolatok mennyivel összetettebbek, mint az államközi kapcsolatok rendszere, ám – úgy gondolom, hogy találóan – mégis hangsúlyozza: a nemzetállam nélkülözhetetlen szereplője marad nemzetközi politikai-gazdasági térnek.

Művében Szilágyi – a spanyol-portugál nyelvű művek felhasználása és a hispán világ bemutatása révén – kitágítja a geopolitikára is jellemző angolszász szakirodalom-centrikus megközelítésmódot. Ez művének egyik komoly érdeme. Itt olvashatunk az ibéri világ történelmi fejlődéséről és határaitól: Hispániától az afrikai spanyol-portugál területe-

¹ Szilágyi István professzor emellett négy Doktori Iskola tagja: a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Doktori Iskolájában, a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájában és Földtudományok Doktori Iskolájában valamint a Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában oktat. Lásd: http://www.doktori.hu/index.php?menuid=192&sz_ID=1373 Hozzáférés: 2014. 02. 14. Azt gondolom, ez egyszerre jelzi a professzor széleskörű érdeklődését, kutatásainak interdiszciplináris voltát és aktivitását.

² SZILÁGYI ISTVÁN (2013): *Geopolitika*. Pécs, Publikon Kiadó. 5.

³ SZILÁGYI 2013. 199. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴ SZILÁGYI 2013. 93.

⁵ SZILÁGYI 2013. 95

⁶ SZILÁGYI 2013. 99.

ken (és területi ambíciókon) át Latin-Amerikáig: képet kapunk a portugál, a spanyol, illetve Latin-Amerikában a brazil és a chilei geopolitika fejlődéséről, megismerjük az említett országok főbb szerzőit és legfontosabb geopolitikai kihívásait.

Számomra különösen fontos volt, hogy a szerző említi Ramón Aranda, Alfredo Kindelán Duany és Jaume Vicens Vives munkásságát, valamint hogy kitér a „Spanyolország afrikai hatalom” geopolitikai kód egyes történeti-elméleti vonatkozásaira is. Spanyolország észak-afrikai törekvései ugyanis az 1898-as kubai verség után felerősödtek,⁷ s hatalmi ambíciói elsősorban e térségben, mindenekelőtt Marokkóban jelentek meg. Kutatásaim alapján a

Franco-korszakban, a második világháborút követően ez a régió vált Madrid elsőrendű szövetségesevé, bár Franco politikájában nemcsak a Magreb, hanem tágabban vett arab térség is fontos szerepet játszott.⁸

Végezetül úgy gondolom, hogy Szilágyi István munkáját különféle tudományterületek (történelem, politikatudomány, földrajz, közgazdaságtan stb.) hallgatói és kutatói haszonnal forgathatják majd. E kötet érdekes lehet bárkinek, aki közelebb akar kerülni az összetett nemzetközi rendszer megértéséhez – azt hiszem, erre napjainkban nagy szükség van. *

KOVÁCS DÁNIEL *dkovacs.herrero@gmail.com*

⁷ A terület iránti 19. századi érdeklődés azonban már korábban is létezett. Erről bővebben lásd: CORRALES, ELOY MARTÍN (1999): El protectorado español en Marruecos (1912–1956). Una perspectiva histórica. In Nogué, Joan – Villanova, José Luis (eds.): *España en Marruecos. Discursos geográficos e intervención territorial*. Editorial Milenio. 143–159.

⁸ Bár arról, hogy tulajdonképpen mennyire, nem egyetemes a szakirodalom. Franco arab kapcsolataihoz lásd például: EIROA SAN FRANCISCO, MATILDE (2013): El pasado no es suficiente: temáticas y conflictos en los encuentros de Franco con los líderes árabes y musulmanes. In *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebráicos. Sección Árabe-Islam*. Vol. 62. 23–46.; Vö: KOVÁCS DÁNIEL (2012): Marokkó a függetlenség útján – hispán nézőpontból. In *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*. Tomus. CXXXIV. Szeged. 153–177. A spanyol külpolitika e szakaszához lásd: PERREIRA, JUAN CARLOS (Coord.) (2009): *La política exterior de España (1800-2003)*. Ariel. Barcelona. különösen 495–515.